1258

— ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՅՈՒՍԱԲԵՐ», ԹԻՒ 34 —

ԾԵՐԵՆՑ

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆԻ

ՎԷՊ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

Fr. Khajag Barsamian
P. O. Box 14218
Jerusalem – Israel

ԳԱՀԻՐԷ
Տպարան «Յուսաբեր»
1941

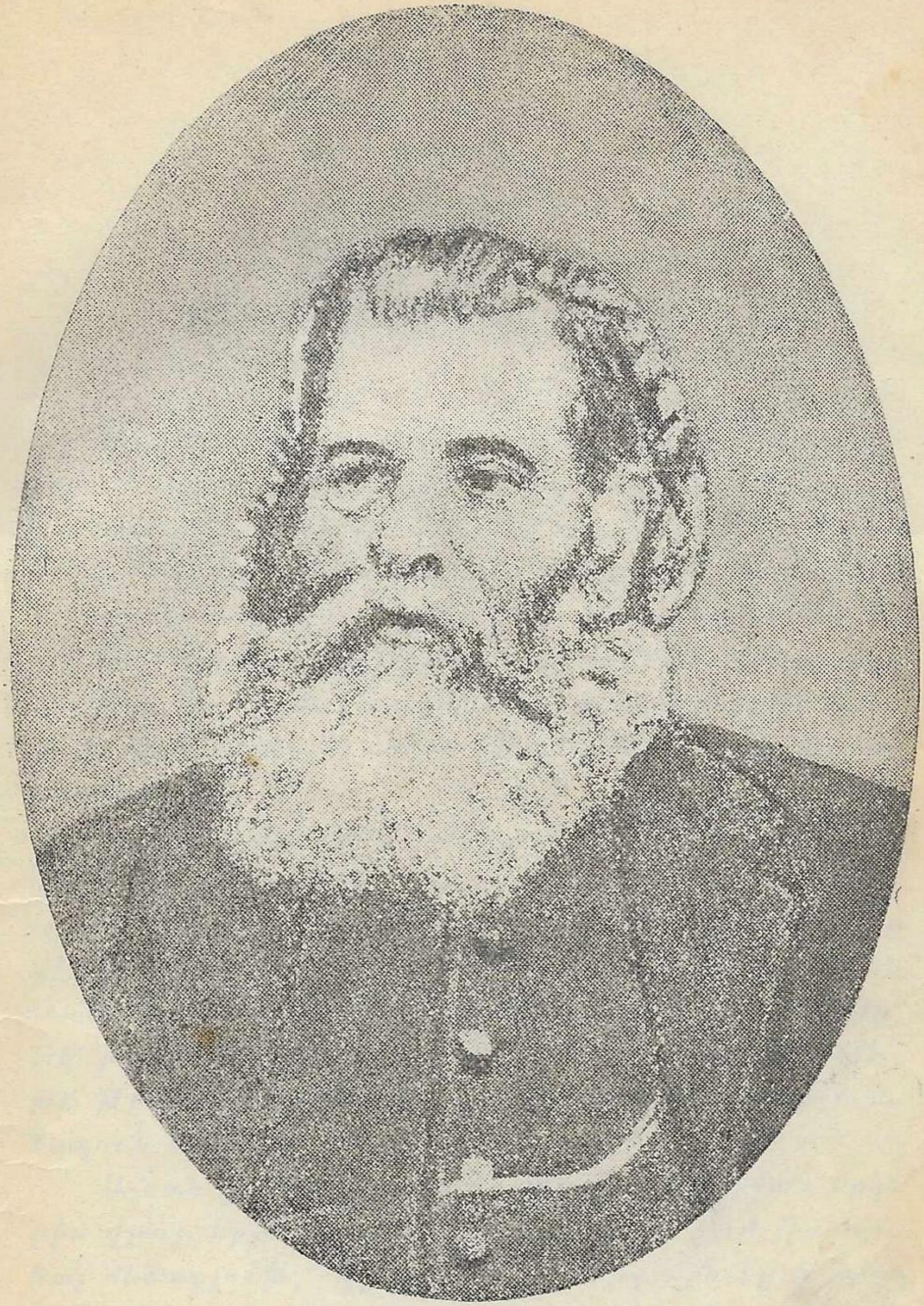

ԾԵՐԵՆՑ
(Տոքթ. Յովսէփ Շիշմանեան)

ԳԼՈՒԽ Ա.

Փոքրիկ խումբ մը — տասը տասներկու ձիաւորներ — շտապով Բագրեւանդայ արեւելեան կողմը՝ Կոգովիտի հիւսիսը կը դիմէր: Ժամանակը երեկոյանալու մօտ էր, և յայտնապէս կ'երեւար, որ խումբը բաւական հեռուէն կու գար. այդ կը ցուցնէին խումբին մէջ տիրող լռութիւնը, որ յոգնածութեան հետեւանք էր, արեւէն այրած կերպարանքները, ամենուն զգեստները ծածկող փոշին և ձիերէն թափող քրտինքը:

Պատանի մը, չքեղ հագուած, գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ՝ կ'երթար առջեւէն. փափկութեան ու գեղեցկութեան հետ՝ տխրութիւն և հոգ նկարուած էին իր դէմքին վրայ: Չէր խօսեր, չէր նայեր չուրջը: Իրեն հետեւող ձիաւորները թէ՛ իրենց սպառազինութեամբ, թէ՛ խրոխտ և զինուորական կերպով յայտնի կ'ընէին, թէ թիկնապահներն էին այդ պատանիին, որ իշխանազուն մըն էր:

Աշնան շամանդաղը և մուխը միատեղ իջան երկրին վրայ, երբ մեր խումբին գլխաւորը, որ յիսնամեայ մեծագլուխ, ցլապարանոց մարդ մըն էր և պատանիին աջ կողմէն կը ձիավարէր, դարձաւ անոր և հաստ, բայց կամաց ձայնով ըսաւ.

— Ահա Վարդանաբերդը, լոյսերը կը տեսնուին, իշխան, քառորդ մը միայն ճանապարհ ունինք: Կ'երեւի, թէ շատ յոգնեցար:

— Յոգնութիւնը հոգ չէ, Զաւէն, պատասխանեց երիտասարդը, կը վախնամ թէ մայրս մտատանջութեան մէջ է հիմա:

Պղնձեայ լռութիւն տիրեց. միայն ձիերու սմբակներուն ձայնը կը լսուէր. Ձիաւոր մը փոթորկելով գնաց աներեւութացաւ, եւ խումբը, փոքրիկ լիճի մը քովէն պտոյտ ընելով եւ ժայռն ի վեր բարձրանալով, մեծ դրան մը առջեւ կանգնեցաւ. Ձիերը սկսան վրնջել եւ գետինը ծեծել. դռները ճռնչելով բացուեցան, Վարդանաբերդի գաւիթը փայլկենապէս ջահերով լուսաւորուեցաւ, եւ պատանին հազիւ ձիէն իջած՝ երիտասարդ սեւազգեստ կին մը երեւցաւ, որ դահլիճի սանդուխին գլուխը կեցած՝ իրեն կը նայէր: Ի՞նչ կար անոր անբացատրելի նայուածքին մէջ: Այնչափ միայն կարելի է ըսել, որ զգայուն մօր մը ամբողջ սէրը, յոյսը այդ նայուածքին մէջ էին, թէպէտ ամսուան մը հեռաւորութիւն միայն բաժնած էր մայրը զաւկէն:

Մայր եւ որդի իրար գրկեցին. համբոյր, գրկանութիւն, «մայր», «սիրելի», «սիրեցեալ», քանի մը կաթիլ արցունք զուարթ երեսներու վրայ, եւ ահա այդ քնքուշ երիտասարդ մայրը՝ իր զաւկին ձեռքէն բռնած՝ ներս մտաւ, անցաւ դահլիճը, տարաւ զայն իր սենեակը եւ նստեցուց քովը. Հարցումներ իրարու կը յաջորդէին, հազիւ կիսկատար պատասխաններու ժամանակ ձգելով: Ամէն բանի վրայ կը խօսուէր. Ճանապարհին վրայ՝ թէ վտանգ կա՞ր, Աշտունենց Տիկինը ի՞նչպէս էր, Ատոմին հաւնե՞ր էր որդին, Վանայ ծովը եւ Վարդանաբերդի լիճը ի՞նչ տարբերութիւն ունէին իրարմէ... Վերջապէս յայտնի էր, թէ մայր մը կար գորովալից, եւ որդի մը՝ որ իր մայրը կը պաշտէր: Բայց յանկարծ մայրը, կարծես խոր քունէ արթնցած, թողուց զաւկին ձեռքը:

— Սակայն դուն, որդեակս Գրիգոր, անշուշտ անօթի ես. ձայն չես հաներ, բայց ես — վա՜յ ինձ — քեզմով միայն յամրացած՝ բոլորովին մոռցայ հարցընել... աղջկո՛ւնք, հրամայեց նաժիշտներուն, շուտ կերակուր բերէք:

— Իրաւ, սիրելի մայրիկ, ութ, թերեւս աւելի ժամ կայ, որ ոչ հաց և ոչ ջուր մտած է բերանս, բայց քեզ տեսնելուս մոռցայ անօթութիւն և յոգնութիւն:

— Ո՛հ, բացագանչեց մայրը, տեսնելով տղուն փոշին ու քրտինքը. շուտ ջուր բերէք. զգեստ բերէք...

Եւ երբ աղախին մը կոնքը բռնած՝ ուրիշ մը ջուր կը լեցնէր, ինք Տիկին մայրը՝ ձիւնաճերմակ թեւերը սոթտած՝ փոքրիկ ձեռքերով զաւկին գլուխը կը լուար: Երբ վերջացուց, ծայրերը ոսկեթել բանուած ղենջակով մը սրբեց որդւոյն մազերը, առաւ անոր սիրուն գլուխը ձեռքերուն մէջ և համբոյր մը դրաւ ճակտին. իսկ ան համբուրեց մայրենի ձեռքը գգուանքով և շնորհակալ սրտով:

Երիտասարդը կ՚ընթրէր և միաժամանակ կը պատասխանէր մօր հարցումներուն:

— Ռշտունեաց Ոստանը չի բաղդատուիր մեր պզտիկ դղեակին և լիճին հետ. եթէ հոն մեծութիւն, ընդարձակութիւն կը տիրէ, հոս վայելչութիւն մը կայ, որ կը գրաւէ. եթէ հոն Սեդա Տիկին իբրև ընդարձակ գաւառի մը իշխանուհի՝ կը հրամայէ, կը սաստէ, կը պատժէ, կը փոխէ, միշտ զբաղած, հազիւ թէ կ՚ունենար ժամանակ ունենալով ճաշելու և ընթրելու, հոս Բիւրեղ Տիկին լռիկ մնջիկ նոյն գործքերն աւելի սահմանափակ գաւառի մը մէջ կը կատարէ մայրաբար:

— Դո՛ւն, որդեակ, լաւ գիտես, թէ հոն ընդարձակ գաւառ մը կայ կառավարելու, և ես կը խոստովանիմ, որ Սեդայի ըրածը կարող չեմ ընել: Երբ մենք պզտիկ և տարեկից էինք, ան արդէն իր հասակով, իր համարձակութեամբ, գործունէութեամբ և եռանդուն բնաւորութեամբ մեծին և փոքրին վըրայ տեսակ մը իշխանութիւն կը վարէր իր հայրենի տան մէջ. առանց Սեդայի խորհուրդ հարցնելու՝ բան մը չէր կատարուեր հոն. իսկ ես, որ իր փոքր քոյրը կը կարծուէի, կը զարմանայի այդ Ամատունեաց Օրիորդին վրայ, որ շատ անգամ՝ տանացի ծպտեալ՝ եղբայրներուն հետ որսի կ'երթար, ժայռերու, ափափաներու վրայ կը ձիավարէր աւելի յանդուգն, քան ամէն երիտասարդ. և որ զարմանալին է՝ այդպիսի որսի մը ատեն Թէոդորոս, իրեն հանդիպելով եւ առանց զայն ճանչնալու, անոր հետ սիրով կապուեր էր. ուստի օր մը յանկարծ Ամատունեաց դղեակը երթալով և անոր եղբայրներուն հետ տեսութենէ վերջ՝ «Սիսակը» հարցնելու ելեր էր: Եղբայրները շփոթեր էին պատասխանի համար, մինչ «Սիսակ» դարձեալ երեւցեր էր Ռշտունեաց իշխանազունին, ծանր եւ լուրջ, և ամէն նիւթի վրայ ցոյց տուեր իր սրամըտութիւնը: Թէոդորոս, որ 15-16 տարու տղայ մը տեսնել կը կարծէր իր առջև, յափշտակուած էր դեռաբոյս հանճարէն, բայց վերջը, իմանալով թէ Ամատունեաց Օրիորդն է այդ Սիսակը և լաւ գիտնալով իր հօր՝ Վահրամ Ռշտունիին խստութիւնը հայրենական աւանդութեանց պահպանութեան մասին, գաղտնի խնդրեր էր Սեդայէ, որ այդ համարձակութիւնները չափաւորէ. և քիչ վերջը ծնողաց հաւանութեամբ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ: Ուստի մի՛ զարմանար և մի՛ բաղդատեր մեր հակառակ բնաւորութիւնները, ինչպէս քու հանդարտ, խաղաղասէր հայրդ, Աստուած լուսաւորէ հոգին, անկարելի էր բաղդատել բուռն և խիստ Թէոդորոսի հետ:

— Բայց ուսկի՞ց է, որ եթէ Աշտունեաց ընդարձակ գաւառը գոհ է իր Տիկնոջ կառավարութենէն, մեր Կոգովտի գաւառը աւելի գոհ ու երջանիկ է իր տիրուհիին կառավարութենէն:

— Այդ նոյնպէս շատ դիւրին է բացատրել. Սեդա պարտաւոր է իր Թէոդորոսի պատերազմասէր բնաւորութեան և պաշտօնին պէտքերը հոգալ, զօրք և դրամ հասցնել, ո՛վ գիտէ՝ երբեմն արտաքոյ կարգի հարկեր դնել երկրին վրայ, երբ մենք՝ մանաւանդ հօրդ մահուընէն վերջ՝ կը տեսնես թէ ինչ խնայողութեամբ կ՚ապրինք... ես կը ճանչնամ Սեդայի բնաւորութիւնը, շատ առատաձեռն է...

— Ո՛չ, մայր իմ, այդ մասին կը սխալիս, Աշտունեաց Ոստանը շատ աւելի խնայողութիւն կայ, քան թէ հոս. Տիկինը ծեր հազարապետ մը ունի իր տան վերակացու՝ Յուսիկ անուն, մարդ մը՝ որ եթէ ագահութիւն բառը չըլլար աշխարհիս վրայ, կարող էր ստեղծել. ամէն ոք կը գանգատի անոր դէմ, Տիկինն ինք առաջինը. բայց ինչ օգուտ, ան իր ընելիքը կը շարունակէ անխռով:

— Սեդա ի՞նչպէս կը համբերէ այդ մարդուն; ուրեմն իշխանը...

— Ո՛չ, Սեդա ինքն այդ մարդը պաշտօնի կարգեր է. և թէպէտ ամէն օր հետը կը վիճի, բայց կը շարունակէ պահել և կ՚ըսէ, թէ իր ամենահարկաւոր մարդը Յուսիկն է:

— Կ՚երեւայ, թէ Սեդա ինքզինքը կը դաստիարակէ, ըսաւ Բիւրեղ ծիծաղելով: Բայց դուն ինչպէս ժամանակդ կ՚անցընէիր, Վարդը ինչպէս տեսար, ես փոքր տղայ ճանչցած եմ զինք:

— Շատ տոկուն և կորովի պատանի մըն է. իր մեծագոյն զուարճութիւնը որսն է, երբեմն իրեն կ՚ընկերանայի:

— Ըսել կ՚ուզես՝ ակամա՞յ:

— Բնական է, մայրիկ, ես այնպէս չեմ խորհիր, թէ մարդս միայն կեանքը չափելու համար է ստեղծուած. ան ունի նաև աննիւթական մաս մը, և նիւթականին հետ այն ալ պէտք է յագեցնել:

— Հիմա որ ընթրեցիր, ժամ է երթաս հանգչիս:

— Բայց, մայրիկ, քոյրերս երկուքն ալ քնացա՞ծ են, լա՞ւ են, առո՞ղջ են:

— Երկուքն ալ լաւ և հանգիստ են:

— Քեռիս Կամսարակա՞նն ուր է:

— Քու Վասպուրական երթալէդ երկու երեք օր վերջը գնաց Շիրակ. ան, գիտես, առանց քեզի չի կրնար ապրիլ: Կ՚երեւի թէ Բագրեւանդ իրեն համար անապատ է, երբ դուն չկաս: Հաւանական է, որ վաղը կամ միւս օր գայ:

— Ես ալ զինքը շատ կը սիրեմ, բայց կը փափաքէի, որ զիս քիչ մը հանգիստ թողուր իր զինամարզութիւնովը և քաջութիւնովը, որ միշտ կը սկսի «Մամիկոնեանց և Կամսարականաց սերունդի մը այսպէս կը վայելէ ըլլալ կամ այդպէս չի վայելեր»:

— Շատ բարի, որդեակ իմ, ըսաւ մայրը ժպտելով, կարծեմ թէ երեք օր ազատ կրնաս ըլլալ մօրեղբօրդ ձեռքէն. դժբախտութիւն մը եթէ կայ, հոն է, որ մայրդ քեզ ազատ պիտի չթողու, երբ ամսուան մը հեռաւորութեամբ այնչափ կարօտցեր է:

— Այդ դժբախտութիւնը դուն լաւ գիտես, սիրելի մայր, որ իմ երջանկութիւնս է։

Այս ըսելով՝ Գրիգոր մօրը ձեռքը համբոյրներով կը ծածկէր, և երկուքն ալ կը պատրաստուէին երթալու, երբ ամրոցին մեծ դրան զարկը երեք անգամ բախեց։ Գրեթէ կէս գիշեր էր· մայր ու տղայ իրարու երես նայեցան, և իրենց նայուածքը հարցական մըն էր, թէ ո՛վ կրնար ըլլալ անժամանակ եկողը։

Նոյն հարցումը այդ միջոցին տրուեցաւ վարը՝ պահապանաց և զօրականաց սենեակներուն մէջ։ Զաւէն՝ անձնապահապետը, որ կօշիկները հանած և նըստած տեղը մրափելով՝ իր մարսողութիւնը կը կատարէր, ցատքեց, շտկուեցաւ, և իր երկու խոր ու փայլուն աչքերը դէպի դուռը սկսան նայիլ։ Ամէնքը ալ կը դիտէին դուրսի մեծ դրան պահապաններուն, որոնք եկողին կամ եկողներուն հետ կը խօսէին։ Զաւէն արագութեամբ սուրը գլխուն վրայէն յափշտակելով՝ դուրս ելաւ և դէպի մեծ դուռը դիմեց։

— Բացէ՛ք, բացէ՛ք, իշխանն է, Հայոց զօրավարը, Թէոդորոս Ռշտունին, կ'ըսէր դուրսէն ձայն մը։

— Այս պահուն ամրոցին դուռը չի բացուիր, կը պատասխանէր դռնապանը, ո՛վ կ'ուզէ թող ըլլայ։

— Տէ՛, դուք հայ չէ՞ք, Հայոց զօրավարը գիշերով դո՞ւրս կը ձգէք։

Այս վիճաբանութեան վրայ էին, երբ Զաւէն դռնապանին քով եկաւ, կամաց ձայնով քանի մը խօսք ըսաւ և մթութեան մէջ անհետ եղաւ։ Նոյն միջոցին դուրսն ալ լռութիւն տիրեց։

Զաւէն շրջան մը ըրաւ բերդի քարաժայռին մէկ կողմը. փոքրիկ գաղտնի դրան մը քով գնաց և ամիենոյն զգուշութեամբ բացաւ. հոն պահապան մը գտնելով՝ ինք անշշունջ դուրս ելաւ և իջաւ վար նայելու համար, թէ ի՛նչ մարդիկ էին եկողները. տեսաւ քանի մը ձիաւորներ, որ կեցեր կը գանգատէին, թէ Հայոց զօրավարը անձամբ հասնելով՝ դռները փակ պիտի գտնէր, և թէ այն անծանօթը պատճառ եղած էր զիրենք Վարդանաբերդ բերելու: Այս խօսքերը լսելով,. Զաւէն ատոնց դանդաղելու դարձաւ մտաւ իր փոքրիկ դուռնէն ներս և ամուր մը զգեցլով զայն՝ գնաց դռնապանին քով և հրամայեց դռները բանալ անյապաղ:

— Բարո՛վ, բարո՛վ ձեր գալուստը, եղբա՛րք, ըսաւ Զաւէն, մի՛ զարմանաք, եթէ զգուշութեամբ կը շարժինք այսպիսի ժամանակ. եթէ դուք ալ մեր տեղը ըլլայիք, կարծեմ այսպէս պիտի շարժէիք:

— Ճշմարիտ է, եղբայր, ըսածդ, բայց մենք Հայոց զօրավարին անունը ձեզ տուինք. ան ճամբան շեղեց՝ գիշերը հոս օթևանելու համար, և այդ՝ հրաւիրանօք Կամսարական Սուրէն իշխանի մը, որ մեզի ընկերացաւ, պատասխանեց զօրականաց մէկը, որ ամենէն նշանաւորն էր իր ընկերներուն մէջ արեւէն սեւցած իր երեսովը, փայլուն աչքերովը և վայրի ահագին համառութեամբը:

Զաւէն շուտ մը մարդ զրկեց ներս՝ իմացնելու Թէոդորոսի գալուստը Սուրէնի հետ: Արդէն Տիկինը և Գրիգոր, պատուհաններէն մտիկ ընելով և լսելով այս խօսակցութիւնը, հրամայած էին սպասաւորներուն լուսաւորել դահլիճը, երբ ձիերու վրնջիւնը և սմբակներու ձայնը, զէնքերու շկաչիւնը և ջահերուն աղօտ լոյսին փայլը անսովոր և յանկարծական կենդանութիւն տուին Վարդանաբերդի դաւթին կէս գիշերուան լռութեան մէջ:

Պալատին ներքին դուռը բացուեցաւ, պատուաւորներ, ջահեր ձեռքերնին, և Գրիգոր առջեւէն՝ իջան հիւրերը դիմաւորելու. և ահա ինք Հայոց զօրավարը և քովէն Սուրէն Կամսարական սանդուխներէն վեր կ'ելնէին:

— Որդեակ Գրիգոր, բարի է գալուստդ, ըսաւ Սուրէն և պատանին համբուրեց, քեզ այս երեկոյ տեսնելու յոյս չունէի: Ահա այս գիշեր ձեզ երեւելի հիւր մը բերի, տեսնենք ինչ ընդունելութիւն պիտի ընես:

— Ռշտունեաց Տէրը մեր փոքրկութիւնը կը պատուէ, ինքն է տանտէրը, ինքը՝ որ յոյս և ապաւէն է ամբողջ Հայ Ազգին:

— Յոյս և ապաւէն Աստուած ինքն է միայն, որդեակ իշխանազուն, ըսաւ Թէոդորոս, իր խոր եւ մեծ հայեացքը պատանիին վրայ դարձնելով:

Այսպէս մտան մեծ դահլիճը այս երեք անձերը, ետեւնին ունենալով պատուաւորներ և թիկնապահներ: Վառարանը փայտերու բոցերով կը ճարճատէր և կանթեղներու լոյսը կը զօրացնէր: Աշնան գիշերները բաւական ցուրտ են Հայաստանի այդ կողմերը, և Թէոդորոս ախորժ աչքով նայեցաւ բոցին ու մօտեցաւ վայրկեան մը վառարանին:

Երբ Հայոց զօրավարը թողուց վառարանը և դարձաւ՝ Սուրէն ու Գրիգոր անհետացած էին. ակնարկ մը ձգեց թիկնապահներուն, և անոնցմէ մէկը յառաջացաւ ու սաղաւարտն առաւ զօրավարի գլխէն: Թէոդորոս Ռշտունեաց Տէրը միջահասակ և հազիւ յիսուն տարու մարդ մը կ'երեւար այն ատեն. իր լայն ճակատը, յօնքերու զօրեղ կամարը, ծանր եւ անխռով նայուածքը, արծուի քիթը, լայն կուրծքը, ամբողջ կերպարանքին հզօր համաչափութիւնը, ապա

Նաև իր հոգիին և վեհական խօսակցութիւնը առաջին ակնարկին բաւական կ'ընէին նշանաւոր մարդը, որ հրամայելու համար ստեղծուած էր:

Անոնք, որ կը ճանչնային զինքը, գիտէին իր արդարութեան ոգին, իր քաջասրտութիւնը, իր անդրդուելի հաստատամտութիւնը, իր հաւատարմութիւնը հայրենի կրօնքին և՝ որ ամենէն հազուագիւտն էր մեծ և պզտիկ նախարարաց մէջ՝ իր գութը անարատ և չինական ժողովրդեան հանդէպ զգացում՝ որ ճշմարիտ հայրենասիրութիւնն է:

Շատ անգամ, երբ կը խօսէր բարձակից նախարարաց հետ, կը յիշեցնէր, թէ իրենց պարտաւորութիւնը ժողովուրդին հայր և պաշտպան ըլլալն էր, այլ ոչ զայն հարստահարել. թէ Աստուած հաշիւ պիտի պահանջէր այն անիրաւութեանց, որ՝ հաւասար օտարին՝ կը գործադրէին գիւղական գաւառներու մէջ: Եւ իշխանները, որ Աստուածը շատ հեռու կը գտնէին՝ իրենց անզգամութեանց սանձ մը դնելու համար, Թէոդորոսի երկիւղէն արդարութեամբ կը կառավարէին իրենց վիճակը: Թէոդորոս լաւ կը հասկնար, թէ հայ ազգին թշուառութիւնը առաջ կու գար զօրաւոր ազգային կառավարութեան մը չգոյութենէն և նախարարաց անհամաձայն իշխանութենէն. մէկ մէկ փոքրիկ թագաւորներ էին անոնք երկրին մէջ և ստրուկ ու խաղալիկ՝ օտարին:

Մինչ ինք, հանճարի տէր մարդ, կը ջանար համոզել նախարարաց երեւելիները՝ միանալ, դաշնակցութիւն մը կազմել՝ օտարին բռնութենէն հայրենիքը ազատելու և արդարութիւնը թագաւորեցնելու համար, կային այնպիսի թուլամորթ, կարճատես կամ չարակամ մարդիկ, որ փախուստ կուտային այդ միաբանութեան կոչէն, պատճառ բռնելով երկրին տարածութիւնը, լեռներու անջրպետները։ Այդպիսիներուն Թէոդորոս իրաւամբ կը հարցնէր, թէ հապա ի՛նչպէս այդ ընդարձակ տարածութեան մէջ, այդ ցեղերու բարձրութենէն հայ լեզուն և հայ կրօնքը կրցեր էին ճամբայ գտնել և միացնել ժողովուրդի առանձին մասերը՝ կազմելու համար հայ ազգը։ Այդ մարդը, որ Սասանեանց հզօր գահին անկումը գուշակած էր, վտանգը տեսած էր, թէ ի՛նչ աստիճանի հասած էին ապականութիւնը և փտութիւնը հոն՝ Տիզբոն մայրաքաղաքին մէջ. այդ մարդը, որ նոյնը դիտած էր Կոստանդնուպոլսի՝ բիւզանդական խարդախ և թունալից կառավարութեան մօտ, — հիմա կը տեսնէր Արաբիոյ անապատներէն բարբարոս ամբոխ մը, որ՝ իբրև լավայի գետ մը՝ կը հոսէր, կը տաչորէր յաջորդաբար Դամասկոս, Եփես, Երուսաղէմ, Հալէպ, Անտիոք, Մեմփիս, Աղեքսանդրիա, Տիզբոն, չխնայելով ոչ մէկ բանի, և այժմ հասած ու սպառնալից կուտակուած էր Հայաստանի սահմանագլուխը։ Դառնացած կը խորհրդածէր, և իր ամբողջ մտածումն ու ջանքն էր՝ հեռացնել պատուհասը հայրենիքի վրայէն։ Այս վիճակին դարման տանելու համար սպարապետը գացեր էր Կարին, տեսնուելու յունաց սպարապետին հետ և՝ կուռ փաստեր դնելով անոր առջև ու ցոյց տալով ապագայի ահագին վըտանգները՝ ջանացեր էր համոզել զայն, թէ պէտք է շարժիլ և շարժման մէջ դնել ամէն զօրութիւն։ Ուրիշն ալ անգործ չմնալով, կը շրջէր գաւառէ գաւառ, կը յորդորէր ամէնքը և կը զօրացնէր հայկական գունդը։

Այս պատճառով անցեր էր նաև Շիրակ, որ այն ժամանակ Կամսարականաց կը պատկանէր. մինչ Սուրէն, իրեն ընկերացած զօրքին մեծ մասը Վարդանակերտ թողլով, փոքր խումբի մը հետ, Կամսարական իշխանին թախանձանքով, Վարդանաբերդ եկած էր հանգստանալու։

Հազիւ թէ Թէոդորոս սաղաւարտը վար դրեր էր, սպասաւորները կապոց մը գիշերային զգեստ բերին, ու երբ Հայոց զօրավարը, հագուստը փոխած և սամոյրը վրան առած, կ՚ուզէր տարածուիլ բազմոցին վրայ հանգչելու, ներս մտաւ Սուրէն՝ քրոջը և Գրիգորի հետ։ Մամիկոնեան Տիկինը կուգար բարի գալուստ մաղթելու Հայոց զօրավարին։ Թէոդորոս քաղաքավար և քաղցր կերպով շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած հիւրընկալութեան համար, մանաւանդ որ «ինք կը յիշէր, թէ ի՛նչ սերտ բարեկամութիւն կը կապէր Մամիկոնեան Տիկինը իր կնոջը հետ»։

— Շատ ուրախ եմ, Տէր, պատասխանեց Տիկինը, որ Գրիգոր, քիչ առաջ վերադառնալով Ռշտունեաց Ոստանէն, ինծի բարի լուրեր տուաւ ձեր Տիկնոջ և զաւակաց մասին։

— Նո՞ր կուգաս Ոստանէն, որդեակ Գրիգոր, և ամէնքը ողջ առո՞ղջ էին։

— Այո՛, Տէր իմ, պատասխանեց Գրիգոր։

— Երկիրը ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար, որդեակ։

— Այնքան երջանիկ, որքան ոչ մէկ տեղ Հայաստանի մէջ։

— Ինչպէս Կոգովտի գաւառը։ Երկու երեք անգամ այս տարուան մէջ անցայ անկէ և միշտ, ինչպէս սովորութիւնս է, գիւղերը գիշերեցի․ ամէն տեղ երջանկութիւն տեսայ և Մամիկոնեան Տիկնոջ գովեստն ու օրհնութիւնը լսեցի այդ բարի և պատուական չինականներու բերնէն։ Քիչ քիչ ինծի համար համոզում կը դառնայ, թէ մենք՝ ժողովուրդը երջանիկ ընելու համար՝ կռուանց պէտք է յանձնենք երկրին կառավարութիւնը, իսկ մենք լոկ պատերազմով պէտք է զբաղինք, միայն եթէ այն եւս կարենայինք յաջողութեամբ գլուխ հանել:

Այս վերջին խօսքերը բաւեցին այնպիսի տըխուր եղանակով մը, որ նոյնիսկ Սուրէնը սկսաւ մտածել, թէ ի՛նչ պատասխան պէտք էր տալ: Բարեբախտաբար երկու սպասաւորներ փայլուն պղնձէ սեղան մը բերին՝ արծաթեայ սկուտեղներով բեռնաւորուած, որ զանազան համադամներ կը պարունակէին:

Տիկինը քաշուեցաւ իր սենեակները, և միայն Սուրէնը սեղանակից եղաւ իշխանին: Այս վերջինը՝ սակաւակեր ու չափաւոր՝ ընթրիքը շուտով վերջացուց և, բարի գիշեր մաղթելով Սուրէնին ու Գրիգորին իրեն համար պատրաստուած անկողինը մտաւ, զբաղած երկրին պաշտպանութեան խորհուրդներով, մինչև որ քունը հասաւ՝ հանգիստ տալու իր մտքին և մարմնին: Նոյն վիճակին մէջ էր Գրիգոր. բայց իր միտքը երկրի պաշտպանութեամբ չէր զբաղեր. Աշտունեաց Օրիորդին քաղցր պատկերն էր, որ կը յուզէր զինքը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Սուրէն Կոմսարական քառասուն տարեկան անձ մըն էր՝ թիկնաւէտ, զէնքերու մէջ յաջողակ, ձեռքով ու մտքով կարող: Կոմսարական ցարմին ամենէն փոքր եղբայրն էր, անզաւակ և կինը կորսնցուցած, զոր շատ կը սիրէր: Գրեթէ լքած էր հայրենի տունը՝ Շիրակ և իր քրոջ Բիւրեղի հանդէպ մեծ սէր ունենալով, անոր հետ կը բնակէր Կոգովիտ: Բայց քանի Գրիգոր կը մեծնար, օրէ օր կ'աճէր և մօրեղբօր սէրը անոր հանդէպ: Գրիգոր բնաւորութեամբ հանդարտ էր և խելացի իր հօրը՝ Դաւիթ Մամիկոնեանի պէս, որ տկար և հիւանդոտ ըլլալով՝ չունէր հայ նախարարներուն յատուկ սէրը դէպի զուարճութիւն, որս, պատերազմ, մականախաղ, պերճութիւն և անառակութիւն. իր մտաւոր կարողութիւնները մշակելով՝ ան մեծ հակում ունէր դէպի ուսումն ու գիտութիւնները: Նոյնը հաղորդեր էր ան և իր զաւկին:

Վարդանաբերդ հայերէն և յունարէն գրոց հարուստ մատենադարան մը ունէր. և Մամիկոնեան իշխանին միակ ուրախութիւնն էր և մխիթարութիւնը՝ տեսնել իր Գրիգորը ժամանակի գիտութեանց մէջ տարիքէն առաջ վարժ և յառաջացած: Իր պալատը միշտ լեցուն էր գիտնական վարդապետներով և աշխարհայած ճամբորդներով. Գրիգոր ուշի ուշով մտիկ կ'ընէր ամէն խօսակցութիւն, որ նոր էր իրեն համար և միտքը կը զօրացնէր։ Եթէ ծնողքը գոհ էին իրենց զաւակին մտաւոր զարգացումէն, նոյնը կարելի չէ ըսել Սուրէնի մասին, որ՝ երբ Դուխթ տան չէր՝ կը մտնէր Գրիգորի սենեակը, կը յափշտակէր անոր առջեւէն գիրքերը և «Մամիկոնեան պատանիի մը համար բաւական է՝ ինչ որ գիտես, քիչ մըն ալ ուրիշ մարզերու նայինք» ըսելով՝ սուսերամարտութեամբ, նիզակախաղութեամբ և ձիավարութեամբ կը զբաղեցնէր զայն, առանց ուշ դնելու իր քրոջ դիտողութեանց։ Տաս անգամ հետը սրահէ տանելով՝ լեռներ, ձորեր հետը կը քալեցնէր, և երեկոյին, երբ Գրիգոր տուն կը դառնար՝ յոգնութենէ գրեթէ անկարող շարժելու, Սուրէն կ՚ըսէր անոր ծնողաց․ «Ահա այսպէս Վարդանները և Վահանները կը զարգանան և կը հասնին, այլ ոչ գիրքերու առջեւ ժամեր մնալով»։ Իսկ Դուխթ, որ կը տեսնէր, թէ տղան օր աւուր կը զօրանար այդ մարզանքներէն, ժպտելով կ՚ըսէր, «Սուրէն և ես առանձին մարդ չենք․ ես կարող միտք եմ միայն, ան կարող մարմին․ Աստուած տայ, որ Գրիգոր երկուքն ալ ըլլայ»։

Սուրէն զօրաւոր կազմուածքի և անխոնջ մարմնի տէր էր․ Ներկան՝ օրը և ժամը՝ կը մտածէր անջատաբար․ ոչ Թէոդորոսի պէս ազգին չափազանց մեծ սիրահարն էր և ոչ Գրիգորի պէս՝ Արշակունեաց Օրիորդին, ուստի անկողին և քուն մտնելը մէկ եղաւ։ Երբ արշալոյսին հետ արթնցաւ և գնաց դաշտին, տեսաւ, որ Թէոդորոս արդէն չկար։ Սպասաւոր մը թուղթ մը տուաւ իրեն, որ՝ դեռ չլուսցած՝ սուրհանդակ մը բերած էր Թէոդորոսի․ և որովհետև զօրավարը հրամայած էր, որ՝ ինչ ատեն ալ լուր մը հասնէր՝ անմիջապէս հաղորդէին զայն իրեն, թէկդռնապանները մտեր էին սենեակը և իրեն տուեր նամակը: Թէոդորոս, կարդալով զայն, փութով հագուեր էր և հեծեր ձին, ձգելով նամակը Սուրէնի սպասաւորներէն մէկուն, որ տիրոջը տայ: Սուրէն կարդաց գրութիւնը. «Ատոմ Ճաճունի տա Թէոդորոս Ռշտունի: Գիտութիւն լիցի, Հայոց զօրավար, որ յունաց բանակը կը մնէ մէկ կողմէ, իսկ արաբը երկու գունդի բաժնուած՝ մէկը Երասխը անցեր է ի Նախիջեւան, միւսը Արտազ մտեր է»:

Վայրկեան մը մտածեց Սուրէն և գնաց զգեստները հագաւ. երբ Գրիգորի սենեակը կ'երթար, դէմը ելաւ քոյրը, որ քաղցր ժպիտով թեւերը տարածեց՝ թող չտալու, որ առաջ անցնի:

— Ո՛չ, ըսաւ, Գրիգորը թող հանգչի:

— Բայց դուն չես գիտեր, որ Թէոդորոս մեկներ է արդէն:

— Ինչպէս չեմ գիտեր, ես տեսայ անոր երթալը. բայց իմ զաւակս Հայոց զօրավար չէ, պէտք է որ քնանայ և այս տարիքին մէջ զօրանայ:

— Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը, գոչեց Սուրէն, եթէ ձեզի թողէին այդ տղան, զինքը ճգնաւոր, վարդապետ, շատ շատ թուլամորթ կաթողիկոս մը պիտի ընէիք... Գիտե՞ս ինչ ժամանակի մէջ ենք, գիտե՞ս թէ վաղը ինչ կրնայ հասնիլ գլուխնիս. ո՛չ, դուն միայն այն կը մտածես, թէ Գրիգոր աչքէդ չհեռանայ, անհանգիստ չըլլայ, իր ամէն կամքը կատարուի: Բայց ես կը մտածեմ, որ Գրիգոր իր խելքով, իր գիտութեամբ ոչ միայն Վարդանաբերդ նստի, հօրը պէս Կոգովիտ և Բագրեւանդ կառավարէ և հօրը պէս այդչափով գոհ ընէ ամէնքը, նաեւ Թէոդորոս Ռշտունին, այլ կ'ուզեմ, որ ան ըլլայ աւելին՝ քան այս Ռշտունեաց Տէրը, թէ հոգւով և թէ մարմնով. կ'ուզեմ...

— Գիտեմ քու բոլոր ըսելիքներդ, կատարելապէս իրաւունք ունիս. բայց գոնէ այնչափ բարձր կը խօսիս, որ Գրիգոր կրնայ արթննալ. եկո՛ւր, իմ սիրելի եղբայրս, և ինչ որ պիտի խօսիս՝ իմ սենեակս խօսէ :

Այս ըսելով՝ ան բռնեց եղբօր ձեռքէն, տարաւ զայն իր սենեակը և նստեցուց, իսկ ինք՝ գլխոցը կանգնելով և ձեռքերը կուրծքին վրայ ծալելով՝

— Հիմա ըսէ՝ ինչ որ կ՚ուզես, ամբողջ ուշս քեզի է, ըսաւ՝ ժպիտը միշտ շրթունքներուն վրայ:

— Ժպտելու ժամանակ չէ, քոյր իմ, պատասխանեց Սուրէն, ձեռքի նամակը ցուցնելով և կարդալով անոր վերջին խօսքերը:

— Եթէ յունաց բանակը Բագրեւանդ կը մտնէ, նկատեց Տիկինը, կը նշանակէ՝ թէ մեր պաշտպանութեան կուգայ. եթէ Թէոդորոս կը շտապէ և այդպէս կանուխ կը մեկնի, կը նշանակէ՝ թէ Նախիջեւանայ կողմը մեր պաշտպանութեան կ՚երթայ. և այս բանին համար պէտք է որ ժպտի՞լն ալ արգիլուի:

— Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը, կրկնեց Սուրէն: Այդ խօսքերով կարծեցիր թէ ինծ պատասխա՞ն տուիր: Այսպիսի վիճակի մէջ բնակա՞ն է ըսել, թէ Թէոդորոս գնաց արաբաց դէմ, իսկ մենք պէտք է ոտքերնիս ձեռքերնիս տարածենք և անհոգ, անփոյթ, անշարժ մնանք: Երբ Թէոդորոս «այս թուղթը Սուրէնին տուէք» կ՚ըսէ, ան կը հասկնայ, որ Սուրէն պէտք է շարժի՝ առնէ Մամիկոնեանց զաւակը և դիմէ հոն, ուր արաբը կ՚արշաւէ, թումբ ըլլալու համար այդ սոսկալի թշնամիին դէմ, որուն առջեւ ոչ բնական ամրութիւն կայ և ոչ որեւէ ուրիշ խոչընդոտ աշխարհիս վրայ:

— Բայց այդ Սամբիկեանց չոճուխը դեռ տասնեօթը տարեկան պատանի մըն է, ճամբէ նոր եկեր է և կէս գիշերն անցած հազիւ անկողին մտեր․ իր տարիքին մէջ օրէնք չէ, որ այդ կատաղի գազանաց պէս հոգին ու մարմինը վտանգի դնէ եւ իր նոր տան ծուխը մարէ:

— Շատ կ'ուզէի, որ այս խօսքերը անգամ մը Թէոդորոսի զրուցէիր…

— Ի՞նչ գաղտնիք կամ ամօթ կայ ասոնց մէջ, որ չկարենայի զրուցել․ կարծեմ՝ Վարդ երէկ իրիկուն հօրը հետ մէկտեղ չէր, և չեմ խորհիր, թէ վարը զօրականաց հետ ընթրեց, ու հայրը բռնի առաւ զայն մօրը գրկէն՝ ոսոխաց դէմ պատերազմելու կամ թումբը շինելու համար:

Երբ Սարէն սրտնեղութեամբ բերանը բացաւ պատասխանելու, Բիւրեղ՝ առանց ժամանակ տալու՝ «ահա՛ կանանց ամենէն լաւը» գոչեց ծիծաղելով և նոյն րոպէին թեթև ոտնաձայն մը լսելով սենեակին մէջ՝ ետին դարձաւ ու վեց տարեկան գեղեցիկ աղջիկ մը գտաւ Սարէնի գիրկը․ իսկ Սարէն, այդ սիրուն երախան գրկին մէջ սեղմելով և համբոյրներով ծածկելով՝

— Սիրա՛ն, անմահն Արփենի, կ'ըսէր, ահա՛ կանանց ամենէն լաւը դուն ես․ երբ մեծնաս՝ մայրիկէդ աւելի խելօք պիտի ըլլաս․ ջանա՛, որ քու զաւակներդ Թուլամարթ, յոյլ, դանդաղ չըլլան…

— Ո՛չ, ո՛չ, այդպիսի կրաւորութիւն զաւկիս համար չեմ ընդունիր:

Եւ գրկին մէջ սեղմելով որդին՝

— Լաւ ժամանակին կը հասնիս, Գրիգոր, քեռիդ պատասխան տուր և հասկցուր իրեն, թէ ոչ Թուլամարթ, ոչ յոյլ և ոչ ալ դանդաղ ես:

— Իմ փափաքս ալ այն է, որ Գրիգոր ցոյց տայ ինձ, թէ ինք՝ բաածներուս բոլորովին հակառակ՝ ծեր, գործունեայ եռանդուն է և գիտէ ժամանակին առնել իր զէնքերը, ազգի, կրօնքի և հայրենի իրաւանց համար պատերազմիլ:

— Եթէ ասոնք վտանգի մէջ են, ո՞ր մարդը կրնայ՝ առանց վատութեան դրոշմը ճակտին կրելու՝ փախուստ տալ այդ պարտաւորութենէն, բաւ. Գրիգոր ծանրութեամբ և առաջ անցնելով՝ գիրկն առաւ Արփինին, որ իր փափկաթոյր թեւերը եղբօր վիզը փաթթելով՝ ուրախութեան համբոյրներով եւ տարիքին յարմար խօսքերով կը պատասխանէր անոր փաղաքշանքներուն:

Բիւրեղ, յանկարծ ակնարկ մը նետելով այդ տեսարանին, դուրս ելաւ, որպէսզի ոչ եղբայրը, ոչ ալ զաւակները տեսնեն իր արտասուքը:

Կաթիլ մը արտասուք շատ անգամ այնչափ գաղտնիք կը պարունակէ, որ անձնադատուն և յիմար մարդ մը ոչ կը զգայ և ոչ ալ կրնայ հասկնալ. իսկ խոհուն մարդուն համար ան մտածութեան նիւթ մըն է: Այդ կինը՝ երիտասարդ, գեղեցիկ, քաղցր և զգայուն, որ իր եղբօր հետ ատեն ատեն կը կռուէր և կ'ուզէր հեռացնել ամէն վտանգ որդւոյն գլխէն, կը տեսնէր այդ պահուն մէջ ոչ միայն պաշտպանը, յոյսը, իր զաւակներուն և երկրին, այլև կենդանի յիշատակը անոր հօր, յիշատակը անցեալ երջանիկ օրերու, որ չեն դառնար, երբ անգամ մը հեռանան, մինչ մարդս իր երեւակայութեան մէջ կ'ուզէ վերադարձնել զանոնք, նորէն կենդանացնել: Կաթիլ մը արտասուքը այդ փափաքներուն վկան էր: Իսկ Սաւրէն, որ թէեւ սուր աչք ունէր, բայց այդ արցունքներէն մէկ մասը միայն կը *տեսնէր, կրկնեց ինքն իրեն՝ ինչ որ սովոր էր ըսելու կնոջ մասին. «Ահա՛ կանանց ամենէն լաւը»:*

Նոյն միջոցին Գրիգորի միւս քոյրն ալ, Նազենիկ, եկաւ եղբօրը հետ գրկուելու. գրեթէ հասած աղջիկ մը՝ գեղեցիկ, գողտրիկ, դեղձան մազերով, նուաղեալ աչքերով, դէմքին քաղցր տխրութիւն մը տարածուած: Հաճելի էր տեսնել պատանին, որ դեռ երիտասարդութեան չէր հասած և հօր մը ժպիտով կը նայէր իր քոյրերուն ու կը գուրգուրար անոնց վրայ:

Ամբողջ ընտանիքը իջաւ նախաճաշ ընելու: Սուրէն լուռ էր, վասնզի չէր ուզեր տխրեցնել քոյրը. Գրիգոր երբեմն կը խօսէր, մինչ Արփենիկ միջանիւթ կը գտնէր խօսելու և հարցնելու: Սեղանատունէն վար կ'երեւար գեղեցիկ փոքրիկ լիճը՝ արծաթէ սկուտեղի մը պէս. մակոյկ մը, լճակին կապուած, կարծես կը հրաւիրէր պտոյտ ընելու. բայց ոչ ոք այդ մտածումը չունէր. Սուրէն առաջինը ելաւ սեղանէն, և իրեն հետեւեցան միւսները, Արփենի ամենէն վերջ. միայն ան էր, որ չէր զգար, թէ սպառնալից փոթորիկ կար օդին մէջ:

Խե՜ղճ մայր, գիտէր, որ զաւակն իրմէ պիտի բաժնուէր, և այս անգամ ինք չէր՝ որ կ'ուղարկէր զայն, այլ ստիպողական հարկը. մահահոտ պատերազմի ղողանջն էր, որ իր գրկէն կը կորզէր իր միակ յոյսը: Կորագլուխ, անձայն զոհի պէս դիտեց ան որդւոյն պատրաստութիւնը. այլեւս արտասուք չկար աչքերուն, վասնզի սիրտն էր՝ որ կուլար. երբ սանդուխին գլուխը որդւոյն ձեռքերն ու երեսը համբուրեց և՝ աչքերը գոց՝ զայն երկար իր գրկին մէջ պահեց, ոչ ոք կրնար որոշել՝ աղօ՞թք էր այդ թէ գրկախառնութիւն:

Քանի չափ հեծեալ սպառազէններ Գրիգորին կը սպասէին․ ան ալ հեծաւ ու, առանց գլուխը դարձնելու, ելաւ բերդին դռնէն Սուրէնի ետեւէն։

— Զաւէ՛ն, Զաւէ՛ն, կանչեց ներդաշնակ ձայն մը վերէն։

Մեզի ծանօթ անձնապահապետը վերադարձաւ և տեսնելով, որ Տիկինը չի խօսիր, իջաւ ձիէն ու սանդուխներէն վեր ելաւ։

— Զաւէ՛ն, քեզի նեղութիւն տուի, բայց մօր մը ակար սրտին ներէ․ աւելորդ է քեզի յանձնել, բայց խնդրեմ հսկէ՛ զաւկիս վրայ, ըսաւ Տիկինը։

— Ո՜հ իշխանուհի, առանց իշխանիկին, հաւատա՛, Զաւէն աչերուդ չերեւար։

— Աստուած հետերնիդ ըլլայ․․ Այդքան միայն կրցաւ ըսել խեղճ կինը և գլուխը դարձուց դէպի դուռը․ ա՛լ կարող չէր։ Ուղղուեցաւ դէպի եկեղեցին և հոն իր վիրաւոր մայրենի սիրտը տարածեց Ստեղծողին՝ միակ մխիթարիչը ցաւերու։

Ծեր զինուորը չկրցաւ դիմանալ մօր մը այս տառապանքին․ գլուխը շարժելով ու աչքերը սրբելով՝ հեծաւ ձին, մտրակեց ու անհետացաւ փոշիի ամպի մը մէջ։ Շուտով ան միացաւ խումբին, որ լռութեամբ իր ընթացքը կը շարունակէր, մինչև հասաւ Վարդանակերտ։

Սուրէն, որ մինչև այն ժամանակ բերանը չէր բացած, հեռուէն ցուցուց Գրիգորին ծեր զօրավար մը, որ ամէնին հազարապետներուն դուռը կեցած՝ զինքը կը դիտէր։

— Տե՛ս, ըսաւ, այդ ծերը Թէոդորոսի սեղապահը և մեծ բարեկամն է․ Ատոմ Գնունին է, որ երբեք չէ գիտցեր, թէ ինչ է երկիւղը․ մանր արշաւանները իրեն համար բնութիւն է դարձեր․ վախսուրն անցած է, բայց պատերազմի մէջ երիտասարդ է, լաւ կը կռուի․ խարդախութեան մը, սուտի մը համար ընդունակ է իր զաւակը սպաննելու։ Կարծեմ, իր ծիծաղը ոչ ոք տեսած է․ երբ մտածենք, և զինքը դաժան տեսնես, մի՛ զարմանար․ բայց թէ ազգասէ՞ր ան ոչ ոք համարումի արժանի կը սեպէ, և չա՞րն է՝ եթէ չարնամարիներ։

Եւ իրօք, երբ մտեցան, ծեր զօրավարը հազիւ յօնքերու թեթև շարժումով բարև մը տալու և չփոխեց արձանի իր դիրքը։ Իսկ Սուրէն, որպէսզի կարելի ըլլայ զինք խօսեցնել, ցոյց տալով անոր Թէոդորոսի ստացած նամակը, հարցուց, թէ ո՞ւր էր Հայոց զօրավարը։

— Այս նամակը քեզի ո՞վ տուաւ, Կամսարական, ըսաւ դաժան ծերը։

— Այս առաւօտ տուին ինծի իշխանին կողմէ։

— Դուք քնացած էիք, երբ ան հոս էր, ըսաւ ծերը խստութեամբ և կարծես ինքնիրեն խօսելով։ Ա՛յս է ահա մեր իշխանաց և իշխանազանց առաքինութիւնը․ ամենէն լաւերը քու՛ն կ՚ըլլան, երբ զարթելու ժամանակ է, իսկ վատերը մեծ չարի՛ք կ՚ընեն, եթէ մատնիչ չըլլան և թշնամին չառաջնորդեն։

— Կարելի՞ է, Ատոմ իշխան, մեզ իմացնես, թէ ո՞ւր են թշնամին առաջնորդողները։

Փոխանակ այդ հարցումին պատասխանելու՝ ծերունին ըսաւ․

— Հայոց զօրավարը, որ այս թուղթը քեզի թողեր է, ըսել ուզեր է, որ երթաս զինքը յունաց բանակը գտնես․ ահ՛, հո՛ս, մի՛ դանդաղիր․ ահ՛ա, ինձ ալ պատուիրեց՝ զօրքը պատրաստ ունենալ։

Ու ցուցնելով զօրքը, որ ապարանքէն կանգնած կը սպասէր, կռնակը դարձուց խօսակիցին։

Սուրէն խորհեցաւ, թէ յունաց բանակի մասին տեղեկութիւն հարցնելը անտեղի և աւելորդ հետաքրքրութիւն պիտի թուէր այդ ծերունիին և պատճառ պիտի ըլլար յանդիմանութիւն լսելու անկէ. ուստի, առանց խօսելու և դժուարաւ զսպելով ծիծաղը, նստաւ ձին ու առաջ անցաւ։ Իսկ Գրիգոր, հազիւ քիչ մը հեռացած, քրքիջ մը բարձրացուց։

Երբ մօտեցան Վաղարշակերտին, երեւցաւ յունաց բանակը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Սուրէն Կամսարականը և քեռորդին մտան յունաց բանակը, որ տարածուեր էր Վաղարշակերտի շուրջը: Թէպէտ Բիւզանդիոնի կայսրք կը պահէին հռոմէական անունը, և արտաքին փայլը դեռ կ՚երեւար, բայց ամէն ինչ և զինուորական ամէն կարգ ու կանոն թուլցած աւրուած էին. հռոմէական արծիւն էր, որ թեւերը կը տարածէր լեգէոններուն գլխուն, բայց թշնամիի առաջին դիմադրութեան և հարուածին կը սլանար ի փախուստ, և այդ լեգէոնները միշտ աւելի վարպետ էին ներքին խռովութիւններ հանելու, քան թէ թշնամիին դէմ պատերազմելու:

Եթէ զինուորին քով վատութիւն և անկարգութիւն սովորական էին դարձած, զօրավարներն ալ, շատ անգամ շնորհներով անուանուած, այլ ոչ իրենց արժանիքներուն համար, գոռոզ, անձնապաստան և ունայն պալատականներ էին, որոնք հրամայել միայն գիտէին խաղաղութեան ժամանակ և անկարող էին առաջնորդելու պատերազմի մէջ: Այսպիսի անձ մըն էր Պրոկոպիոս, որ հռոմէական կոչուած այս բանակին սպարապետն էր և որ Թէոդորոսի թախանձանքով ու յորդորանքով հազիւ կրցեր էր շարժիլ և մեծ դանդաղութեամբ հասնիլ Կարինէն Բագրեւանդ:

Սուրէն և Գրիգոր, մտնելով բանակը, ուղղուեցան սպարապետին վրանը, որուն մուտքին առջև չարուած էին Հայոց զօրավարին թիկնապահները։ Երբ Սուրէն ուզեց անցնիլ, յոյն արարողապետը իմացուց, թէ արգելք կար ներս մտնելու վրանը, ուրկէ բարձր և զայրագին ձայներ կը լսուէին։

Թէոդորոս, փորձ պատերազմող, առաջին ակնարկին տեսաւ, որ այդ բանակը՝ թէև բազմաթիւ՝ օգտակար պիտի չըլլար երկրին իր անշարժութեամբ, մանաւանդ որ առջևը կար յանդուգն ու կատաղի թշնամի մը, որ մինչև այն օրը յաջողեր էր իր բոլոր արշաւանքներուն մէջ և այդ յաջողութեան հետևանքով այնքան ինքնավստահ էր, որ կը համարձակէր թշնամի մեծ բանակի մը առջև երկուքի բաժնել իր զօրութիւնը։ Ուստի Թէոդորոս կը յորդորէր Պրոկոպիոսը՝ արագ յարձակմամբ հանիլ Արտազ, խորտակել արաբաց մեծ գունդը, ապա կտրել Երասխը անցած գունդին նահանջի ճամբան և բնաջինջ ընել զայն։ Այս պարզ առաջարկութեան յունաց զօրավարը գոռոզութեամբ պատասխանեց.

— Ես, կայսերական բանակին մեծ սպարապետս, կարօտ չեմ որևէ մարդու և մանաւանդ հայ իշխանի մը խրատներուն. քու պարտքդ ինձ հնազանդիլ է և ոչ խորհուրդ տալ։ Իսկ քու երկրիդ կորուստը բնաւ հոգս չէ։

— Ըսածիդ մէջ կան ծանր խօսքեր, բայց հարկ չեմ համարեր պատասխանել անոնց հիմա։ Սակայն, որովհետև ես պաշտօն ունիմ կայսրէն կառավարելու այս երկիրը ու հսկելու անոր ապահովութեան և այժմ կը տեսնեմ վտանգը, որ թէ երկրին կը սպառնայ և թէ այս բանակին, կը խնդրեմ, որ՝ եթէ իմ խորհուրդներս քեզ արհամարհելի կը թուին՝ գոնէ այնպիսի թշնամի մը չարհամարհես, որ քիչ ժամանակի մէջ և մեր աչքերուն առջև ոչ միայն Ասորիքն ու

Եփրատայ յափշտակեց կայսրէն, այլ դեռ երէկ հաւկու հարուածով մը պարսից ինքնակալութիւնը հիմն ի վեր տապալեց:

— Ձեր կայսրը մեր համար չուղարկեց հօս, որ սորվիմ քեզմէ Թշնամիին ըրածները և իմ պարտաւորութիւնները. պէտք է գիտնաս, որ մինչև հիմա շատ համբերեցի քու չարախօսութեանցդ, ուստի լռէ և հեռացիր առջևէս:

— Ես գիտեմ յարգել կայսեր հրամանները և իր սպարապետները, ըսաւ Թէոդորոս տաքի ելնելով և ամենայն սրտմտութիւնը, բայց տեսեր եմ և կը ճանչնամ այնպիսիներ, որ տան մէջ գիտեն հրամայել և որոտալ իրենց չափէն վեր, իսկ պատերազմի ասպարէզին մէջ Թշնամիին առջև վատանալ և փախչիլ: Կը փափաքիմ, յունաց զօրավար, որ այս վերջին բախտին չարժանանաս:

Երբ այս խօսքերը ըսելով Թէոդորոս դուրս կ'ելնէր վրանէն, Պրոկոպիոս կատաղութեամբ անոր ետևէն նետեց սպարապետական գաւազանը, հայհոյանք ու նախատինք ժայթքելով հայ իշխանին. բայց այս վերջինը գլուխն իսկ չդարձուց և դուրս գալով գնաց Հայկական գունդին, որ իրեն կը սպասէր.

— Երթանք, տղա՛ք, հայրենիքի Թշնամիին դէմ:

Եւ ամէնքը, շտապաւ հեծնելով, դիմեցին դէպի Վարդանակերտ: Ամբողջ ճամբու ընթացքին ոչ ոք, ոչ իսկ Սուրէն, համարձակեցաւ խօսք մը խօսիլ Թէոդորոսի հետ:

Թէպէտ գիշերը վրայ հասած էր, բայց անխոնջ զօրավարը քաշեց իր փոքրիկ բանակը Սարեան կոչուած բլուրներուն վրայ և հոն՝ կիրճերուն բերանը՝ դարանամուտ կը սպասէր Թշնամիին: Աշնան գիշերները ցուրտ էին այդ սարերու բարձրութեան վրայ. սակայն ո՞վ կը համարձակէր գանգատիլ, երբ ինք Թէոդորոս գիշերը առանց կրակի կ'անցընէր, որպէսզի իր ներկայութիւնը իմաց չտայ թշնամիին: Հոն երեք օր երեք գիշեր կեցած կը սպասէր ոչ միայն թշնամիին գալուն, այլ նաև փրկարար մէկ շարժմանը յունաց սպարապետին, որ՝ եթէ յառաջանար և ընթացքը փոխէր՝ թերևս կարենար հարուածել թշնամին: Բայց թշնամին երևցաւ, իսկ յոյները անշարժ մնացին:

Թէպէտ այս նոր թշնամիին անունը մեծ էր, և մինչև այդ ատեն իր կատաղութեան առջև խորտակուեր էր ամէն դիմադրութիւն, բայց Ռշտունեաց իշխանն անսասան կ'ուզէր չափը առնել անոր զօրութեան: Ուստի, երբ թշնամին՝ հայերու ներկայութեան անտեղեակ՝ դիմեց դէպի կիրճին բերանը՝ հայզունդը կիրճին երկու բարձրանց վրայէն սոսկալի նետաձգութեամբ շփոթեց զայն, ապա սպառազէն խումբեր, դուրս թափելով ժայռերու ետևէն և սթափելու ժամանակ չտալով թշնամիին, սկսան աջ ու ձախ հարուածել ու անխնայ կոտորած մը սարքին անոր:

Անկէ ետք հայ զունդը, Վարդանակերտի մօտ Երասխը անցնելով, օգնութեան փութաց այն եզերքը, ուր թշնամի ուրիշ մէկ գունդին կատաղութեան զո՞հ կ'երթային:

Կը շտապէր Թէոդորոս և դուլ ու դադար չէր տար իր զօրքին, որպէսզի հասնի թշնամիին. բայց ան արդէն սատանայական արագութեամբ կատարեր էր գործը. ամէն տեղ՝ Նախիջևանէն մինչև Գողթնգաւառ՝ գիւղ, տուն և անպաշտպան քաղաք աւերակ էին եղած, մարդոց դէզադէզ դիակներ և արեան ծոպաղիք արշաւաղներուն հաւքերն էին: Լեռներու և բերդերու մէջ ապաստանած մարդիկ կ'իջնէին գունդագունդ՝ ողբ ի բերան՝ փնտռելու իրենց սիրելիները, որ կամ սրոյ ճարակ եղած էին, կամ՝ որ աւելի սոսկալի էր՝ գերութեան գացած: Տուն, ամարանոց, եկեղեցի, ամէն բան կը մխար, ամէն բան արիւն կը հոտէր: Ծեր պատերազմողներ, որ կը կարծէին, թէ պատերազմի թշուառութեանց մէջ իրենց համար այլեւս նոր բան չկայ, սոսկումով կը դիտէին այդ անգթութեանց ու պղծութեանց հետքերը և գլուխնին շարժելով՝ երեսնին անդին կը դարձնէին: Ատոմ Շահունի, որ պարսից հետ և անոնց դէմ պատերազմած էր ատրիներով, որ քուշանաց և կովկասեան ժողովուրդներու դէմ կռուած էր՝ գտնուելով Սմբատ Բազմայաղթի բոլոր պատերազմներուն մէջ, և շատ բան կրնար պատմել՝ եթէ ուզէր խօսիլ, ան ևս, երբ եղածները կը տեսնէր, երեսը թթուեցնելով «ա՜հ» մը կ'արձակէր:

Թէոդորոս, որ ամէն ջանք կ'ընէր օգնելու խեղճ ժողովուրդին, Սուրէն Կամսարականը փնտռելով մէկ կողմ տարաւ զայն:

— Սուրէն իշխան, դուն շուտ մը առ Գութի որդին և գնա, ըսաւ, վտանգի՝ ո՛վ գիտէ՝ եթէ այդ անպիտան յոյները յաղթուին, որ շատ հաւանական է, այս բոլոր չարիքներն ու անգթութիւնները կրնան Կոգովիտ և Բագրեւանդ գործուիլ: Գնա՛ շուտով, քոյրդ մինակ մի՛ թողուր: Ես ալ կուգայի, բայց պէտք է ջանամ հասնիլ թշնամիին. Թերեւս գերիները կարենամ թափել իր մագիլներէն:

Սուրէն ու Գրիգոր իրենց խումբով բաժնուեցան զօրավարէն՝ երթալու Կոգովիտ, որ իրօք այն վիճակին մէջն էր, զոր երեւակայած էր Թէոդորոս:

Արաբները, Թէոդորոսի հարուածէն վերջ, զօրացած ուրիշ գունդերու օգնութեամբ, աւելի զգուշութեամբ և խոհեմութեամբ առաջ քալեցին և, իրենց յառաջապահներէն խմբովին յունաց անհոգ դիրքը, չսպասեցին որ թշնամին իրենց վրայ յարձակի, այլ ամենայն կատաղութեամբ յարձակեցան Գրիգորիոսի բանակին վրայ, որ՝ արդէն իմացած անոնց պարտութիւնը Հայոց գունդէն և բանակին փոքրութիւնը՝ ինչպէս հեռուէն, այնպէս ալ մօտէն արհամարհեր էր զիրենք: Կռիւը երկար չտեւեց. վաթսուն հազարնոց յոյն զօրքը՝ տասը հազար արաբներու առջև քանի մը ժամ դիմադրութենէ վերջ՝ չարաչար խորտակուած կը փախչէր, իր ամբողջ բանակը կապուտ-կողոպուտ թողլով յաղթողին, որ սարսափ սփռած ամէն տեղ՝ կ'աւարէր, կը քանդէր, ո՛ւր որ ոտք հանէր:

Արշաւողներու մեծ խումբ մը, անտէր անտէրունչ գտնելով երկիրը, որ յունաց այս մեծ կոտորածէն զարհուրեր էր, դիմեց Կոգովիտ և այրելով ու քերելով, ինչ որ դիւրամատոյց գտաւ, յարձակեցաւ Վարդանակերտ աւանին վրայ, որ կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, և թշնամին յուսահատելով՝ թողուց պաշարումը: Նոյն միջոցին փոքրիկ գունդ մը, որ հեռուէն տեսած էր Վարդանաբերդի գեղեցիկ շէնքը և անոր չորս կողմը պտոյտներ ըրած, մեծ հարստութիւն և գանձ յուսալով, դիմեց զօրավարին, որ Ալի անունով Շէյխ մըն էր, յայտնելով, թէ երկրին տիրոջ ամրոցը հեռու չէ, և անշուշտ լաւ աւար մը կը սպասէր իրենց, եթէ յաջողէին մտնել: Շէյխ Ալի, առած իր գունդը, եկաւ գտնեց բերդը և երբ տեսաւ պարիսպներուն բարձրութիւնն ու ամրութիւնը և երկաթապատ դռները, գլուխը շարժեց ի նշան յուսահատութեան։ Բայց սատանայական աչքերով երիտասարդ մը նոյն տեղէն իրեն մօտենալով՝

— Յուսահատելու պէտք չկայ, Տէր իմ, ըսաւ. եթէ ամէնքս ալ այս գիշեր անդադար աշխատինք, կրնանք այդ բերդը առնել։

— Ի՞նչպէս, հարցուց Ճէյմը։

— Եթէ բարձրէն գրաւել անկարելի է, գետնէ տակէն կը փորենք այս պարիսպներուն հիմը, և Աստուած կը յաջողէ։

— Լաւ է այս խորհուրդը, ըսաւ Ճէյմը. վաթսունամեայ մարդ մը, որու վրայ մեծ համարում ունէին իր զօրականները. բանակի առաջին սպաներէն մէկն էր ան։

Բահի, բրիչի պատրաստութիւններ տեսնուեցան, եւ գիշերը սկսան խրամը փորել ու խորը իջնել. մարդիկ շարունակ կը փոխուէին և մրջիւններու պէս կ՚աշխատէին. մէկ մասը հող կը կրէր, միւսը հողէ կամարը ցիցերով կ՚ապահովէր. այսպէս առաջ կ՚երթային և պարիսպին կը մօտենային։ Բերդին պահապանները ոչինչ կը կասկածէին. իրենց մէջ փորձառու մարդ չկար, վասնզի Տիկինը պատերազմէ հմուտ բոլոր անձերը ղրկած էր որդւոյն հետ, իսկ մնացածները, պարիսպներուն բարձրութեան վստահած, հանգիստ նստած կը սպասէին։

Մահաբեր գործը կը յառաջանար. բախտն ալ կ՚օգնէր ճիւաղներուն. ոչ ժայռ, ոչ ուրիշ արգելք մը կը հանդիպէր անոնց։ Առաւօտեան դէմ անոնք անցած էին պարիսպը և սկսած բարձրանալ. պաշարուածները զբաղեցնելու համար՝ զօրաց խումբը յարձակում ձեւացուց. սանդուխներ մօտեցուց պարիսպներուն, նետաձգութիւն ըրաւ, փորձեց անմատչելի ժայռերէ վեր ելնել եւայլն: Պաշտպանները, թէպէտ թուով քիչ, բայց պաշտպանութեան համար իրենք զիրենք բաւական սեպելով՝ աւելի զուարճութիւն, քան թէ երկիւղ կը զգային այս տեսարանէն, ուստի միամիտ կեցած էին պարիսպներու աշտարակներուն մէջ, երբ յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ, թէ թշնամին բերդին մէջն է: Սարսափը պաշարեց ամէնքը, երբ տեսան բերդի դուռին մէջ արաբացի սուսերամերկ խումբ մը, որ քանի կ'երթար կ'աւելնար: Պաշտպանները վար թափեցան պարիսպներէն, և կատաղի կռիւ սկսաւ հոն բերանը, ուսկից սողալով դուրս կը ժայթքէին պաշարողները. մէկ ինկածին տեղը վայրկենապէս երկուք կը բուսնէին: Պաշտպաններու յուսահատ կռիւը բաւական չէր՝ ազատելու ներքին պալատը, որ շատ ամրացած չէր: Կանանց և աղջկանց վայնասունը, կռուողներու ճիչն ու աղաղակը, զինուց շառաչը և մեռնողներու հառաչանքը լսողին ահաւոր կը պատճառէին: Վերջապէս յարձակողները յաջողեցան մեծ բերդին դուռը բանալ, և անկէ ետք ա՛լ յոյս չմնաց դիմադրելու. ամբողջ արաբացի խումբը կատաղաբար կը դիմէր ներս: Ո՞վ պիտի պաշտպանէր անոնց դէմ խեղճ կիները և տղաքները. քանի մը զինեալ ազատաւորներ, դռները և պատուհանները ամրացուցած կան կարասիներով, դիմադրութեան վերջին և անյոյս ճիգ մը թափեցին. քանի մը կիներ, յուսահատութենէ և երկիւղէ յիմարացած, ինչ որ ձեռքերնին կը հանդիպէր՝ վերի բարձր պատուհաններէն կը նետէին յարձակողներուն վրայ, որ տապարներով և սուրերով կը ջանային դուռ ու պատուհան կտրել և ահագին ձողերով երկաթէ վանդակներ կը ճարճատեցնէին:

Միայն Բիւրեղ Տիկինն էր, որ ինքզինքը չէր

կորսնցուցած. այլայլած դէմքով ան մտաւ իր աղջըկանց սենեակը, ուր Նազենիկը՝ ծունկի եկած՝ դողալով կ'աղօթէր իր քրոջ անկողնին քով, մինչ ան հանգիստ ու անխռով կը քնանար։ Մայրը, որուն աչքերը արցունքի փոխարէն արիւնով լեցուած էին, առանց խօսելու գրկեց մէկը և միւսին ձեռքէն բռնելով՝ կայծակի արագութեամբ վազեց սանդուխներէն ի վար, իջաւ պարտէզին գահերէն վար, մինչեւ լիճին եզերքը. հոն երախան դրաւ փոքրիկ մակոյկին մէջ, նստեցուց նաև իր չփոթած աղջիկը և ինքն ալ մտնելով՝ «փա՜ռք քեզ, Աստուած իմ», աղաղակեց և թի մը ձեռքն առած՝ բացուեցաւ ցամաքէն. ուրախութեան ժպիտ մը եկաւ երեսին և երկու ձեռքով աղջկան փաթթուելով՝

— Ահա՛ ազատեցանք, Նազենիկս, մեր պատիւը անարատ կրնանք հոս, այս լիճին մէջ թաղել, ըսաւ։

Այդ քնքուշ և միամիտ աղջիկը՝

— Հոս չե՞ն կրնար հասնիլ, ուրեմն, այդ անըզգամները, մայրիկ, կը հարցնէր։

Իսկ փոքրիկը, զարմացած և չփոթած, իր սեւ, սուր աչքերէն քունը թօթափելով՝

— Ո՞ւր կ'երթանք, մայրիկ, դուն գիտե՞ս թիավարել, կ'ըսէր։

— Այո՛, դուստրս, այսօր պիտի թիավարեմ, պատասխանեց և թիերը անցընելով՝ սկսաւ ամենայն զօրութեամբ հեռանալ, ուղղուելով դէպի լճակին միակ փոքրիկ կղզին, աչքերը միշտ ամրոցին յառած։

Խեղճ կինը այդ լճակը փոքր կը գտնէր, բայց իր յուսահատութեան մէջ դեռ թոյլ յոյս մը կը պահէր, թէ գազաններէն ոչ ոք զինքը պիտի չտեսնէր։ Սակայն այդ յոյսն ալ ոչնչացաւ, երբ հազիւ կղզիին և բերդին մէջտեղը հասած՝ տեսաւ անոնցմէ մէկ քանին, որ իրարու հետ կը խօսէին. Թէպէտ լեզունին չէր հասկնար, բայց իրենց շարժումներէն կ՚իմանար, որ իր վրայ կը խօսէին և իրեն հանելու հնար կը փնտռէին:

Յուսահատութիւնը արտաքոյ կարգի զօրութիւն մը տուած էր իրեն. զարմանալի յաջողութեամբ կը թիավարէր և միեւնոյն ատեն կը դիտէր հետապնդողները, որ հագուստնին հանելով՝ կը նետուէին ջուրը իր ետեւէն. անոնք շատ մը ետ կը դառնային, բայց ահագին խափշիկ մը ձուկի պէս կը լողար. ու երբ Տիկինը կղզիին ափունքը գտաւ, այդ գազանը կէս ճամբան անցած էր արդէն. ուստի անշփոթ՝ փոքրիկին ձեռքէն բռնեց ու գիրկն առաւ զայն:

— Դուն այստեղ պահուէ, քեզ մէկը չտեսնէ, մինչեւ որ մենք գանք, ըսաւ:

Երախան չփութած՝ մօր խօսքը մտիկ ըրաւ և ձարխոտին մէջ ծածկուեցաւ:

Այն ատեն Տիկինը ձեռքերը երկինք տարածեց, լռելեայն կարճ աղօթք մը ըրաւ, ապա գօտին քակեց, Նազենիկին գօտիին անցուց և իրեն կապեց. ու մակոյկին մէջի պզտիկ խարիսխին չուանը նոյնպէս իր մէջքին կապելով՝ անթարթափ սկսաւ նայիլ խափշիկին, որ տակաւ կը մօտենար, մինչ անոր ընկերները ամէնքն ալ յուսահատ ետ դարձեր էին: Երբ Տիկինը տեսաւ, որ չնչին տարածութիւն մը միայն մնացած էր իր և խափշիկին միջև, թախծոտ ձայնով՝

— «Տէ՛ր, մի՛ համարիր զայս ինձ ի մեղս», ըսաւ և գրկելով ու գգուելով իր Նազենիկը՝ նետուեցաւ լիճին մէջ:

Թշուա՛ռ կին, չտեսաւ նաւ մը, որ նոյն միջոցին սլացաւ և զարկաւ խափշիկը, չլսեց ձայն մը, որ գոչեց.

— Ա՛յ, Տիկին… մի՛…

Լճին խաղաղ ջուրերը ճեղքուեցան կղզիին քով և վայրկեան մը ետքը ծածկեցին այդ համեստութեան զոհը և գեղեցկութեան հրեշտակը: Քիչ անդին սոսկալի ճիչոց մը լսուեցաւ, ջուրը կարմիր ներկուեցաւ, և խափշիկին մարմինը իջաւ լճին յատակը:

Եզերքը թափառող հալածիչները տեսան այդ կնոջ և իր աղջկան ջուր նետուիլը. քանի մը անգամ իրենց սեւամորթ ընկերոջ անունը գոչեցին ու երբ պատասխան չառին, ժամանակ չկորսնցնելու և բերդին աւարէն չզրկուելու համար՝ փութով հեռացան:

Այն ատեն լճին եղեգնուտին կողմէն ջուրը շարժեցաւ. հիմա ուրիշ մէկն էր, որ կը լողար, բայց այնպէս՝ որ հազիւ քիթը դուրս էր ջուրէն. թեւերը չէին շարժեր, այլ ոտքերը միայն: Գողի պէս լողացող այս մարդը անաղմուկ մօտեցաւ կղզիին, առանց երեւելու, մինչեւ եղէգները իրեն վարագոյր պահելով՝ ելաւ ցամաք ու հոն, ոչ թէ քալելով, այլ գրեթէ սողալով, կարծես բան մը կը փնտռէր. և վերջապէս գտաւ փնտռածը: Արփենի՝ նստած, երկու թեւերով ծունկերը գրկած և խաւարուն մէջ կէս մը կորսուած՝ կը մտածէր, անշուշտ ինքնիրեն «մայրիկը ուշացաւ» կ՚ըսէր, երբ հասա և իրեն շատ ծանօթ ձայն մը ըսաւ կամաց.

— Արփենի, սիրուն Արփենի, հոս ի՞նչ կ՚ընես:

— Զաւէն հայրիկ, դո՞ւն ես, մայրիկին կը սպասեմ, ըսաւ աղջիկը տեղէն ցատքելով:

— Մայրիկը զիս ղրկեց քեզ տանելու, եկուր երթանք:

— Բայց դուն լման ինկեր ես, Զաւէն հայրիկ, վրադ գլուխդ ամբողջովին թաց է։

— Հոգ չէ իմ ջուրն իյնալը, աղջիկս։

— Բայց մայրիկը կ'ըսէ, որ եթէ ջուրն իյնանք՝ կը խեղդուինք։

— Այդ ինծ համար չէ, սիրուն Արփենի, Աստուած քե՛զ պահէ, որդեակ։

— Ինչո՞ւ երեսդ անդին կը դարձնես, Զաւէն հայրիկ։

— Արեւն աչքիս կը զարնէ՝ անոր համար։ Բայց հիմա խօսելու ատեն չէ, եկո՛ւր ինծ, աղջիկս։

— Ի՞նչ կ'ընես, Զաւէն հայրիկ, զիս կը թրջես, ամբողջ ջուր եղայ։

— Հոգ չէ, Արփենի, դուն ձայն մի՛ հաներ, ամենեւին մի խօսիր, մինչեւ որ ցամաք ելնենք։

Սեղմ երախան կուրծքին վրայ պառկեցուցած՝ Զաւէն լողալով կ'երթար, մինչեւ որ ցամաքը գտաւ. հոն եղէգներու մէջ Զաւէն ոտքի ելաւ, հազաւ իր ապաւազինութիւնը ու երբ աչքերը դարձուց դէպի Վարդանաբերդ, տեսաւ մուխ մը, որ կը բարձրանար։ Աչքերը կրակ դարձած՝ սոսկալի յիշոց մը տուաւ եւ ատամները այնպէս կրճտեց, որ Արփենի սոսկումով՝

— Ի՞նչ եղաւ, Զաւէն հայրիկ, ըսաւ ու սկսաւ փախչիլ։

— Կա՛ց, որդեակ, կա՛ց, Արփենի, գոչեց Զաւէն. ապա՝ «մոռցայ, որ հրեշտակներու քով մարդ իր լեզուին չափ պէտք է գնէ», խորհեցաւ եւ ուժով մը սուլեց։

Վայրկեան մը չանցած՝ իր նժոյգը եկաւ վազելով եւ եղէգները կոտրելով։ Իսկ երբ Զաւէն Արփենին գիրկն առաւ, խելացի ձին մէջքը խոնարհեցուց, որ տէրը դիւրութեամբ հեծնէ։

Զաւէն բռնեց Կողզուանի ճամբան։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մի ոգի տխրութեան խորին և աններբ
Բնակեալ յայս տեղիս կը տանի քո քայլեր.
Արձագանգք անցելոյն՝ ոչինչ այլ չի լսուիր,
Յիշատակ քեզ զրուէ, ներկայն չի նշմարուիր։—
Ջերթ զանգակ հեռածիգ խառնակոչ կը հնչեն
Մայր ծառոց զագաթունք հողմավար կ՚արտասուեն,
Չիք մի ձայն բնութեան՝ իբր մեռեալ նա թուի,
Եւ ի մէջ դամբանաց՝ ե՞ս լոկ կամ կենդանի։

ՇԼԷԿԷԼ

Արփենի շատ կը սիրէր Զաւէն հայրիկի գրկին մէջ ձիով ճանապարհորդել, ուստի նախ հաճելի եղաւ իրեն այս երթը, բայց իրեն համար երկու ծանր խնդիրներ կային, որ պէտք էր լուծուէին, ուստի հարցուց.

— Մայրիկը, Նազենիկը ո՞ւր գացին, գիտե՞ս:

— Գիտեմ, որդեակ, պատասխանեց ծեր զինուորը. բայց իր ձայնը այնչափ արտասուալից էր, որ՝

— Հայրիկ, դուն կուլա՞ս, ըսաւ պզտիկը եւ գլուխը վեր առաւ՝ Զաւէնի երեսը տեսնելու, սակայն մօրուքը միայն տեսաւ:

— Չէ, որդեակ, ի՛նչ կայ լալու, հարբուխ եղած եմ քիչ մը, այն է։

— Թրջեցար՝ անկից է. մայրիկը կ՚ըսէ, թէ երբ մէկը թրջի՛ հարբուխ կ՚ըլլայ, ես ալ հարբուխ պիտի ըլլամ, այնպէս չէ՞, հայրիկ, զգեստներս բոլորովին թաց են։

Ծերը այս հարցաքննութենէն, ուր մայրիկին խօսքերը մէկ մէկ վկայութիւն էին, այնպէս յուզուած էր, որ կը շփոթէր պատասխան տալ և կը սպասէր, որ Արփենի խօսքը փոխէր։ Եւ իրօք, ժամանակը եկած էր, ու Արփենի երկրորդ հարցումը ըրաւ.

— Հայրիկ, նախաճաշ ե՞րբ պիտի ընենք, ես անօթի եմ։

— Հիմա, քանի մը վայրկեանէն, ըսաւ ծեր զինուորը և շուրջը կը նայէր, մտածելով, թէ ո՛ւր էր, վանքի միտքը ամբողջովին այն սոսկալի ողբերգութիւնն էր, որ դարձած էր աչքին առջև. ու յիշելով, որ գոնէ քառորդ ժամ պէտք էր գիւղ հասնելու, վազեցուց ձին, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց Արփենիին։ Ահա գիւղ մը երեւցաւ, բայց ձայն ձուն չկար. շուն մը իսկ չէր հաչէր։

— Տէ՛ր Աստուած, կ՚ըսէր ծեր զինուորը ինքնիրեն, միթէ թշնամիին ոտքը հո՞ս ալ հասեր է. բայց ոչ, խոտ ալ կայ, կանանչ ալ կայ։

Վերջապէս իջաւ ձիէն, պտոյտ ըրաւ, ձայնեց, գոչեց՝ պատասխան տուող չեղաւ. երբ միտքէն կ՚անցընէր դուռ մը խորտակել և քանի մը ոտք ալ առաւ, նկատեց պառաւ կին մը, որ նստած դրան առջև, արեւուն մէջ, իր ձեռքը կը մանէր և այնպէս խորասուզուած էր իր մտածութեանց մէջ, որ ո՛չ ոտքի ձայն, ո՛չ զէնքի շառաչ զինք չսթափեցուցին։

— Բարի լոյս, մայրիկ, ըսաւ Զաւէն իր բնական ձայնով, բայց պատասխան չստացաւ։ Որովհետեւ Զաւէն իր տեսակին մէջ դիտողական փիլիսոփայութենէ զուրկ չէր և գիտէր, թէ ընդհանրապէս մարդիկ՝ մանաւանդ կանայք՝ կը սիրեն իրենց տարիքը պզտիկցնել. ուստի ձայնեց·

— Բարի լոյս գայ վրադ, քուրիկ:

Դարձեալ պատասխան չկար: Զինուորը առաջ անցաւ, ու երբ իր ստուերը պատուհանին վրայ ինկաւ, ան անխռով վեր առաւ գլուխը և չափելով դիմացինը՝

— Ի՞նչ կ'ուզես, ասպատակէն ի՞նչ լուր, ըսաւ:

— Այս տղուն համար քիչ մը ուտելիք կ'ուզեմ, քուրիկ:

— Մօ՞տ են, թէ կորան գացին:

Զաւէն հասկցաւ, որ կինը խուլ էր, ուստի շըրթունքները անոր ականջին մօտեցնելով՝ «քիչ մը ուտելիք այս երախային համար» գոչեց այնպիսի ձայնով, որ կռուի ժամանակ միայն կը գործածէր:

— Իմացայ, իմացայ, ականջս ծանր է, բայց խուլ չեմ... ի՜նչ սիրուն աղջնակ ունիս.. ըսաւ պառաւը, Արփենիին նայելով, և գնաց:

Արփենի իջաւ Զաւէնի գիրկէն ու սկսաւ պտտիլ, մինչ Զաւէն կանգնած կը մտածէր. վերջապէս Արփենի, որ ներս դուրս կ'երթար, մօտեցաւ անոր և հարցուց·

— Զաւէն հայրիկ, այդ կինը չեկաւ, մոռցա՞ւ ուտելիք բերել, ես շատ անօթի եմ:

Զաւէն կարծես չլսեց. այն ատեն Արփենի, անոր սրունքներէն քաշելով՝ Զաւէն հայրի՛կ, Զաւէն հայրի՛կ, կանչեց: Ու երբ տեսաւ, որ ան չ'իմանար, շըրթունքները ուռեցուց և պիտի սկսէր լալ, եթէ Զաւէն՝ քունէ արթնցածի պէս՝ զինքը չգրկէր:

— Ի՞նչ է, սիրուն Արփենիս, ի՞նչ է, իմ հրեշտակս, մի՛ լար:

— Վախցայ, որ դուն ալ այդ պառաւին պէս պիտի չըլլաս։

— Մի՛ վախնար, ես կը լսեմ. երթանք տեսնենք պառաւը ի՛նչ կ'ընէ, ի՛նչ կը բերէ քեզի։

Երբ մօտեցան դրան, տեսան, որ պառաւը կուգար՝ բերելով մաքուր սեղանի մը վրայ սեր, մածուն, պանիր, խաղող ու լաւաշ։ Բարեբախտաբար երախաները ազնուապետական զգացում չէին բերեր իրենց հետ անդիի աշխարհէն. Արփենի, որ սորված էր արծաթէ սպասներու մէջ ուտել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու հողէ ամաններուն՝ ախորժակով կ'ուտէր, և Զաւէն՝ թէպէտ զարնուած հոգիով՝ մեծ մխիթարութիւն կը զգար, նայելով այդ անմեղ հրեշտակին, որ չէր զգար իր որբութիւնը։ Իսկ ինք, Զաւէն, հակառակ որ կէս գիշերուընէ ի վեր չարունակ կը ճանապարհորդէր, բնաւ ախորժակ չունէր. բայց որովհետև Արփենի զինք կրկին ու կրկին կը հրաւիրէր, որ ուտէ, քանի մը պատառ առաւ և բաժակ մը գինի խմեց։

Շփոթած էր ծեր զինուորը. երբ երախան կըշտացաւ՝ մայրիկը կը հարցնէր։ Պառաւն ալ տապատակի մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէր. ու Զաւէն, կարճ կապելու համար, հրամայական բարեւ մը տուաւ անոր, հեծաւ ձին և քանի մը ժամուան մէջ հասաւ Կաղզուան։ Արփենի չիմացաւ այս ճանապարհորդութիւնը, վասնզի մեծ մօրը քնացաւ. ու երբ հասան, ան աչքերը բանալով՝ տեսաւ կիներ և աղջիկներ, որ զինք գիրկէ գիրկ կը յափշտակէին. մէկը իր խաժուկ աչքերը կը գովէր, միւսը թուշերը կը համբուրէր, վերջապէս երախաներն ալ իրեն հետ սկսան խաղալ, և աղջնակը լաւ զբաղած էր այս կէս գիւղացի և կէս քաղաքացի տան մէջ, որ Զաւէնինն էր։

Զաւէնի կինը, որ շատ խելացի էր և լաւ կը ճանչնար իր էրկան բնաւորութիւնը, սկիզբը բան չհարցուց, իսկ երբ առանձին մնացին, սկսաւ հարցնել, թէ ի՛նչ էր իր դառնութեան պատճառը, ըստո՞յգ էր արաբներու կողմէն Կոզովիտի ասպատակումը, վտանգ կա՞ր իրօք Մամիկոնեան Տիկնոջ համար։ Այն ատեն Զաւէն պատմեց համառօտ, թէ ինք՝ Սուրէնի և Գրիգորի հետ զատուելով Թէոդորոսէ, դիմեր էր դէպի Վարդանաբերդ, խիստ մտահոգ ամբողջ վիճակին մասին. ու նկատելով որ Գրիգոր և շատեր յոգնած էին, որոշեր էր ժամ առաջ ամրոց հասնիլ. իրիկուընէ յայտներ էր իր այդ մտադրութիւնը և գիշերը ճամբայ ելեր էր։ Հասնելով Վարդանաբերդի մօտ՝ հեռուէն տեսեր էր խուռն բազմութիւն և զէնքերու փայլ. վտանգ մը ենթադրելով՝ բռներ էր լճին ճամբան և այդ պահուն տեսեր էր կին մը և աղջիկ մը, որ մակոյկի մէջ դէպի կղզին կը դիմէին. ճանչնալով Տիկին Բիւրեղը և Նազենիկը, փութացեր էր զանոնք ազատելու և արդէն նետահար ըրեր էր խափշիկը, երբ յանկարծ մայր ու աղջիկ նետուեր էին ջուրը և անհետացեր։ Անկէ ետք ինք, ազատելով միայն Արփենին, կուգար տուն մահն ի սիրտ։

Խեղճ զինուորը կը պատմէր և կ՚ուլար. բարի կինը մօտիկ ընելով՝ ջուրի պէս արցունք կը թափէր. երկուքն ալ միասին կը յիշէին Տիկնոջ ազնիւ սիրտը, իր առաքինի վարմունքը, հեզ հոգին։ Անոր ընծաներն էին՝ որ կը զարդարէին իրենց տունը. Զաւէն կը յիշէր այն օրերը, երբ ան Մամիկոնեան տան հարս եղած էր և իր քաղցրութեամբ սիրելի դարձած մեծին ու փոքրին։

— Իսկ դուն հիմա ի՞նչ պիտի ընես, հարցուց կինը։

— Ես այս գիշեր կ'երթամ․ այդ ձիւաղները կենալու միտք չունին․ ամրոցին բոցը տեսայ․ կ'աշխատիմ գտնել իշխանիկը, իմացնել մօր ու քրոջ մահը և իբրև մխիթարութիւն՝ Արփենիի ազատիլը։ Ի՜նչ երիտասարդ, կը պաշտէր մայրը... Երբ կ'երթայինք վերջին անգամ՝ «Գրիգորս քեզ կը յանձնեմ, Զաւէն հայրիկ»...

Եւ հեկեկանքը խեղդեց կորովի ծերունիին ձայնը։

Իսկ դուրսը՝ պարտէզին մէջ մեծ ուրախութիւն կար․ մեծ և պզտիկ, տղաք և աղջիկունք Արփենիի տօնը կը կատարէին․ պարտէզին ծայրը, Երասխի ափերուն նայող բարձրաւանդակին վրայ, գեղջկական կանաչազեղ հովանոցի մը տակ սեղան կը յարդարէին․ տան տիկինը զբաղած էր կերակուրներու պատրաստութեամբ, իսկ Զաւէն, յոգնած և տխուր, խոր քունէ արթնցաւ զօրացած՝ երբ արդէն կէս գիշերը մօտ էր։ Ընթրիքի ժամանակ Արփենի յայտնեց, թէ ամրոցէն լաւ էր այս տունը, ուստի կ'ուզէր, որ Զաւէն հոս բերէ մայրիկը։ Երբ ընթրիքը վերջացաւ, և պզտիկները քնացան, ծեր զինուորը ձին հեծաւ ու ելաւ դառնալու Վարդանաբերդ։

Աշնան աղօտ լուսին մը տկար լոյսով կը լուսաւորէր Կոգովիտի լիճը․ բերդի հրդեհին մնացորդքոցը երկրորդ լոյս մը ձգած էր ջուրին վրայ, ուստի Զաւէն մեծ զգուշութեամբ սկսաւ մօտենալ։ Արփենիին ձայն չլսելով՝ երկար ժամանակ ուշ դնելէ ետք իջաւ ձիէն, թողուց որ արածի, և ինք պտոյտ ըրաւ ու հասաւ բերդի մուտքին․ տեսաւ դռները ինկած, Մամիկոնեանց պալատը կիսակործան և հրոյ ճարակ․ տեսաւ դիակներու կիսախանձ կոյտը՝ ընդարձակ և ծառազարդ գաւիթին մէջ ձգուած, և այդ գեղեցիկ բերդը կատարեալ գերեզման դարձած։ Ելաւ պարտիզներէն դուրս և դիմեց լեռին հարաւային կողմը, նայելու, թէ ինչ կայ. հազիւ թէ քանի մը քայլ առաւ, դիակ մըն ալ հոն պատահեցաւ. անցաւ առաջ՝ ուրիշ մը, ուրիշ մըն ալ, և այսպէս տասը-տասներկու հատ համրեց։ Լուսնի լոյսը շատ աղօտ էր՝ զանոնք ճանչնալ կարենալու համար։ Զաւէն շարունակեց քալել և յանկարծ աքալու ձայն մը լսելով՝ վազեց դէպի այն կողմը։ «Ա՜հ, քիչ մը ջուր, ի սէր Աստուծոյ, քիչ մը ջուր», կ'ըսէր հողին վրայ պառկած մէկը։ Զաւէն դարձաւ, մտաւ բերդը, վազեց դռնապաններու աշտարակին տակի սենեակը, ուր փոքրիկ աղբիւր մը կար, և քովը հողէ հասարակ ամաններ կը գտնուէին. լեցնելով անոնցմէ մէկը՝ բերաւ վիրաւորին և քիչ մը տուաւ, որ խմէ։ Երբ մարդը ոգի առաւ, այն ատեն՝

— Որդեակ, դուն ո՞վ ես, հարցուց Զաւէն։

— Թէոդորոսի որդի Տրդատն եմ, ըսաւ վիրաւորը։

— Դուն իշխաններուն հե՞տ էիր, երբ եկանք։

— Մենք կէսօրին այստեղ հասանք։ Երբ բերդին մուխն ու բոցը տեսանք, ետ դարձանք և սկըսանք փախչիլ, բայց երկու հարիւրէ աւելի ձիաւորներու խումբ մը, որ շրջակայքը աւերելու գացեր էր և կը դառնար, մեր ճամբան արգիլեց. յուսահատաբար կռուեցանք, ու ես վիրաւոր ինկայ, չգիտեմ միւսները ինչ եղան։

— Տէ՜ր Աստուած, Տէ՜ր Աստուած, այս ինչ պատուհաս է մեր վրայ, կ'ըսէր ծեր զինուորը։

Յետոյ ելաւ միւսներուն քով գնաց՝ տեսնելու համար, թէ արդեօք անոնց մէջ ալ ողջեր կա՞ն. բայց ամէնքն ալ դիակներ դարձած էին, ու Զաւէն

Կրկին եկաւ վիրաւորին քով, վէրքը պատեց, ձիուն վրայ դրաւ զայն եւ ուղղուեցաւ մօտակայ վանք մը, որ լերանց կատարին վրայ շինուած եւ դժուարաւ գտնուելիք տեղ մըն էր, ուստի Զաւէն կը յուսար, թէ բարբարոսներու ոտքերը հոն չեն հասած. եւ իրօք այնպէս ալ գտաւ վանքը, ինչպէս կը յուսար: Կրօնաւորները սիրով ընդունեցին եկուորները, սփոփեցին, խնամեցին վիրաւորը եւ յաջորդ առաւօտ իջան անապատէն՝ թաղելու համար իրենց քրիստոնեայ եղբարց մարմինները: Իսկ Զաւէն, փնտռելով ու չգտնելով ոչ Գրիգորի եւ ոչ ալ Սուրէնի մարմինները, փառք կուտար Աստուծոյ եւ կ'ըսէր. «Օր մը անշուշտ յանկարծ կուգայ, ու ես իմ ձեռքովս իրեն կը յանձնեմ քուրիկը»:

Անկից իջաւ լճափ: Լիճը խաղաղ կը ծիծաղէր՝ անտարբեր մարդկային ողորմելի յուզումներուն հանդէպ: Զաւէն լողալով գնաց մակոյկին քովը նստաւ, նոյն տեղը՝ ուր Արփինին առջի օր նստած կը սպասէր իր մայրիկին: Ջուրը վերստին իր վճիտ կերպարանքը առած էր: Զաւէն նայեցաւ եւ տեսաւ ջուրին տակ մայր ու աղջիկ քով քովի. մտաւ եւ առանց դժուարութեան հանեց զիրենք ցամաք: Ու ըսաւ ինքն իրեն. «Այս կղզին՝ անխօս վկայ սքանչելի մօր եւ հրեշտակային զաւկին պարկեշտութեան՝ թող իրենց գերեզմանը ըլլայ. ապագային աւազակներէն եւ արիւնարբու ձիւաղներէն թերեւս միայն այստեղ ապահովութիւն գտնուի, մինչեւ որ իշխանիկը երեւան ելնէ»: Առաւ մակոյկը, գնաց բերաւ ամէն պէտք եղածը, գերեզման փորեց սօսիի ծառի մը տակ, ու երբ հանգստեան ամէն կարգ կատարուած էր, ինք մեռելաթաղ, ինք սպասաւոր, ինք հայր եւ եղբայր եւ ամէն բան՝ յորդառատ արցունքով ողողեց գերեզմանը, ինք եւս զարմանալով, թէ ծեր զինուորի իր այդ աչքերը, որ միայն հուր գիտէին թօթափել, այնքան արցունք ունէին, որքան ունեցած չէին իր ամբողջ կեանքի ընթացքին:

Սրբելով արցունքը, Զաւէն ժողվեց Աստուծոյ պաշտօնեանը բերդին առջեւ ու այրեց մակոյկը, որպէսզի ոչ ոք կարենայ մերձենալ կղզիին: Ապա՝ «ամենայն ինչ կատարեալ է», ըսաւ և գլուխը կուրծքին՝ յաջորդաբար աչքին առջեւ բերելով այդ բերդին մէջ անցած և այլեւս անցեալին մէջ թաղուած կոչունքները, ուրախութիւնները, սուգերը և տրտմութիւնները, ինչպէս նաեւ չարքը երկար տարիներու, որ ինք անցուցեր էր այնտեղ, և դառնութեամբ խորհելով, թէ քսանըչորս ժամը բաւական եղած էր՝ անհետ, անյիշատակ ընելու այդ ամէնը, դարձեալ Կողզուանի ճամբան բռնեց, մոռնալով անգամ իր նժոյգը, որ իր ետեւէն կը քալէր լռիկ և տխուր, կարծես չհամարձակելով ընդմիջել տիրոջ խորհրդածութիւնները:

Վերջապէս Զաւէն իր մտածմունքէն արթնցաւ, որովհետեւ ծունկերը չէին ուզեր իրեն հնազանդիլ. սաստիկ յոգնութիւն մը առեր էր զինքը. հեծուձին, գլուխը սկսաւ պտոյտ գալ, այնպէս որ՝ եթէ չզգուշանար՝ պիտի իյնար ձիէն. արդէն բոլորովին սթափած՝ յիշեց, որ բերանը բան չէր դրած. արեւը մարը մտնելու մօտ էր, ուստի շտապեց և հասաւ այն գիւղը, ուր առջի օր խուլ պառաւը հիւրընկալեր էր զինքը:

Դարձեալ առանձին էր պառաւը, իր դրան առջեւ նստած. դարձեալ գիւղը ամայի էր: Թէպէտ Զաւէն հացի պատառ մը միայն ուզեց, բայց բարի պառաւը հացն ու պանիրը և կուժով գինին մէկտեղ դրաւ առջեւը։ Ու երբ տեսաւ, թէ ախորժակով կ'ուտէր՝

— Ես մարոծ աչքերէդ իմացայ, ըսաւ, որ դուն շատ անօթի ես. մեր գիւղացիք ամէնքը լեռները փախան, աւազակներէն կը վախնան։

— Իսկ դուն չե՞ս վախնար. որ այսպէս մինակ կը նստիս հոս, հարցուց Զաւէն՝ քիչ մը խօսելով, քիչ մը նշանացի։

— Իմ վախնալուս տե՞ղ մնացեր է՝ որ վախնամ։ Աւազակը երիտասարդ կ'ուզէ, ինծի պէս պառաւներուն վնաս չի հասցներ։

— Դուն այդպէս կը կարծես, բայց հիմակուան նորելուկ աւազակները քեզի նմանները սուրէ անցուցեր են։

— Է՛հ, ի՞նչ ընեմ, ըսաւ պառաւը արհամարհանօք ուսերը ցնցելով, թո՛ղ սպաննեն, հազար տարի ապրելու չեմ, արդէն հարիւրին մօտ եմ։ Թոռներ, տղաքներ, հարսներ ունիմ։ Դուք փախէք լեռը, բայց, եթէ պիտի մեռնիմ, տանս մէջ խաղաղ կը մեռնիմ։

Այս փիլիսոփայութեան պատասխան չունէր Զաւէն, ուստի լռեց, հացը կերաւ լմնցուց եւ գինիին կումը մինչեւ վերջին կաթիլը քամեց։

— Որդի՛, ըսաւ պառաւը, մի՛ ծալուէր, դուն բան չես կերեր այսօր, երէկ այն երախան լաւ կ'երաւ, կա՛ց, հիմա... Ու վազեց գնաց, ժամանակ չձգելով Զաւէնին, որ արգիլէ. քանի մը վայրկեանէն եկաւ՝ դարձեալ ուտելիք եւ գինի բերելով։ Երբ Զաւէն սկսաւ ուտել՝ պառաւն ալ սկսաւ հին պատմութիւններ ընել, որոնք Զաւէնի յիշատակներէն շատ անդին էին։

— Որդի՛, կ'ըսէր, դուն այն օրերը գիտե՞ս, երբ Սուրէն պարսիկը ամբողջ Հայաստան կը կոխկռտէր, յետոյ երբ Վարդան Մամիկոնեան այդ Սուրէնը ըսպաննեց, յետոյ երբ պարսից թագաւորը եկաւ, յետոյ երբ մենք ամէնքս լեռները փախանք...

— Ես այդ յետոններուն յարինն անգամ չգիտեմ:

— Գիտե՞ս, հա՛... կ՚ըսէր պառաւը անոր բերնին շարժումներուն հետեւելով:

— Ո՛չ, ո՛չ, ամենեւին չգիտեմ:

— Բայց գիտե՞ս հռոմի մեծ թագաւորը, որ երբ եկաւ, կաթողիկոսը ուրացաւ Լուսաւորիչը:

Զուէն հասկցաւ, որ Հերակլի և Եզրի մասին էր խօսքը, և գլխով նշան ըրաւ, թէ՝ այո՛ գիտէ:

Եւ պառաւը շարունակելով՝

— Հա՛, Աստուած ողորմի հօրդ հոգուն, այն տարին հռոմը մէկ կողմէն, պարսիկը միւսէն՝ այս մեր լեռ ու ձորը կոխեցին, տուն տեղ չմնաց, ամէն բան քանդուեցաւ. մենք երկու ամառ մէկ ձմեռ լեռներու գլուխն անցուցինք. ի՛նչ օրեր էին... հիմա ի՞նչ պիտի ըլլայ: Այսօր ալ այդ հռոմներն էին որ եկան. փետտուած հաւ դարձեր էին, վրայ գլուխ չկար, անօթի, ծարաւ...

— Այսօ՞ր, հարցուց Զուէն:

— Հա՛, քիչ մը հաց տուի, ճամբեցի. ետքը մէկ մեծերնին եկաւ՝ երեսուն քառասուն հոգւով. ուռած, փքուած մարդ էր, քիթէն ինկողը հազար կտոր կ՚ըլլար. կ՚երեւի թէ մեր գիւղին չհաւնեցաւ, ելաւ գնաց Կողզուանի ճամբէն. երթայ բարո՛վ:

Զուէն, որ արդէն կշտացեր էր, և քունն սկըսեր էր ծանրանալ աչքերուն վրայ, երբ լսեց թէ յոյները, որ անշուշտ արաբաց ճիրաններէն փախըստականներ էին՝ լեռները փրկութիւն գտած, հիմա զանազան ճամբաներով կ՚երթային Կարին, ու եթէ չատնային և իրենք զիրենք բաւական զօրաւոր զգային՝ ընդունակ էին ամէն անզգամութեան, թուլութիւնը մէկդի թողուց, պատուէն «մնաս բարով» ըսաւ, հեծաւ ձին և փութաց Կաղզուան: Գիշերուան երրորդ ժամուն հասաւ աւանը, որ տակն ու վրայ էր. եկեղեցիին առջև քանի մը հոգի ժողվուած կը խօսէին, թէ ի՛նչ կարելի էր ընել յունաց պահանջներուն դէմ. երբ Զաւէն ձիուն գլուխը քաշեց, զինք ճանչնալով՝ մօտեցան, և դեռ ինք բերանը չբացած՝ սկսան գանգատիլ և վիճակը պարզել:

— Հարիւր յիսուն երկու հարիւրի չափ փախըստական յոյն զինուորներ աւանը մտան. զօրավարմըն ալ կար հետերնին. ցրուեցան ամէն տուն. մենք իրենց խեղճութեան ողորմեցանք, ասպատակներու դէմ կռուելէ կուգան ըսին, խաչապաշտ են ըսին, պէտք եղած հիւրընկալութիւնն ըրինք, բայց չկըրցանք գոհ ընել, սկսան հագուստ յափշտակել, զէնք պահանջել, գինի կարասներ պարպել և կանանց վրայ աչք ձգել... մեծերնին իջաւ քու տունդ. Զաւէն եղբայր, շատ կարելի է, որ ան ալ իր աւազակներէն պակաս չմնայ:

— Քալենք, մեզի երթանք, այն ատեն կը տեսնենք ու կը մտածենք:

Եւ Զաւէն այդ դրկիցներուն հետ դիմեց դէպի իր տունը: Դեռ դրան չհասած՝ կը լսէին յունական անտաշ երգերու ձայներ, որ Զաւէն բաւական կը հասկնար. երգողները կտուրի տակ ընկողմանած յոյն զինուորներ էին. առանց անոնց վրայ ուշադրութիւն դարձնելու՝ Զաւէն ներս մտաւ: Զինք դիմաւորողները եղան իր երեք որդիները, որոնց ամենէն մեծը քսանըհինգ տարու երիտասարդ մըն էր՝ կորովի և ծանրագլուխ: Հօր ու որդւոյ միջև հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ կամաց ձայնով·

— Ի՞նչ տեսակ մարդ է, Ներսէս, այդ յոյն մեծաւորը, հարցուց Զաւէն :

— Ի՛նչ գիտնամ, հայր, իբր քառասուն տարու, քաղցրալեզու, քաղաքավար մարդ մը կ'երեւայ· ոչխար մը մորթել տուաւ այն ձեւով, որ կարծես դըրամը պիտի վճարէ· մեծ կը խօսի, ինքզինքը այնպէս կը ցուցնէ, թէ կայսեր շատ ծանօթ մէկն է : Հարցուց, թէ այս տունը որո՛ւնն է, թէ Արփենի որո՛ւ աղջիկն է. Վարդանաբերդի, Մամիկոնեանց իշխանուհւոյն և Գրիգոր իշխանի մասին նոյնպէս տեղեկութիւններ ուզեց: Հրամայեց, որ իր զինուորներուն պէտք եղածը տրուի, վճարումը խոստացաւ շուտով հասցնել կայսերական գանձէն :

— Պրակոպիո՞ս է այդ մարդուն անունը, հարցուց դաժանութեամբ Զաւէն :

— Ո՛չ, հայր, Թումա է :

— Մայրդ, աղջիկները ո՞ւր են :

— Ամէնքը ներսն են, չերեւցան օտարներուն :

— Հիմա քովը ո՞վ կայ :

— Տէրտէրը միայն մնաց, միւսները ամէնքն ալ գացին :

— Մտնենք ներս, բարեկամներ, և տեսնենք յունական բանակին այդ կարտուքները, ըսաւ Զաւէն դրացիներուն :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թումա ընկղմանած էր վառարանին քով և ուշադրութիւն անգամ չըրաւ մտնողներուն, որոնք յարգանքով ողջունեցին զինքը. երկու յոյն զինուորներ կանգնած էին դրան քով։ Կողզուանի աւագերէցը նստած էր վարը, փոքրկացած՝ յոյն զօրավարին ներկայութեան։ Զաւէն այս վիճակը տեսնելով՝ հրաւիրեց քահանան վառարանին մօտ անցնիլ, և նկատելով անոր դանդաղութիւնը՝ օգնեց անոր, թևէն բռնելով բերաւ նստեցուց և ինքն ալ նստաւ քովը։ Բիւզանդացին տեսաւ այս բոլոր շարժումները և հասկցաւ, որ եղածը պատասխան մըն էր իր արհամարհոտ վերաբերումին քահանայի հանդէպ. բայց չնկատելու տուաւ։

Զաւէն, որ բաւական յունարէն գիտէր, սկսաւ հանդարտ կերպով խօսիլ զօրավարին ժողովրդեան գանգատներուն, յոյն զինուորներէն եղած անիրաւ պահանջներուն մասին և յոյս յայտնեց, թէ «իրեն պէս բարձր զօրավար մը նման անկարգութեանց հանդէպ ներողամիտ չէր կրնար ըլլալ»։ Զաւէնի այս վերջին խօսքերը, ուր ակնյայտ էր կծու երգիծանքը, այն աստիճան գրգռեցին յոյնին բարկութիւնը, որ ան շտկուեցաւ նստաւ և խիստ ակնարկ մը ձգելով Զաւէնի՝ հարցուց.

— Դուն՝ որ երեւոյթովդ զինուորի կը նմանիս, որո՞ւ քով ծառայած ես մինչև հիմա։

— Կ՚երեւայ թէ ես չկրցայ հասկցնել ուզածս· ես խնդրեցի, որ հրամայէք այդ զինուորներուն՝ անիրաւ պահանջներ չընելու, իսկ դուք ինծի կը հարցընէք, թէ որո՛ւ քով զինուորած եմ· այդ հարցումը ինծի անըմբռնելի է, ուստի համարձակութիւն կ՚անեմ ձեզ հարցնելու, թէ ի՛նչ կը նշանակէ ան։

— Դուն հասարակ չինական՝ կը համարձակիս ինծի՝ հռոմ իշխանի՝ հարցո՞ւմ ընել։

— Ի՞նչ յանցանք կայ այդտեղ, մարդ միշտ իրաւունք ունի չգիտցածը հարցնելու։ Դուք ինծի կը հարցնէք, թէ որո՛ւ քով ծառայեր եմ, ես ալ՝ հասարակ չինական՝ համարձակութիւն առի ձեզ հարցընելու, թէ ի՛նչ մաքով կ՚ընէք այդ հարցումը· եթէ չար նպատակ ունենայի, կրնայի հարցնել՝ արդեօք դո՞ւք էիք արաբաց դէմ այդ մեծ յաղթութիւնը շահողը, թէ Պրոկոպիոս։

— Դեռ կը համարձակիս նախատե՞լ զիս, անա՛րգ չինական, ըսաւ Թումա և ելաւ սուրը առնելու։

— Հանդարտ տեղդ նստէ, հռոմ իշխան, ըսաւ Զաւէն ծանր և արհամարհոտ ձայնով և ամենափոքր շարժում իսկ չընելով· երբ հռոմ իշխան կ՚ըսեմ, պէտք է գիտնաս, որ մաքիս մէջ այդ քու անարգ չինականներէդ աւելի անարգ բան մը կը հասկնամ· քու այդ սուրէդ վախցող մարդ չկայ այստեղ, ու ես գրաւ կուգամ, որ այդ խեղճ սուրը տարիներէ ի վեր պատեանէն ելած չէ և ժանգոտած է։ Իսկ եթէ այս խեղճ չինականին սուրը յանկարծ պատեանէն ելլէ, Լուսաւորի՛չ վկայ, առանց քանի մը հոգի տանելու տեղը չի դառնար։

Այն անշարժութիւնը, այն հանդարտ ձայնը, այն արհամարհոտ կերպը, որ նկատեց յոյն զօրավարը Զաւէնին քով, բաւական եղան, որ ան իր կեցւածքը փախէ և ինքզինքը սանձէ. ուստի կերքը թողուց և արհամարհոտ ձև մը առնելով՝ նստաւ:

— Հա՛, այդպէս խելօք նստինք և մարդու պէս խօսինք. դուք մեր հիւրն էք, իսկ մեր հայրենական սովորութիւնն է՝ հիւրը պատուել. բայց եթէ հիւրը ասպետութիւն ընէ, դեռ բոլորովին այն ժամանակներուն չհասանք, որ անպատիժ թողունք այդ. ուստի հիմա քեզ բարեկամաբար կ'իմացնեմ, որ եթէ փոքրիկ բռնութիւն մը ըլլայ աւանիս մէջ, բոլոր յոյները ջարդել կուտամ, և որպէսզի վերջը ես յանցաւոր չհամարուիմ՝ ահա քու առջեւդ կը հրամայեմ. Տէ՛ր հայր, գնա շուտով եկեղեցին, ամէն տեղ իմաց տուր, որ զէնքերնին պատրաստ կենան, առաջին անիրաւութեան՝ եկեղեցիները իմաց տան, և կոչնակները զարնուած վայրկեանէն ամէն ոք իրաւունք ունենայ գտած յոյնը սպաննելու: Տէ՛, իմացար, գնա՛:

Քահանան թեւատարած ոտքի ելաւ երթալու, երբ Թումա՝, որ լուռ մտիկ կ'ընէր, մէկէն փոխելով ձայնը և կերպը՝ քաղցրութեամբ ըսաւ քահանային.

— Դուն՝ որ Քրիստոսի և աւետարանի աշակերտ ես՝ կրնա՞ս այդպիսի անգութ պատուէր մը քարոզել:

— Աւազակներու պաշտպանութիւն ո՞ւր քարոզեց Քրիստոս, հոռոմ իշխան, պատասխանեց Զաւէն: Ես թագաւորեալ քաղաքը, Կարին, Տրապիզոն կախաղաններ տեսայ և աւազակներ կախուած. ձեր հոռոմի Քրիստոսը աւազակներու ներում չի քարոզեր, և կ'ուզէք որ մեր հայոց Քրիստո՞սը քարոզէ: Հրաման տուր քու մարդոցդ, որ անիրաւութիւն չընեն, յափշտակութիւն չընեն, կանանց պատույն չըդպչին, այդ անառակ երգերը դադրեցնեն. ու երբ մէկը չհնազանդի հրամանիդ, և դուն պատժես զինքը, այն ժամանակ կը հասկնամ, թէ քու մարդիկդ զինուոր են և ոչ աւազակ. իսկ եթէ դուն լաւ կը-նաս, գանգատներաւ ականջդ գոցես, այդ պարագային գողին գողակից կ'ըլլաս և ինձ իրաւունք կուտաս, որ քեզ և քուկիններուդ հասցնեմ ամէն չարիք՝ որ կրնամ, ու ինձ սրբազան պարտք կը դառնայ՝ անիրաւութիւնը, որ քեզմէ ելաւ, քեզմով վերջացնել: Բայց եթէ դուն գիտնայիր գլխուդ կախուած վտանգը, պէտք էիր շնորհակալ ըլլալ ինձ, որ ժամանակին հասայ. աւանին բոլոր բնակիչները պատրաստուած էին ձեզ ամէնքդ սուրէ անցընել, ու թերևս կատարած հիմա արդէն սկսած ըլլար. բարեբախտաբար ես եկայ և արգիլեցի:

Այս վերջին խօսքերը բոլորովին կերպարանափոխ ըրին յոյն զօրավարը: Շուտ մը ելաւ և հրամայեց իր զինուորներուն, որ երթան և իր կողմէն իմացնեն ամբողջ աւանին, որ ամենափոքր անկարգութիւն ընողը սուրէ անցընել պիտի տար, և որ բնակիչներուն կը թոյլատրուէր բռնութիւնը բռնութեամբ վանել և անզգամին անզգամութեամբ պատասխանել: Ապա դառնալով Զաւէնի, որ անշարժ նստած էր, չփախցնելով անոր ոչ մէկ բառը և հետևելով անոր ամէն մէկ շարժումին՝

— Իրօք շատ շնորհակալ եմ, ըսաւ, որ դուն խոհեմութեամբ վարուեցար այս խնդրին մէջ և արիւնհեղութիւնն արգիլեցիր. ես չէի կրնար հաւատալ, թէ մեր զինուորները այն աստիճանի անիրաւութիւն ընեն, որ բնակչաց այդչափ զայրոյթ պատճառեն. և շիտակն ըսելով՝ ձեզմէ առաջ ոչ ոք գանգատ մը չէր ըրած, ուստի շատ գոհ եմ ձեզմէ:

Այս խօսքերը իբրև դիմակ գործածելով իր բիւպանդական կերպարանքին վրայ՝ Թումա կ՚ուզէր ձեռքը Զուէնին երկարել. բայց այս վերջինը, գուշակելով այդ, իբր թէ չնկատեց յոյնին շարժումը և դարձաւ իր դրացիներուն.

— Դուք ալ գացէք, եղբարք. հանդարտեցուցէք երիտասարդները, որ չելլեն տարիքի կրակով բան մը հանեն. լսեցիք անոր իշխանին խօսքերը եւ պատուէրները. դուք ալ ամէն փողոցի գլուխ զինեալ պահապաններ դրէք, որ արգիլեն անկարգութիւնը՝ ուսկից որ գայ. երթա՛ք բարով:

Մարդիկը գոհ սրտով ողջունեցին և մեկնեցան: Զուէն ինքը ևս ձեռքը կուրծքին վրայ դնելով՝ ողջունեց յոյն իշխանը և քաշուեցաւ իր ներքին սենեակը, ուր ժողված էր ընտանիքը: Երախաները արդէն քնացած էին: Հօն իր երեք տղոց պատուիրեց, որ գիշերը կարգաւ պահապանութիւն ընեն և դիտեն յունաց բոլոր շարժումները. իսկ ինք հեծաւ ձին, աւանին ամէն կողմը պտոյտ ըրաւ, թաղապետները տեսաւ և զգոյշ կենալու խորհուրդ տալով՝ վերադարձաւ տուն հանգչելու երկար օրուան մտաւոր ու մարմնաւոր յոգնութենէն:

Առաւօտեան կոչնակին ձայնէն Զուէն ելաւ և գնաց եկեղեցի: Կանայք նախաճաշ պատրաստեցին յունաց համար, որ՝ աւազակութիւնը թողած՝ հիւր էին հիմա: Մանչ տղաք իրենց խաղերով զբաղած էին: Արփենի, որ քսանչորս ժամուան մէջ ամենուն հետ բարեկամ եղած էր, երբ տեսաւ Զուէնը եկեղեցիէն դարձած, դիմեց անոր. «Մայրիկը բերի՞ր». իսկ Զուէն, որ որոշած էր աղջիկը Տիրան Կամսարականաց ամրոցը տանելու, պատասխանեց. «Ես քեզ մայրիկին պիտի տանիմ, սիրուն Արփենիս»: Ու երախան, այդ գաղափարով մխիթարուած, ներս դուրս կ'երթար, պարտէզը, փողոցը կը շրջագայէր, երբեմն մտնելով այն սենեակը, ուր նստած էին յոյն իշխանը և Զաւէն: Արփենիի երեւոյթը, իր զարդարուն բեհեզեայ զգեստները, մորթի ճերմկութիւնը, փոքրիկ ձեռքերն ու ոտքերը, համարձակութիւնը — այդ ամէնը յայտնի կ'ընէր հոռոմին, թէ ան տարբերութիւն մը ունէր իր տեսած ուրիշ երախաներէն: Ազնուականութեան կնիք դրոշմուած էր այդ աղջկան ճակտին վրայ, ինչ որ շատ հաճելի էր Թումային. Արփենի յունարէն ալ կը խօսէր, վասնզի ինչպէս երբեմն պարսկերէն՝ ժամանակներէ ի վեր յունարէն խօսելու սովորութիւնը եւս մտած էր նախարարական տուները, և հայ իշխանական շատ պալատներու մէջ յոյն ստնտուներ և դայեակներ կը գտնուէին: Զանազան խօսակցութիւններէ Թումա իմացաւ նաեւ, թէ Արփենի որբ աղջիկ մըն էր, ուստի անզգամ խորհուրդ մը յղացաւ. ու երբ ամբողջ տունը զբաղած էր, և ամէն ոք ուշադրութիւնը դարձուցած էր կէս աւազակ կէս զինուոր յոյներու վրայ, հոռոմ իշխանը Արփենիի հետ կը զբօսնուր՝ կը խօսէր, կատակներ կ'ընէր. և յանկարծ, երբ պահ մը մինակ էր իր երկու սպասաւորներուն հետ, երախան պառկեցուց, բերանը դայլախող մը խոթեց, լաւ մը փաթթեց, որ չկարենայ շարժիլ, և պարկի մը մէջ դնելով՝ իր միւս իրերուն պէս ծառաներէն մէկուն շալակը տուաւ, իսկ ինք ձի հեծնելով՝ արտորանօք բիւզանդական ծիծաղով Զաւէնը և կաղզուանցիները ողջունեց և Բասեան գաւառի ճամբան ինկաւ: Երբ տանէն դուրս ելաւ, հինգ վեց սպասաւորներու հետ արագչաւ հեռացաւ իր փախըստական գունդէն. այն ատեն հանեցին խեղճ երախան իր սակոյի պարկէն եւ տեսան, որ մեռ էր խեղդուելու. հանեցին բերնէն գայլախազը. ու թէպէտ մարած էր, Իշխանը տարաւ զայն իր նժոյգին վրայ և ծածկեց լայն վերարկուին տակ. կը քշէր կատաղութեամբ ու երբ գիւղ մը կը հասնէր, կ'անցնէր արագութեամբ, որպէսզի որեւէ կերպով չիմացուի իր այս ամարդի գողութիւնը։ Վերջապէս ամայի տեղ մը ջուրի քով իջաւ ձիէն, Արփենիին քիչ մը ջուր տալու խմելու և լուաց անոր արիւնոտ բերանը։ Գոյն չէր մնացած սիրուն երախայի երեսին. աչքերը մարած էին բոլորովին, գլուխը չէր կրնար բռնել։ Իշխանը հարցուց, թէ բան ուտել կ'ուզէ՞ր. երբ պատասխան չառաւ, հեծաւ ձին և աղջիկը առաւ թիկնապահներէն մէկուն, որ բարեբախտաբար աւելի գթած սիրտ մը ունենալով՝ որչափ կարելի էր ջանաց քիչ չարչրկել զայն, մինչեւ որ հասան Կարին։ Հոն ամիս մը հիւանդ պառկելէ ետք՝ Արփենի հազիւ առողջացաւ, և գարնան արեւը իր աչքերուն կենդանութիւն բերաւ։

Երբ Զուէն տեսաւ, թէ Արփենին չկայ, ամբողջ Կաղզուանը վեր վար ըրաւ. ամէն ծակ, ամէն խոռոչ խոյզ և խնդիր եղաւ, ու երբ ամէն յոյս կտըրուեցաւ, խեղճ զինուորը՝ ձեռքը ծնօտին դրած՝ յուսահատութեան արցունք կը թափէր, կը հարցնէր Երասխի ալիքներուն, կը հարցնէր երկինքի թըռչուններուն, բայց ամէնքն ալ անտարբեր՝ պատասխան չէին տար։ Յուսահատ կ'երթար եկեղեցի, ժամերով կ'աղօթէր և տխուր կը դառնար տուն։ Շաբաթը անգամ մը կը հեծնէր ձին, կ'երթար լճին քով կը նստէր, անթարթափ կը նայէր կղզիին. իսկ երբ լիճը սառեցաւ, իր Տիկնոջ գերեզմանին վրայ արտասուք կը թափէր։ Օր մը — մեծ պահոց երկրորդ կիրակին էր — ելաւ դուրս. մտածութիւն մը ամբողջովին գրաւեր էր զինք. եկաւ, հազիւ ճաշն ըրաւ՝ ձին ուզեց և գնաց այն ճգնաւորաց մենարանը, որոնց դիմած էր իր վիրաւորը դարմանելու և մեռելները թաղելու համար: Առաւ անոնց վանահայրը, նստեցուց իր ձիուն վրայ և իջեցուց լերին եզերքը. սառած ջուրին վրայէն քալելով՝ բերաւ Բիւրեղի գերեզմանին մօտ եւ հանգստեան կարգ մը կատարել տալէ ետք՝ խնդրեց, որ Աւետարանը գերեզմանին սառած հողին դնէ և թաղեն: Վանահայրը կատարեց անոր խնդրանքը. Զաւէն մատը դրաւ բաց էջին վրայ և ըսաւ.

— Կարդա՛, հայր սուրբ, այս խօսքը:

— «Խնդրեսջիք և տացի ձեզ, հայցեցէք և գտջիք, բաղխեցէք և բացցի ձեզ. զի ամենայն որ խնդրէ առնու և որ հայցէ գտանէ և որ բաղխէ բացցի նմա», կարդաց վանահայրը:

Զաւէն ձեռքերը երկինք տարածելով՝

— Փա՜ռք քեզ, Աստուած իմ, գոչեց:

Այն րոպէին կարծես ծերը երիտասարդացաւ. ու երբ տուն դարձաւ, ամէնքը նկատեցին փոփոխութիւնը և զարմացան. առջի մարդն էր իր կնոջ համար, առջի հայրիկն էր իր զաւակներուն, առջի Զաւէն եղբայրն էր իր դրկիցներուն և բարեկամներուն համար: Զատիկը կատարեց ուրախ զուարթ իր ընտանիքին և ազգականներուն հետ և Չորեքշաբթի առաւօտուն՝ հասարակ մշակի զգեստներ հագած՝ մախաղ մը, վերարկու մը առած և երկայրի կարճ սուր մը գօտիին մէջ թաքցուցած, արեխներ ոտքերուն և գաւազան ձեռքին, ժողվեց կինը և զաւակները, խրատեց ամէնքը, պատուիրեց միշտ հնազանդ ըլլալ՝ իրենց մօրը, իրենց մեծ եղբայրը յարգել և մեծարել, դաշն ալ յարդարել ամենուն հետ. քաղցրութեամբ և սիրով վարուիլ. օր՚նեց ամէնքն ալ, համբուրեց մէկիկ մէկիկ և գնաց իր կորուստը փնտռելու ։

Թողունք Զաւէնը Կարնոյ ճամբուն վրայ ու երթանք փնտռել Գրիգորն ու Սուրէնը, որոնց դիակները չգտնելով՝ Զաւէն յոյս ունէր, թէ օր մը, երբ իշխանիկը դառնար, գոնէ Արփենին իրեն պիտի վերադարձնէր, այդ միակ և սիրասուն նշխարը Մամիկոնեան հայրենի ճոխութեան ։

Վիրաւորը մեզ պատմեց, թէ ի՛նչպէս Սուրէնի և Գրիգորի ձիաւոր խումբը, Վարդանաբերդի հըրդեհը տեսնելով, դիմեր էր հոն՝ մինչ նահանջի ճանապար՚ մը յուսալով իրեն համար, և թէ ի՛նչպէս թշնամի ձիաւորներու ստուարաթիւ գունդ մը վրայ հասած էր, և հայերը, շրջապատուած ամէն կողմէ, սկսած էին կռուիլ։ Սուրէն, իր կողմէն քանի մը հոգի կորսնցնելով և տեսնելով անխուսափելի վըտանգը, քաշուեցաւ փոքրիկ բլուրի մը վրայ, ուր Վարդանաբերդի գերեզմանատունն էր ։ Հոն մահարձանները պատնէշ ըրած, հայ փոքրիկ խումբը որոշեց յուսահատ կռուով իր կեանքը թանկ ծախել ։ Ամենուն ականջին կ՚որոտար Սուրէնի հզօր ձայնը.

— Տղա՛ք, մեռնինք, բայց մեռցնենք և այնպէս մեռնինք քաջութեամբ։

Այդ քառասուն յիսուն հոգին, շրջապատուած հազարներէ, այնպիսի դիմադրութիւն ըրին և այնպիսի կատաղութեամբ կռուեցան երկու ժամ, իրենց աղեղներէն սլացած նետերը, իրենց պարսատիկներէն ելած քարերը այնպէս կը հարուածէին հեռուէն; և յարձակումներուն դէմ իրենց վաղակաւորներն ու մուրճերը այնպիսի հարուածներ կուտային մօտէն, որ Շէյխ Ալի՝ այդ քաջութեան վրայ հիացած՝ դադրեցուց յարձակումը և պատգամաւոր ուղարկեց, յայտնելով թէ «ինք պատրաստ էր իրենց կեանքը շնորհել՝ եթէ անձնատուր ըլլան»: Եւ կէս ժամ միջոց կուտար մտածելու:

Սուրէն համաձայնեցաւ բանակցելու. բայց արաբը մէկ պայման միայն ունէր— «կեանք միայն շնորհել»: Սուրէն պատրաստ էր զիջելու, բայց իր դէմ անակնկալ դժուարութիւն մը ելաւ. Գրիգոր, որ կռուեր էր առիւծի պէս և իր հասակէն վեր, «մեռնինք» բառէն զատ բերնէն ուրիշ խօսք չէր հաներ. հայրենի պալատին բոցն ու ծուխը զինքը համոզած էին, որ իր մայրը և քոյրերը մեռած էին, ուստի «մեռնինք, մեռնի՛նք» կը կրկնէր: Սուրէնի ամբողջ ազդեցութիւնը անօգուտ պիտի ըլլար, եթէ ամէն մարտիկ ի վերջոյ յանձն չառնէր գերութիւնը կեանքի հետ փոխանակել: Ու երբ ամէնքը զէնքերը ձգեցին, և պատանին մինակ մնաց, ան ինկաւ գերեզմանի մը վրայ և սկսաւ հեծկլտալ, առանց պատասխան իսկ տալու Սուրէնի բոլոր յորդորներուն և ապագային համար յայտնած յոյսերուն: Մամիկոնեան սերունդը ա՛լ անզգայ եղաւ շղթաներու. ինչպէս անզգայ էր իր քեռիի ձայնին, որ քաղցրութեամբ կ՚ըսէր. «Որդեակ Գրիգոր, այս օրերն ալ կ՚անցնին, դժբախտութիւնը որքան ալ սոսկալի ըլլայ՝ մշտնջենաւոր չի կրնար ըլլալ»:

Բայց պէտք էր կամայ ակամայ հնազանդիլ անողոք բախտին, մանաւանդ որ Գրիգոր իր աչքե կը առնէր Սուրէնը, այն մարդը՝ որուն վրայ երբեք կեանքին մէջ շողոքորթութիւն, փոքրութիւն, վատութիւն չէր նշմարած, որ լռութեամբ և անմռունչ կը տանէր ամէն նախատինք և ամէն հարուած: Այդ անճկուն Կամսարականը, որ անտարբեր էր *իր անձին համար, լոկ այն խնդրեց Շէյխէն, որ զինքը չբաժնէ այդ պատանիէն․ և արաբը խոստացաւ ու կատարեց խոստումը։ Այդ ամբողջ տաժանելի ուղևորութեան մէջ, շղթաներով ծանրաբեռնուած, շատ անգամ ոտքով, դատապարտուած եղանակներու խստութեան, անօթութեան և ծարաւի․ ինքզինքը զրկելով հացի պատառէն և ջուրի կաթիլէն, ծնողական խնամքով Սուրէն կրցաւ Գրիգորը Կոզովտի գաւառներէն ողջ հասցնել Դամասկոսի շրջակայքը, ուր էր Շէյխ Ալիի բնակութեան վայրը։*

ԳԼՈՒԽ Զ.

Հայաստան, բաժնուած երկու մեծ ինքնակալութեանց՝ բիւզանդական կայսրութեան և պարսից Սասանեան պետութեան միջեւ, հարկատու երկուքին, ոտնակոխ երկուքէն, շարունակ աննկարագրելի ալեկոծութեան մէջ էր: Այս երկու մեծ տէրութիւնները, միեւնոյն հիւանդութեամբ վարակուած, արտաքուստ զօրութեան փայլ մը ունէին, բայց ներքուստ երկուքն ալ հաւասարապէս փտած՝ կործանման վիճակի մէջ էին:

Կոստանդնուպոլիս, ոսկեղէն գահոյից վրայ ատեն մը նստած էր ինքնակալ կայսր մը, որուն բազկատարած պաղատանօք կը դիմէին մեր նախահարք, երբ Յազկերտ արքայից արքան քրիստոնէութիւնը վերցնել կը սպառնար Հայաստանէն: Այդ «Երանելին Թէոդորս կայսրը, որ խաղաղասէր էր ի Քրիստոս», ինք անարգ հարկատու էր հոնաց արքայ Ատտիլայ, որ Մեծին Վարդանայ բազկին զօրութեան առջեւ ընկրկեր էր Դարբանդի մէջ, Յազկերտի աչքին առջեւ, և հռոմէական ինքնակալութիւնը կը դողացնէր արեւելք և արեւմուտք: Ու «երանելի» Թէոդոս, չյաջողելով թունաւորել Ատտիլան, կը ջանար գնել անոր գթութիւնը, հանդուրժելով ամէն նախատինքի: Հակառակ ատոր, կայսրութեան այդ օրերը բարեբախտ և երջանիկ էին՝ արդի վիճակին հետ բաղդատելով. վասնզի հիմա, երկու հարիւր տարի ետք, ապականութիւնը վերջին սահմանին հասեր էր. կրօնամոլութիւն և անբարոյականութիւն, դաւաճանութիւն և չարութիւն, ագահութիւն և ժպրհութիւն, վատութիւն և անխղճութիւն. միշտ մոլութիւն, միշտ ծայրայեղութիւն. Ճշմարիտ առաքինութիւն ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ բանի մէջ կ՚երեւար:

Թէոդորոս Մեծէն վերջ այդ կայսերական գահոյից վրայ դժուար էր առանց աններելի պակասութեանց մէկը գտնել: Ամենէն հռչակաւորն էր Յուստինիանոս՝ օրէնսդիր, մեծագործ, յաղթող՝ շնորհիւ երկու քաջ զօրավարաց. նա ալ ամենախոնարհ ծառայ էր իր կնոջ՝ Թէոդորայի, որուն քմահաճոյքին և անիրաւութեանց գործիք կը դառնար ամէն վայրկեան:

Հետագային, քանի կը մօտենանք մեր պատմութեան ժամանակին, կը տեսնենք, որ կայսերական գահոյից վրայ բարձրացած մարդիկ աւելի կը պըզտիկնան, և մեծ կարծուածները խառնուրդ մըն են առաքինութեանց և մոլութեանց. Մօրիկ Համայեցի կամ Հայկազն (որուն ծագումը պէտք չէ նշանակութիւն ունենայ հայուն համար) աւելի ազնիւ սիրտ ցուցուց մեռնելու վայրկեանին, քան թէ գահոյից վրայ. կը տեսնենք և Հերակլը, որ դիւցազն էր թագաւորութեան սկիզբը և վատթար՝ վերջերը: Այդ մարդը իր մեծամեծ յաղթութիւններով պարսից դէմ այնպիսի տկարութեան հասցուց երկու թագաւորութիւններն ալ, որ անոնք չկրցան դիմանալ արաբաց նուաճումներուն և ընկճուեցան կամ կործանեցան:

Ի՞նչ հարկ խօսելու յոյն կայսրութեան ժողովրդոց մասին, որոնց գէխութիւնն ու վատութիւնները գերազանցեցին համայնքաց վերջին շրջանի բարքերը, մանաւանդ որ բոլոր մոլութեանց վրայ Բիւզանդիոն աւելցուց նաեւ կրօնամոլութիւն մը, ուր՝ կայսրէն սկսեալ մինչեւ յետին ձկնորսը՝ ամէն ոք ինքզինք աստուածաբան կը կարծէր, ուր կըրկէսներու մէջ կրօնական վիճաբանութիւններ կը սկսէին, որոնք արիւնահեղ կռիւներով կը վերջանային, եւ հաւատոյ անիմանալի խորհուրդները թեթեւամիտ եւ կիսուսումն դատողութեանց նիւթ էին։

Այդ մեծարան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ «Սուրբ Աստուած» երգելու խնդիր մը աւելի կարեւորութիւն ունէր, քան թէ ամբողջ Ափրիկէի կորուստը։ Աշխարհի բոլոր կողմերէն թշնամի կը հասնէր — հոն, պարսիկ, ավար, պուլկար, արաբ — եւ հուր, սուր, կոտորած, աւերում կը բերէր. Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները կը ծեծէր. մինչ ներսը քաղաքացին կրօնական վիճաբանութիւնները նախամեծար կը համարէր եւ երկրորդական բան կը նկատէր դուրսի վտանգը։ Եթէ յաղթուէր, իր կարծիքով՝ անհոգութեան եւ վատութեան արդիւնք չէր այդ, այլ Աստուածային բարկութեան պատուհաս. իսկ եթէ յաղթէր՝ Աստուածամօր շնորհն էր։ Այս կրօնական զբաղումները ամէն օր նոր հերետիկոսութիւններ կը ծնանէին եւ նոր վէճեր։

Նոյն ոգին՝ քիչ մը ուրիշ ձեւով՝ կ՚առաջնորդէր եւ պարսից պետութիւնը. յաղթող արքայից արքան արեւուն եւ կրակին կուտար յաղթութեան փառքը. այլակրօն հպատակ ժողովուրդները պարբերաբար խիստ հալածանքներու կ՚ենթարկուէին, եւ ի բաց առեալ քանի մը մեծ պետական մարդիկ՝ վատթար եւ բռնաւոր կառավարութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք։ Արդարութեան գաղափարը սահմանափակ էր նոյն ինքն Խոսրով Մեծի մտքին մէջ. ան Նուշիրվան մակդիրը կը կրէր և Սասանեանց փառքը եղած էր իր քաջութեամբ, յաղթութիւններով և երկարամեայ թագաւորութեամբ. կը սիրէր ինքզինքը արդար անուանել և մահուան անկողնին մէջ իր ժառանգին բարի խրատներ կուտար. «Արդարադատ եղիր, սանձահարէ անիրաւները, մխիթարէ թշուառները, սիրէ երիտասարդները, պաշտպանէ գիտութիւնը, հետեւէ ծերերու խորհուրդներուն, մի՛ թողուր կառավարութիւնը երիտասարդաց, և քու ժողովրդոց երջանկութիւնը թող քու նպատակը ըլլայ։ Ընդարձակ թագաւորութիւն մը կը թողում քեզ. եթէ իմ խըրատներս լսես՝ կը պահես զայն, եթէ արհամարհես՝ կը կորսնցնես»։ Այս խօսքերը ըսուելէ ետք եօթանասուն տարի ալ չապրեցաւ պետութիւնը. Խոսրովի յաջորդներէն և ոչ մէկը բնական մահով մեռաւ, և այն թագաւորութիւնը, որ քանի մը տարի առաջ Միջերկրականէն մինչև Հնդկաստան, չինաց սահմաններէն մինչև Արաբիա ամէնքը կը սարսեցնէր, յանկարծ անհետացաւ կատաղի հրոսակներու առջև, որոնք դեռ քիչ առաջ ոչ անուն և ոչ կրօնք ունէին։

Այսչափ երկայն չէինք խօսեր այս երկու մեծ ինքնակալութեանց վրայ, եթէ Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակէն սկսեալ Հայաստան անոնց հպատակ, հարկատու և պատերազմի դաշտ եղած չըլլար անընդհատ։

Հայ ազգը իշխանութեան մէջ երեք մասի կը բաժնուէր, որոնցմէ երկուքը ամէն բան էին, իսկ երրորդը նշանակութիւն չունէր. Եկեղեցական մարմինը, գլուխ ունենալով կաթողիկոսը, զոր նախարարները և եպիսկոպոսները կ՚ընտրէին. ունէր իր արտօնութիւնները, վասնզի ինքն էր օրէնքներ չինողը: Իրեն հետ կուգային նախարարական մարմինը և ազատաց խումբը, որ երկրին տէրերն էին: Հրամայել, իշխել պատերազմիլ էր իրենց գործը: Նախնի սովորութիւնները և արտօնութիւնները կը պահպանուէին դարձեալ իրենց համար. քաջութիւնը ժառանգական էր այդ ընտանեաց մէջ. իրենց կարգը և գահոյքը յարգուած էին նաև յունաց ինքնակալներէն և Սասանեանց թագաւորներէն. հարկ կ'առնէին եկեղեցականաց պէս և իրենք հարկ չէին վճարեր. մարմնական պատիժ, գանահարութիւն չկար իրենց համար. ինչպէս վանքերը, այնպէս ալ իրենց ոստանները, ամրոցները, բերդերն ու դղեակները ամուր դիրքերու վրայ և պարսպապատ շինուած՝ բաւական ապահովուած էին թշնամեաց և ասպատակներու յարձակումներէն: Ընդհանրապէս կրօնասէր՝ իրենց պալատներէն աւելի վանքերու և եկեղեցիներու շինութեան և կալուածներու կուտային իրենց գանձերը: Պարսկական և յունական սովորութիւնները, զեխութիւն և անառակութիւն դիւրաւ մուտք կը գտնէին իրենց մէջ: Ինչպէս սովորական է ամէն տեղ ազնուատոհմութեանց համար՝ արհամարհանքով նայիլ հասարակ ժողովուրդին վրայ և հարստահարել զայն, նոյնը կ'ընէին և հայոց նախարարներն ու ազատները: Գալով հայ ազգի երրորդ մասին՝ ժողովուրդին, ոչ մէկ տեղ կը յիշուի անոր որեւէ իրաւունքի մասին. չկար հաստատութիւն մը, որուն ան յենուր, չկար օրէնք մը, որ զինք պաշտպանէր. եթէ նոյն իսկ ըլլար՝ ե՞րբ օրէնքը, առանց հարկադրանքի ոյժ ունենալու, կրցեր է մէկուն պաշտպան ըլլալ. այդ ոյժը ունենալու համար՝ օրէնքները միշտ կազմակերպուած մարմնի մը պէտք ունին և իրենց արդար գործադրութեամբ միայն կրնան սիրելի ըլլալ ժողովուրդին, անոր սրտին մէջ տպաւորուիլ և սովորութիւն դառնալ: Հայաստանի օրէնսդիրները, բացի հոգևոր գիրքերէ, ուրիշ օրէնքներէ տեղեկութիւն չունէին. Յուստինիանոսի օրէնքները գրեթէ վեց հարիւր տարի վերջ միայն հայերէնի թարգմանուեցան. ի՞նչը ուրեմն կը կառավարէր այս ժողովուրդը· սովորութիւններ և խղճմտանք: Վաղարշակի օրէնքները իր արքունիքի պերճութեան և նախարարներու գահոյից համար գրուած էին: Քրիստոնէական կրօնքին հետ հրէութիւնը այնչափ բարձրացուեր էր, որ Բագրատունիք, Ամատունիք, Գնդունիք հրէական ցեղերէ սերած կը համարուէին. ինչ որ շատ կարելի է սխալ ըլլայ· Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Կամսարականք օտարազգիներ էին: Եւ այս նախարարները հայ ազգին տէրերն էին. իրենք ազատ՝ ժողովուրդն անազատ: Միևնոյն յանցանքին համար կանոնագիրքը կը հրամայէր, որ քահանան և ազատ 100 դրամ տուժէին, իսկ անազատը՝ 50 և շատ մը ծեծ ուտէր, վասնզի, ինչպէս ըսուեցաւ, ազատին մարմնական պատիժ տալը արգիլուած էր:

Կային ժամանակներ, ուր նախարարութեան ձեռքը այն աստիճան կը ծանրանար ժողովրդեան վրայ, ոսկիի և արծաթի պահանջներ դնելով, որ հեղինակ մը կը նմանցնէ խեղճ շինականը — այսինքն ժողովուրդը — մարդու մը, որ կ՚իյնայ ծով եւ հընարք չի գտներ ելնելու, կամ հիւանդի մը, որ՝ ցաւէն տագնապած՝ խօսելու կարողութիւն ալ չունի:

Ով որ ծանօթ է մեր պատմութեան և գիտէ խորհրդածել, պիտի ընդունի, թէ՝ հակառակ ոմանց կարծիքին՝ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը չէր, որ կը տկարացնէր հայ ազգը թշնամեաց դէմ, կը բաժնէր և անմիաբան կ՚ընէր զայն, այլ նախարարական իշխանութիւնը, որ մեծ և պզտիկ բռնաւորութեանց բաժնելով երկիրը՝ կը թուլցնէր կեդրոնական իշխանութիւնը և այդ բռնաւորները գործիք կ'ընէր օտարներու բանսարկութեանց ու միջամտութեանց: Հին ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունեցող սխալ կարծիք մըն ալ այն է, թէ հայերը անմիաբան են, կարծես թէ անմիաբանութիւնը բընածին պակասութիւն մը ըլլար հայուն քով: Եթէ հայերը միաբանեցան 300 թուականին, կրցան ազգովին ընդունիլ քրիստոնէութիւնը, և իրենց օրինակին՝ գրեթէ նոյնատեն՝ հետեւեցան վրացիներն ու աղուանները. եթէ հայ լեզուն, կրօնքի պէս, կըրցեր էր անցնիլ նեղ սահմաններէն և տարածուիլ Կուր գետի եզերքներէն մինչև Կորդուաց լեռները, ինչո՞ւ չընդունինք, թէ միայն քաղաքագիտութեան պակաս էր Արշակունի թագաւորաց քով, որ անիշխանութեան կը մատնէր Հայաստանը: Եթէ Տրդատ նախարարաց դէմ գործ դնէր նոյն հանճարն ու զօրութիւնը, զոր գործ դրաւ պարսիկներն ու կայսըրութիւնը Հայաստանէն վանելու համար, իր մահէն ետք Արշակունեաց աթոռը չէր սասաներ հիմէն, և Տրդատի որդին Խոսրով չէր կարօտեր յունաց ամբարտաւան օգնութեան՝ իր հօր աթոռը բարձրանալու համար: Ի՞նչ պէտք ունէր Տրդատ՝ Սլկունեաց դաւաճան նահապետը և նախարարութիւնը ջնջելէ վերջ՝ անոր տեղը նոյն արտօնութիւններով Մամիկոնեանները հաստատելու:

Բայց երբ նախարարութիւնը հանդարտ էր, թագաւորներուն ծուլանալու դիւրութիւն կուտար երկրի կառավարութեան մէջ, միայն թէ թագաւորները զօրաւոր ըլլային: Իրաւ է, դիւրին չէր հիմնայատակ ընել դարերէ ի վեր արմատացած նախաբարութիւնը. բայց նոյնպէս դիւրին չէր ջնջել հազարաւոր տարիներով արմատացած կռապաշտութիւնը, և սակայն Տրդատի կորովի բազուկը կրցաւ ընել այդ: Ան ինքն էր, որ պէտք է նոյն ձևով վարուէր և նախարարութեան հետ, այլ ոչ թէ թողուր այդ գործը իր անպիտան յաջորդներէն Արշակի, որ մոլութեանց և յիմարութեանց այլանդակ խառնուրդ մըն էր, և բնական է, որ պիտի չյաջողէր նման մեծ ձեռնարկի մը մէջ:

Եւ հետևանքը եղաւ այն, որ երկու թշնամեաց — թագաւորութեան և նախարարութեան — պատերազմին մէջ առաջինն անհետացաւ, իսկ երկրորդը՝ խաղալիկ ըլլալով օտարին՝ պարսիկին և հռոմին, երբեք չմտածեց անկախութեան փորձ մը ընել, թէպէտ շատ յարմար վայրկեաններ ներկայացան: Ան իր քաջութիւնը կը վատնէր օտարին ծառայութեան մէջ, Սասանեանց բանակներուն հետ կ'երթար մինչև Թրքաստան, հոնաց և հեփթաղաց հետ կը պատերազմէր, բիւզանդական բանակներուն հետ կ'երթար մինչև Ափրիկէ և Իտալիա, մինչև Դանուբի ափերը՝ վանտալներու, գոթաց, պուլկարաց և սարմատեցւոց հետ պատերազմելու համար:

Անկարելի է, սակայն, ուրանալ, որ նախարարութիւնը դիւցազնական պահեր ունեցաւ. Վարդանի հետ խիզախեց Յազկերտի պէս մեծ և յաղթող թագաւորի մը դէմ և քաջութեամբ պատերազմեցաւ. Վահանի հետ խոնարհեցուց Վաղարշը և Կաւատի կրօնամոլութիւնը հալածեց. Վարդան երկրորդի հետ Նուշիրվան Խոսրովի լուծը թօթափել յանդգնեցաւ: Բայց բոլոր այս պատերազմներուն մէջ նախարարութիւնը մեծ մասամբ միաբան էր, վասնզի պայքարը կրօնքի պաշտպանութեան համար էր, և կրօնքը ազդակ մըն էր նախարարութեան ցրուած զօրութիւնը միացնելու. իսկ ընդհանրապէս նախարարութեան բնութիւնը անիշխանութիւն, անմիաբանութիւն էր։

Գալով հայերու անմիաբանութեան՝ իրականին մէջ անոնք աւելի անմիաբան չեն եղած, քան բոլոր այն ազգերը, որ զօրաւոր կառավարութիւն չեն ունեցած։ Հայերը երբեք չեն վարած քսանըհինգամեայ ներքին պատերազմ մը՝ նման յոյներու Պեղոպոնէսեան պատերազմին, թէպէտ մեր անմիաբան նախարարութիւնները յար և նման էին յունական փոքր հասարակապետութեանց, այն տարբերութեամբ սակայն, որ Յունաստանի մէջ ժողովուրդը ազատ և ամէն բան էր, իսկ Հայաստանի մէջ ժողովուրդը ոչինչ էր, և իր բռնաւորները ամէն ինչ։

Առանց զօրաւոր, կազմակերպուած իշխանութեան և խիստ, բայց արդար օրէնքներու անկարելի է միաբանութիւն, վասնզի փոքրիկ անհատական շահերը միշտ տրամադիր են ըմբոստանալու ընդհանուր շահերու դէմ, ուստի այս վերջինները պէտք ունին ուժի՝ դէմ դնելու համար ամէն ոտնձգութեան։ Ամենէն անպիտան կառավարութիւնն իսկ, եթէ կազմակերպուած է, նախադասելի է անիշխանութեան։ Հայ նախարարութիւնը արմատացած անիշխանութիւնն ինքն էր։ Եւ որովհետև ան չկրցաւ ազնուապետութիւն իսկ կազմել, ինկաւ գահավէժ և ազգն ալ իր հետ տարաւ։

Եթէ հայ նախարարութիւնը գոնէ այդ բանը յաջողէր, թերևս ատով մինչև անգամ երջանկութեան ճամբայ բանար ազգին համար. բայց որևէ բան մը կազմել կարենալու համար՝ յանձն առնելու է արդարութեան և կրօնի մը հնազանդիլ. այս կամքը, սակայն, հազիւ քանի մը նախարարաց քով կ'երեւի մեր պատմութեան մէջ. վասնզի մարդ պէտք է մեծ առաքինութիւն ունենայ, որպէսզի կարողանայ առանց հարկադրանքի հրաժարիլ սանձարձակ կամայականութենէ :

Հայերը ընդհանրապէս միաբան եղած են այն ատեն միայն, երբ որեւէ մէկը բռնացած է իրենց կրօնքին վրայ. այդպիսի պարագաներու, ամէն բանի անտարբեր հայը միշտ պատրաստ կը տեսնենք բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու, իսկ եթէ այդ անկարելի է՝ տոկալու ամէն հալածանքի և անխախտ մնալու հայրենի դաւանութեանց վրայ:

Ամենուն յայտնի է, թէ ի՛նչպէս հայ քրիստոնէութիւնը անընկճելի մնաց Սասանեանց կրակապաշտութեան դէմ. նոյնը և Բիւզանդիոնի կայսերաց բռնութիւններուն և ամէն տեսակ յորդորներուն դէմ: Ընդհանրապէս կրօնասիրութիւն էր այդ. բայց անիշխանութիւնը անմիաբանութիւն կարծողներուն կ'ըսենք, թէ աւելի հետեւանք էր եկեղեցական իշխանութեան կանոնաւորուած կազմին, որ հզօր մարմին էր՝ վերէն վար ամբողջէն շղթայուած: Տգէտ կամ գիտուն՝ այդ եկեղեցական կազմը կրնար մաքառիլ ու մրցիլ բիւզանդական բոլոր աստուածաբանական ուսմանց նրբութիւններուն և իմաստակութիւններուն հետ: Մերժեց անոնց ուղղափառ կամ չարափառ պահանջները, մնաց անթափանցելի ամէն վիճաբանութեան ու ամէն հալածանքի դէմ և անխախտ պահեց՝ ինչ որ անգամ մը առած էր Լուսաւորիչէն:

Կաթողիկոս մը կը հնազանդէր կամ կը խոնարհէր Հերակլ կամ Կոստանդին կայսեր, բայց եկեղեցական մարմինը և ժողովուրդը հաւատարիմ կը մընային հայրենի կրօնական դաւանութեանց՝ հաւանելով թէ չհաւանելով: Եւ այդ կաթողիկոսը կամ իր յաջորդը վերջը պէտք էր ընդհանուրին հետեւէր, եթէ չէր ուզեր բաժակակից համարուիլ սատանայի դասին:

Եթէ թագաւորութիւն կամ նախարարութիւն կարենային զօրաւոր կառավարութեան ձեւ տալ եկեղեցական իշխանութեան պէս, այն ժամանակ Հայաստան ազատ կը մնար անիշխանութեան վտանգէն եւ կրնար ակնածելի ըլլալ իր զօրաւոր դրացիներուն: Բայց դժբախտաբար նախարարութիւնը երբեք չէր ունեցած այդ գաղափարը, որ շատ կարեւոր ու նաեւ գործադրելի էր այն ժամանակին մէջ, որուն պատմութիւնը կը գրենք:

Եւ Թէոդորոս Ռշտունի կը մտածէր. այն մարդը, որ «մարմնաքեալ ընդ կորուստ աշխարհին»՝ չէր կրցեր շարժել յունաց յիմար սպայապետին ամբարտաւան անհոգութիւնը եւ իր յորդորներով ոչ թէ օգուտ, այլ նախատինք քաղեր էր: Հիմա՝ երբ ինք ականատես էր այն բոլոր աղէտներուն, որ արդէն գուշակեր էր, կը ջանար կարելի դարմանն ընել:

Թէոդորոս կը շարունակէր իր ճամբան, անցնելով Գողթան, Նախիջեւան, Կոգովիտ, հոն դառն նայուածք մը ձգելով Վարդանաբերդի վրայ, կ'երթար Տայոց գաւառը Թիկնապահաց փոքրիկ խումբով մը եւ կ'իջնէր Թուլուսկերտ աւան, ուր հին ապարանքն էր Տայոց Բագրատունի իշխանաց, եւ ուր կը բնակէր միայն Համազասպուհի Տիկինը, մայրը Վարազտիրոցի եւ կինը Սմբատ Մարզպանին Հայոց եւ Վրկանայ, որուն քաջութեանց համբաւը հռչակուած էր ամբողջ Արեւելքը, եւ որ իր հաւատարմութեամբ ո՛րքան սիրելի եղած էր պարսից թագաւորին: Թէոդորոս մեծ յարգանք ունէր յիշատակին հանդէպ այդ դիւցազնին, զոր իր հայրը և ռազմական արուեստին վարժիչը կ'անուանէր։ Սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր Թէոդորոս նաև անոր որդւոյն՝ Վարազտիրոց Ասպետին հետ, որ նոյն ժամանակները Հերակլ կայսեր կողմէ ընտանեօք աքսորուած էր Արշիպեղագոսի մէկ կղզին։

ԳԼՈՒԽ Է.

Ժամանակը ձմեռնային էր: Այդ տարի ցուրտը սաստիկ էր Հայաստանի բարձր դաւառներուն մէջ: Թուլուսկերտի պալատին մէջ քաշուած կը բնակէր Համազասպուհի Տիկինը, որ շատ փառք, մեծութիւն, պատիւ տեսած էր իր ամուսնոյն կենդանութեան և որդւոյն հօն եղած տարիները, և որ այն օրերը կը յիշէր, երբ արքայից արքային ընծաներն ու նուէրակները խուռն կը յաջորդէին, յաղթութեանց աւետաբեր սուրհանդակները շարունակ իր դուռը կը բախէին, և Պարսկաստան ու Հայաստան «Բազմայաղթ» անունը կուտային իր ամուսնոյն՝ Բագրատունեաց իշխանին: Եւ այդ Տիկինը, որ իր փառքով ու հարստութեամբ երբեմն առաջինն էր հայ կանանց մէջ, հիմա մոռցուած ու բարձի թողի եղած՝ կը նըստէր ձմեռուան այս տխուր և կը հաշուէր, թէ ո՛րքան ատեն լուր չէր առած իր սիրական անդրանիկ որդիէն:

Թէև մահ ու աքսոր տխրութիւն բերած էին այդ պալատը և սուգի մատնած Տիկինը, բայց աղախիններու, սպասաւորներու և թիկնապահներու թիւն ու հանդերձանքը չէին նուազած: Եւ թէև երկրին կառավարութիւնը Սարգիս Տայեցի իշխանի մը ձեռքն էր, բայց առանց Բագրատունի Տիկնոջ խորհուրդին երբեք բան մը չէր կատարուեր: Սարգիս այն քաջերէն էր, որոնք Սմբատ Մարզպանի բախտին և գրօշակին հետևելով՝ փառաց մեծութեան տէր եղած էին։

Օր մը, երբ Տիկինը տխուր և միայնակ նստած էր, իմացուցին իրեն, թէ Սարգիս իշխանը կը խընդրէր զինք տեսնել, և թէ հետը երիտասարդ մըն ալ կար։ Ու Սարգիս, մտնելով և խորին յարգանօք Տիկինը ողջունելով, անոր ներկայացուց Ներսէս անուն, որ նոր կը դառնար Յունաստանէն և նամակ ունէր Վարազտիրոց Սմբատէն առ Տիկին և առ Թէոդորոս Ռշտունի։

Բագրատունի Տիկինը տուաւ իր որդւոյն նամակը, որ շատ կարճ էր, և շտապաւ կարդալէ վերջ երկրորդեց և երրորդեց ընթերցումը. ապա դառնալով զօրականին՝

— Կը տեսնես, որդեակ, ըսաւ, իմ զաւկիս նամակը խիստ համառօտ է. քեզմէ տեղեկութիւն պիտի առնեմ, ինչպէս ինք կը գրէ. ի՞նչ վիճակի մէջ տեսար զինքը, լա՞ւ է, առո՞ղջ է, ինչպիսի տեղ է այդ աքսորանոց կղզին. ազատելու յոյս չկա՞յ արդեօք...

— Առողջութիւնը լաւ է, կղզին շատ գեղեցիկ, նարինջի և լեմոնի ծառերով զարդարուած. օդն առողջ. ընտանիքն ալ լաւ է։ Իսկ ազատելու յոյս կարելի չէ որ չըլլայ. ինչպէս յայտնի է՝ կայսրը երդումով ազատութիւն խոստացեր է իրեն. միայն թէ, ինչպէս կրցայ իմանալ, պալատին մէջ կան թըշնամիներ, որոնք կը ջանան յետաձգել տալ այդ խոստման կատարումը։

— Կրնա՞նք իմանալ, թէ ինչպիսի անձինք են, որ տուին քեզ այդ տեղեկութիւնները։

— Այո՛, իշխանուհի, Թէոդոս զօրավար Երիզացի, որ ձեր որդւոյն՝ Սմբատին շատ բարեկամ կ'եբեր. ան ինծ հրամայեց գաղտնի երթալ, տեսնել իշխանը և լուր բերել անոր մասին։ Կայսրը առջի մարդը չէ, բոլորովին փոխուած է. քանի տարիքը կ'առնէ՝ կը թուլնայ. Մարաթինէ կայսրուհին է, որ կը կառավարէ երկիրը. և դժբախտաբար այն կինը չէ, որ գիտէ լաւ կառավարել. խելքը միտքը թագաժառանգին տեղ իր որդին անցընելուն ըլլալով՝ իր ձեռնասուններն առաջ կը քշէ, և այսպէս ամէն կարգ կանոն տակն ու վրայ եղած է։

Այդ միջոցին սպասաւոր մը ներս մտաւ իմացընելու, թէ Թէոդորոս Ռշտունին եկած է։ Եւ երբ քիչ ետք զօրավարը ներս մտաւ ու մեծ յարգանօք ողջունեց Տիկինը և ներկաները, Ներսէս հանեց անոր տուաւ երկու նամակ՝ Ասպետի և Երիզացի Թէոդոսի կողմէն։ Մեծ ուշադրութեամբ կարդաց իշխանը նամակները, բայց իր դէմքէն կարելի չէր հասկնալ անոնց պարունակութիւնը. ու Տիկինը, չկարենալով համբերել, հարցուց.

— Այդ նամակներէն կրնա՞ս մեզի տեղեկութիւն տալ, իշխան, թէ որդիս՝ Ասպետը պիտի վերադառնա՞յ։

— Ո՜ւր էր թէ այդ ձեր փափաքը, իշխանուհի, որ նաև իմ փափաքս է, կատարուէր, վասնզի Ասպետին Հայաստան դառնալը այս միջոցիս մեզի կենսական կրնայ ըլլալ. դուք հոս՝ Հայաստանի մէկ ծայրը գտնուելով՝ չէք գիտեր թէ ի՛նչ սոսկալի արշաւանք կրեց և ի՛նչ վիճակի մէջ է երկրին արեւելեան կողմը...

Ու պատմեց Նախիջեւանի, Գողթան, Կոգովտի գաւառաց անցքերը. ապա դառնալով Ներսէսին՝

— Ահա ասոնք ամէնքը քու յոյներուդ քաջութիւններուն արդիւնքն են, ըսաւ։

— Խնդրեմ, իշխան, զիս յունաց ստացուածք մի՛ ըներ, վասնզի թէև ես իրենց ծառայութեան մէջ մտած եմ, բայց իմ հայութիւնս երբեք ուրացած չեմ, հոգւով սրտով հայ մնացած եմ և պիտի մնամ։ Ուրիշ բան է, թէ իրենց երկրին մէջ գտնուելով՝ իրենց լեզուին ու գիտութեանց տիրացած եմ և կարծեմ թէ գէշ բան մը չեմ ըրած։

— Եթէ այդ գիտութիւնները քու ազգիդ օգտին ծառայեցնելու միտք ունիս՝ Աստուած քեզ օրհնէ. մենք իրենց ուսման թշնամի չենք, բայց շատ ու շատ ապացոյցներ տուին մեզ իրենց վատութեան մասին պատերազմի մէջ, իսկ իրենց յաջողութեանց ժամանակ շատ գէշ բաներ ըրին և կրօնական խառնակութիւններով Հայաստանի մէջ ամէն տուն խռովեցին։

Երբ Թէոդորոս կ'ըսէր այս խօսքերը, սոսկալի փայլ մը կար իր աչքերուն մէջ։ Ապա ան դարձաւ Բագրատունի իշխանուհիին.

— Այն Քրիստափորը, զոր բոլոր հայ նախարարները միաբանելով վար առին կաթողիկոսական աթոռէն, իբրև անդաւան բերան, իբրև զրպարտիչ, իբրև չարալեզու, իրապէս սուրբ մըն էր. ու մենք արժանի պատիժը կրեցինք և կը կրենք՝ ունենալով այսօր կաթողիկոս մը, որ իր երկիւղին և ագիտութեան կը զոհէ մինչև իսկ իր Լուսաւորիչը։ Ասպետը՝ Տիկին, այդ մարդը աթոռին վրայ դրաւ, ինք աքսոր գնաց, և ես մինակ մնացի ամբողջ Հայաստանի մէջ, ուր եթէ քանի մը սիրտ ու գութ ունեցող մարդիկ գտնուէին, այս խեղճ հայրենիքը կարելի էր կենդանացնել։ Թշուառութիւն, ամէն կողմ թշուառութիւն կը տեղայ. արարացէք՝ Աստուածային նոր պատուհաս՝ փոթորիկի պէս զարկին, անգամ գացին. հիւսիսականաց կատաղութիւնը սանձելու համար հազիւ կը բաւեն Վիրք, Աղուանք և Սիւնիք. Արծրունիք և Անձեւացիք չփութան՝ հազիւ կը խոստանան երբեմն արեւելեան կողմը պաշտպանել. Մամիկոնեանք՝ Մուշեղ և Համազասպ՝ տարտամ պատասխաններ կ'ուղարկեն իմ հրաւէրներուն, իսկ Մոկաց նախարար Արդուկ յայտնի համարձակ անամօթութեամբ առաջնորդ եղեր է արաբաց: Դուրսէն թշնամիք, աւարառութիւն, հուր, սուր, կործանում. ներսէն՝ անհոգութիւն, թուլութիւն, հարըստահարութիւն և մատնութիւն... որո՞ւ դիմեմ և ո՞ւսկից օգնութիւն յուսամ, Աստուած, կ'ըսեմ ինքնիրենս. Երիտասի փոխանորդը՝ Հայոց կաթողիկոսը կայսրէն կը վախնայ; իր ժողովուրդէն կը վախնայ, աթոռը թողած՝ Կարնոյ պարիսպներէն չի համարձակիր ելնել, իմ հրաւէրներուս կը պատասխանէ՜ իր ծերութիւնը, հիւանդութիւնը ցոյց տալով: Ահա վիճակը, իսկ դարմանը ո՞ւր է... չեմ տեսներ:

Այս խօսքերուն ախուր և երկար լռութիւն յաջորդեց. Թէոդորոս կը մտածէր, ու իր երեսին վրայ դառնութիւն նկարուած էր: Սարգիս իշխանը, ծեր զինուոր, յանցաւորի պէս դիմացը կը նայէր: Ներսէս՝ նոր հայրենիք դարձած՝ լածներուն վրայ կը խորհրդածէր, երբ Համազասպուհի Տիկինը, գլուխը վեր առնելով, ըսաւ.

— Իշխան, մի՞թէ պարսից մեծ պետութիւնը բոլորովին ինկաւ; մի՞թէ ան բան մը չի կրնար ընել այս վիճակին:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Տիկին. այն ժամանակները, երբ մենք դեռ պատանի էինք և դուք երիտասարդ, կը յիշէ՞ք, Տիզբոն կը նստէր արքայից արքայ մը, որուն հրամանները աշխարհ կը սարսեցնէին. և Սմբատ Բագրատունի մարզպան մը կար, որ շատ թագաւորներէ բարձր էր. այդ բաները երազի պէս անցան: Արքայից արքայ Խոսրովու Թոռը, ո՞վ գիտէ, փախստական կը թափառի՞, թէ մեռած կորած է աշխարհիս մէկ անծանօթ կողմը. այդ փառաւոր մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն, որուն ոսկեղէն պալատները դուք կը յիշէք, աւարաց աւար եղաւ, հրոյ ճարակ կործանուեցաւ և անապատ դարձաւ. Սասանեանց ահագին զօրութիւնը, անհամար բանակները ոչինչ դարձան, հալածուեցան և ցրուեցան:

— Միթէ այդ արաբացիները անյաղթելի էակնե՞ր են, և կարելի չէ անոնց դիմադրել. պէտք է թողուլ, որ Հայաստան անոնց ոտքին տակ իյնայ և ոչնչանա՞յ:

— Եթէ ես այդ կարծիքին ըլլայի՝ հիմա այսպէս չէի շրջագայեր. բայց փորձեցի, տեսայ իրենց զօրութիւնը եւ համոզուեցայ, որ եթէ այս ոտնակոխ ու ընկճուած Հայաստանը հիմա գլուխ վերցնէ, կանգնի միաբան և միասիրտ, իմ արե՛ւը վկայ, որ օտարի հետք անգամ չի մնար մեր երկրին մէջ:

— Բայց, զօրավար, ըստ Ներսէս ակնածութեամբ, այդ արաբացիք խորտակեցին յունաց ահագին բանակները ոչ միայն հոս, Կոգովիտ, այլ և Ասորիք ու Եգիպտոս, և այդ անակնկալ հարուածը տուին պարսից պետութեան: Ուրեմն Հայաստան ինչպէս կրնայ դիմանալ այդ ասպատակող հարուածներուն: Ես գոռ պատերազմողներ տեսայ, որ սոսկումով կը խօսէին անոնց կատաղի քաջութեան մասին:

— Ես իրենց քաջութիւնը չեմ ուրանար, բայց չեմ կրնար նաև մոռնալ, որ դեռ երէկ երկու հազարով անոնց կրկնապատիկ զօրութիւնը խորտոկեցի Աստուծով: Եթէ այդ Պրոկոպիոս իմ ուզած մարդս ըլլար, Կոզավիտ մանողներէն մէկ հատ իսկ ողջ չէր մնար: Բայց երբ վստահութիւն և համբերատարութիւն կը միանան զօրավարի մը սրտին մէջ, յիմարութիւն է անկէ յաղթութիւն ակնկալել: Ի՞նչ կ՚ընէ և մանաւանդ ի՞նչ ըրաւ Հերակլ. որո՞ւ կը սպասէր՝ նստած իր Թագաւորեալ քաղաքին մէջ, միթէ պէտք չէ՞ր, որ առաջին օրն իսկ արթննար թմրութենէն. ո՛չ, այն քաջը չէ ան, որ մենք տեսանք երբեմն Հայաստանի մէջ. հիմա ան անիմանալի կրօնական վէճերու մէջ կը մտնէ, ինչպէս որ մեզի ալ օրինակը տուաւ Կարին: Զարմանալի չէ, որ երբ ինք՝ կայսր և զինուոր՝ պատերազմէ կը փախչի, յաղթութիւնն ալ իրմէ կը փախչի: Փոխանակ կենաց փայտը մէկ ձեռքը և սուրը միւսն առնելով՝ պատերազմի ասպատակաց դէմ, խաչն առեր Կոստանդնուպոլիս փախեր է, և ս. քաղաքը անոնց ձեռքն է մնացեր:

Երուսաղէմի իյնալը լսելով՝ ամէնքը սոսկումով իրարու նայեցան. և Ներսէս աւելի չփոթած՝

— Բայց միթէ այդ լուրը ստո՞յգ է, հարցուց, վասնզի երբ ես Կոստանդնուպոլիսը թողուցի, Եւրոպա և Ասիա մեծ զօրաժողով կ՚ըլլար, և կայսրը անձամբ գացեր էր Ասորիք:

— Կայսրը գացեր է Անտիոք և աստուածաբանութիւն ընելով է զբաղեր. իր զօրքերը պատերազմեր են և յաղթուեր, և արաբացիք տիրեր են Երուսաղէմին ու ամբողջ Ասորիքին: Ահա ի՛նչ կ՚իմացնէ նամակ մը՝ մասնաւոր սուրհանդակով Կեսարիայէն ստացուած: Իսկ այն, զոր դուն բերած ես ինծի Թէոդորոս Երիզացիէն, չորս ամսուան նամակ է:

— Այո՛, մենք ծովուն վրայ հակառակ քամիներով շատ ուշացանք մինչև Տրապիզոն։

Բագրատունի Տիկինը այս վերջին խօսքերուն խոր լռութիւն մը կը պահէր, անշարժ արձանի մը պէս։ Ու երբ ամէնքն ալ լռեցին, վառարանին ճարճատիւնը միայն կը լսուէր և ձիւնախառն փոթորիկին ձայնը։ Սարգիս իշխանը, որ մինչև վերջ բերանը չէր բացեր, ոտքի ելաւ հրաժեշտ տալու. Ներսէս անոր օրինակին հետևեցաւ։

— Սարգիս իշխան, ըսաւ Տիկինը, եթէ այս երեկոյ ընթրիքը մեզ հետ միասին ընէք ձեր սպային հետ, մեզ շատ գոհ կ՚ընէք։

Սարգիս խոնարհաբար ընդունեց այդ հրաւէրը, և Տիկինն ու Թէոդորոսը մինակ մնացին։ Համասպրուհին ոտքի ելաւ, և թէպէտ եօթանասունն անցած և գեղեցկութիւնը խամրած, բայց միշտ վսեմութիւն կար իր կերպարանքին և քալուածքին մէջ։ Գնաց դէպի դուռը, նիգը դրաւ և փոքրիկ բանալի մը հանելով՝ ատաղձեայ պատին մէկ կողմը խրեց. անյայտ դուռ մը բացուեցաւ։

— Որդեակ Թէոդորոս, ըսաւ, դուն գիտես, թէ ես ոչ միայն քեզ կը սիրեմ իբրև զաւակ, այլև մեծ վստահութիւն ունիմ քու հանդէպ. այս դուռը գաղտնիք մըն է, որ միայն իմ անդրանիկը՝ Վարազտիրոց գիտէ, և հիմա ահա քեզի եւս կը յայտնեմ. բայց միայն ատոր համար չբացի զայն առջևդ, այլև անոր համար, որ Բագրատունեաց գանձատունը բաց է Թէոդորոս Ռշտունիի առջև, և ան՝ երբ ազգին պէտքերը պահանջեն՝ կրնայ իր ուզած չափով գործածել հոն գտնուած գանձերը։ Եկուր որ տեսնես։

Երբ Թէոդորոս մօտեցաւ, տեսաւ դրամով լեցուն փոքրիկ քսակներ՝ իրարու վրայ դիզուած. իսկ

Տիկինը նոյն սենեակին մէջ գաղտնի դուռ մըն ալ բացաւ, որ ընդարձակ սենեակ մը կը տանէր: Այս վերջինը յիրաւի արքայական գանձատուն կարելի էր համարել. հազարներով լիտր ոսկի ձոյլ ձոյլ դրուած էր գետինը. ազնիւ փայտերէ գզրոցներ, որ անհաբակոյս գոհարեղէն կը պարունակէին, ոսկի և արծաթ գահոյքներ, մարգարտայեա վարսակալներ, ոսկեզարդ անգին զէնքեր՝ դարերէ ի վեր հաւաքուած և դիզուած՝ աչք ու միտք կը շլացնէին: Թէպէտ Բագրատունեաց խնայողութիւնը հռչակուած էր Հայաստանի մէջ, բայց Թէոդորոս չէր ենթադրեր և չէր կրնար հաւատալ, եթէ աչքովը չտեսնէր այդչափ հարստութիւն:

Տիկինը շարունակեց.

— Առանց դրամի բան առաջ չ'երթար, որդեակ Թէոդորոս. դուն այսօր ազգին միակ յոյսն ես. առանց շողոքորթութեան կրնամ ըսել, որ իմ որդի Աշոտէն աւելի — եթէ ան հոս ալ ըլլար — քու վրադ վստահութիւն ունիմ, ինչպէս որ Հայաստան ալ՝ Աստուծմէ ետք՝ քու վրադ միայն կրնայ այսօր յոյս դնել: Եթէ ազգը պիտի կորսուի, թո՛ղ Բագրատունիք և իրենց գանձերն ալ կորսուին: Նորէն կ'ըսեմ. ինչ բանի պէտք ունենաս ազգին համար, այս գանձատունը բաց է քու առջեւդ. աւելորդ է յիշեցնել քեզի, որ որդիս աքսորէ դարձնելու համար պէտք եղած ծախքը չես խնայեր: Ըսէ՛, ո՞րչափ որ պէտք կը նկատես:

Թէոդորոս, քիչ մը մտածելէ վերջ, ծանրութեամբ պատասխանեց.

— Իշխանուհի, ինչպէս գիտէք, ես միշտ յարգեր եմ ձեզ. Բագրատունեաց Տէրը՝ ձեր այրը մեր հայրը և մեր զօրավարն էր: Պատերազմի արշաւանին մէջ ու միայն ես, այլ գրեթէ բոլոր հայ նախարարները իր ձեռնասունները եղած են. իր գերազանցութիւնը ոչ ոք կրնայ ժխտել, ու եթէ ան հիմա ողջ ըլլար, Հայաստան հանգիստ կեանք կ՚ունենար, վասնզի ոչ ոք կը յանդգնէր անհնազանդ ըլլալ իր ձայնին։ Դուք, Բագրատունեաց Տիկին, ձեր այս առաջարկութեամբ ցոյց կուտաք, ինչպէս միշտ ըրած էք, թէ անոր ոգին կենդանի է ձեր մէջ. երբ ազգը պէտք ունենայ, կը դիմեմ ձեզ, ապահով եղէք. բայց այժմ կրնաք Սարգիսին հրամայել, որ հազար հոգինոց ընտիր խումբ մը կազմէ և պէտք եղած ժամանակ, ինք անձամբ առաջնորդելով, բերէ հոն՝ ուր ես կը հրամայեմ։ Հաւանական է, որ գարնան պէտք ունենանք ընտիր խումբի մը. ո՛վ գիտէ՝ բախտը ի՛նչ կը պահէ մեզի։

— Բայց, ըսաւ Տիկինը, լաւ ճանչնալով քեզ՝ ես համոզուած եմ, որ Գողթն, Նախիջեւան և Կոգովիտ այցելութեանդ ատեն՝ ամբողջ ունեցածդ տուած ես թշուառ աղէտեալներուն և հիմա դրամի պէտք ունիս. Ռշտունեաց երկիրը հեռու է, ուստի կարեւոր պէտքերու համար հարկ եղածը տանինք եւ այնպէս դուռը գոցենք։

Այդպէս ալ ըրաւ, ու Թէոդորոս, կանչելով իր գանձապետը, անոր յանձնեց քանի մը քսակ ոսկի։

Երբ Տիկինը և իշխանը մինակ մնացին, վերջինը պարզեց իր ծրագիրները Հայաստանի և Ասպետի փրկութեան մասին. Ասպետի ներկայութիւնը Թէոդորոս անհրաժեշտ կը համարէր մեծ գործին համար։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Աշխարհիս մէջ կան մեծամիտ մարդիկ, որ Դիոգինէսի. կարգ մը ուրիշ փիլիսոփաներու կամ անապատականներու պէս կ'արհամարհեն հարստութիւն և շատ անգամ խստութեամբ կը դատեն հարուստներն ու անոնց հարստանալու միջոցները։ Բայց փորձը կը ցուցնէ, որ հոգ շատ քիչեր միայն կ'արտայտեն իրենց ճշմարիտ համոզումները, և արդար կամ անիրաւ շահ ձեռք բերելու և պահելու համար ալ որոշ յատկութիւն և պարագաներու օգնութիւն պէտք են։ Յաճախ դիտուած է, որ չքաւորութենէ հարստութեան ելած մարդիկ կը փոխեն ոչ միայն իրենց կենցաղավարութիւնը, այլ և լեզուն. արհամարհուած ոսկին կ'անցնի իր արժանավայել տեղը, զոր մարդկութիւնը յատկացուցեր էր անոր, վասնզի առանց ոսկիի կարելի չէ ոչ մէկ մեծ գործ կատարել։

Այն օրը, երբ Սպարտա միտքը դրաւ Յունաստանի տէրը ըլլալ, ան թողուց իր երկաթէ դրամը և ոսկին ձեռք առաւ։

Թէոդորոս բարձր և ազնիւ սրտով այն մարդոցմէ էր, որ ոսկին չեն պաշտեր, բայց լաւ կը ճանչնան անոր կարևորութիւնը մեծ գործ մը առաջ տանելու համար. ուստի Բագրատունի Տիկնոջ առաջարկած օգնութիւնը յոյս բերաւ իր սրտին, ու երբ սեղան նստան՝ ամէնքը նշմարեցին, որ իր ճակտին կնճիռները բաւական պարզուած էին, և ինք աւելի քաղցր ու զուարթ կը խօսէր։

Ներսէս Տայոց գաւառի իշխանական գիւղէն էր, գրեթէ քառասնամեայ, վայելուչ և գեղեցիկ կերպարանքով։ Ազատ, բայց չքաւոր ծնողաց զաւակ, զինուորութեան հետևած, սրամիտ և ուսումնասէր փոքր հասակէն, մայրենի լեզուին հետ յունարէնն ալ սորված, Հայաստանի զանազան գաւառները շրջելէ վերջ՝ թողեր էր հայրենի տունն ու երկիրը և գացեր Յունաստան. Անտիոք, Աղեքսանդրիա և Կոստանդնուպոլիս զինուորական աստիճաններու մէջ բաւական յառաջդիմութիւն ունեցեր էր, և այդ՝ ոչ թէ զինուորական քաջութեանց, այլ աստուածաբանական վիճաբանութեանց մէջ բաւական հմտութիւն ցոյց տուած ըլլալուն համար. վասնզի ո՞ր մարդն էր — զինուոր կամ ազատ — որ այդ անսահման ու անիմանալի գիտութեան անտեղեակ ըլլար. արքայական գահին վրայ նստած կայսրը՝ ոսկի գաւազանը ձեռքը՝ լրջօրէն Աստուածային բնութեան քննութեամբ կը զբաղէր, և խոհարարը՝ ջնջոցն ու դգալը ձեռքը՝ նոյնպէս լրջութեամբ նոյն նիւթերուն վրայ կը խորհրդածէր. և այդպէսով մէկը իր տէրութեան կառավարութիւնը կը մոռնար, միւսը՝ իր կերակուրին վիճակը։

Ռշտունեաց Տէրը լաւապէս ծանօթ էր յունաց սովորութիւններուն, վասնզի անընդհատ յարաբերութիւններ ունեցած էր այդ ազգին հետ, որ՝ պարսից տէրութիւնը անիշխանութեան մատնելէ և տկարանալէ ետք՝ ինքզինքը Հայաստանի տէր կը համարէր։ Ու հիմա ևս Թէոդորոս ամէն տեսակ տեղեկութիւն կը հարցնէր այդ յունական սպային, որ իր հարցումներուն խելացի և գոհացուցիչ պատասխաններ կուտար: Թէոդորոս, որ օրիորդը՝ ըստ իր սովորութեան՝ զգոյշ էր, ի վերջոյ մէկդի դրաւ իր վերապահութիւնը և հարցուց.

— Իմ բոլոր հարցումներուս շատ հաճօրէն կը պատասխանես, բայց խնդիր մը կը մնայ պարզել. քու վրադ ընդհանրապէս տխրութիւն մը կը տեսնեմ, կարելի չէ՞ իմանալ, թէ ինչի՛ հետեւանք է այդ:

— Ժամանակիս դառն վիճակը, իշխան, ամէն անհատի վրայ մէկ կամ միւս կերպով իր ազդեցութիւնն ըրած է. ես ալ բնականաբար իմ բաժինս պէտք է ունենայի ունայնութեան այս աշխարհի մէջ, և կը գտնեմ, որ շատ ապրեցայ, ուստի զարմանալի չէ, որ ուրախ չեմ:

— Քառասունը հազիւ անցած՝ այդ լեզուն գործածելու և սրտի այդպիսի տխրութիւն ունենալու համար պէտք է որ մարդու մը շատ յոյսերը դերեւ ելած ըլլան: Ես քու գաղտնիքիդ հետաքրքիր ըլլալու փափաք չունիմ, բայց չեմ կրնար չըսել, որ դժբախտութեանց, բախտի հարուածներուն առջեւ մարդ, եթէ իրօք մարդ է, պէտք է կորով ունենայ և չընկճուի մինչև իր վերջին շունչը: Դուն՝ դեռ երիտասարդ, պատերազմի դաշտին վրայ զէնքերու մէջ փորձուած՝ ի՞նչպէս կը համարձակիս այդպէս խօսիլ այս ծեր զօրավարին առջև (ցուցնելով Սարգիս Տայեցին), որ՝ լինելով Սմբատի նիզակակից՝ մասնակցեր է Հեփթաղի ահագին մարտերուն, երբ հարիւր հոգիով բիւրաւորներէ պաշարուած՝ ամիսներով յուսահատութեան պատերազմը պատերազմեր է: Փախէ այդ լեզուէ, ո՛վ քաջ, ե՛կուր ինծ հետ. տես՝ ո՛րչափ գործ և ո՛րչափ ընդարձակ ասպարէզ կայ առջեւնիս. կամ այն է որ կը կանգնեցնենք

Հայաստանը՝ մեր այս խեղճ, ինկած հայրենիքը, կամ իրեն հետ կ'իջնենք գահավէժ... Բայց ո՛չ. շատ կարելի է, որ մենք իջնենք, մինչ ան դեռ կ'ապրի եւ պէտք է որ ապրի. վասնզի Աստուած չի կրնար մեր նախահարաց, իշխանաց, ազատաց յանցանքը քաւել տալ անմեղ ժողովուրդին, որ մեր լուծը կը տանի, որ մեզ կը սնուցանէ, որ մեր պերճութեանց, մեր քմահաճոյքներուն, մեր անառակութեանց կը ծառայէ, և զոր մենք՝ մեր գոռոզ ամբարտաւանութեան մէջ՝ անազատ և չինական կ'անուանենք արհամարհանքով և իր համբերող ուսերուն վրայ բեռ բեռան աւելցնելէ չենք դադրիր: Այո՛, կուգայ անշուշտ օր մը, ապագայ դարերու ստուերներու մէջ ծածկուած այն օրը, ուր մեր նախարարական տուները անհետ, աներեւոյթ կ'ըլլան Հայաստան աշխարհի վրայէն, և ազատն ու անազատը միայն և միասին կը թօթափեն բռնութեան շղթաները և իրար եղբայր կ'անուանեն:

— Եթէ այդ խօսքերը ոչ թէ Ռշտունեաց Տէրը՝ Հայոց Մարզպանն ու Զօրավարը, այլ ինծի պէս սովորական ազատ մը համարձակէր ըսելու, ամէն իշխան իրաւունք պիտի համարէր պատժելու զայն իբրեւ ժողովուրդի խռովարար:

— Ի՞նչ զարմանք, որ ամէն իշխան անիրաւութիւնը օրէնք համարի, երբ Լուսաւորչի աթոռին պաշտպանը անոր հիմը կը փորէ: Բայց յանցանքը որո՞ւն է. դարձեալ և միշտ կ'ըսեմ — անաչառ մարդը՝ Քրիստափորը անարգեցինք, անոր լեզուն «սուր ոսկոր» է ըսինք, չարախօսներ, զրպարտիչներ, սուտ վկաներ բերինք և Աստուծոյ մարդուն կենաց սրբութիւնը աղարտել ջանացինք. իսկ ան, ինչպէս կը վայելէր ճշմարիտ Քահանայապետի, այս միայն բառ. «Իբրև յաջորդ Ներսէս Մեծի՝ այս աթոռին բարձրութիւնը չեմ խոնարհեցներ անարգանօք, այլ անոր պատիւը և միութիւնը պահելու համար իմ կամօքս կը հեռանամ. Քրիստոս հրամայեց զփոշի ոտից թօթափել; ես ահա այս փակեղը կը թողում: Աստուած, որ կը սիրէ իր հօտը, արժանաւոր հովիւ տայ անոր»: Եւ Աստուած, որ չէր կրնար սիրել ապերախտ ժողովուրդ մը, Եզրը տուաւ իրեն կաթողիկոս, որ իր հօտը երկուքի բաժնեց: Բայց թողունք այս խօսքերը. հանգչինք եւ վաղն առաւօտ երթանք մեր ճամբան. տեսնենք Աստուած ի՛նչ կը ցուցնէ:

Ի՞նչ էր Թէոդորոսի միտքը. Հայաստանի վերակազմութիւն մը կ'երկնէր ինք: Տեսնելով պարսից անկումը, յունաց ինքնակալութեան տկարութիւնն ու թուլութիւնը, կը մտածէր միաբանութեան ուխտ մը հաստատել հայ նախարարութեանց գլխաւորներուն միջեւ, միացնելով վրաց և աղուանից իշխանները, որով շատ լաւ կարելի էր դիմադրել բոլոր օտարներուն: Արաբական այդ սոսկալի նորածին զօրութիւնը, փոխանակ զինք վհատեցնելու, իր մեծ հոգւոյն կորովը աւելցուց: Եթէ այդ վայրենի ժողովուրդները, որոնց անունն անգամ քանի մը տարի առաջ անծանօթ էր, հիմա իրենց զօրութեամբ և աշխարհակալութեամբ կը սպառնային, ուրեմն կարելի էր անոնց օրինակով խրախուսուիլ՝ գոնէ երկրին պաշտպանութիւն մը կազմակերպելու համար:

Իր սուր յիշողութեամբ Թէոդորոս կը վերակենդանացնէր վաղուց անցած այն օրը, երբ ցնցոտիներու մէջ փաթթուած ողորմելի տղայ մը արքայից արքայ Խոսրովին ներկայացած էր Տիզբոնի ոսկեղէն արքունիքին մէջ և անոր նամակ մը յանձնած էր.

Աստուծոյ առաքեալ Մուհամմէտէն։ Պարսից թագաւորը հազիւ ակնարկի մը արժանի համարելով նամակը՝ նետած էր գայն։ Այդպէս կրնար վարուիլ ինքնակալ մը, որու փառքին ծառայելու կը սպասէին ինը հարիւր վաթսուն փիղ, քսան հազար ուղտ, վեց հազար նժոյգ. որու պահպանութեան կը հսկէին վեց հազար թիկնապահ, տասներկու հազար ստրուկ և երեսուն հազար ազատորդի՝ պարծանք ասիական աշխարհաց. որու դարպասին դրակոնաբիկոն կապոյտ գմբէթը հազարաւոր արծաթեայ սիւներ կ'ամբառնային, ուսկից կախուած բիւր ոսկի գնդակներ. երկընքի աստեղազարդ կամարը երկրիս վրայ կը կերպարանէին. որու անբաւ հարստութեանց՝ ոսկեթել բեհեզներու, մետաքսեղէններու, ականց, գոհարեղինաց, խնկեղինաց հաշիւը ոչ ոք կրնար ընել։ Եւ այն ատեն ո՞վ կրնար գուշակել, թէ՝ հազիւ քսան տարի անցած՝ այդ ինքնակալին նախնեաց դարաւոր մեծութեան համբաւը և հռչակաւոր մայրաքաղաքը պիտի փոշիանային նոյն Մուհամմէտի հետեւողաց և յաջորդաց արշաւանքներուն առջեւ։

Եթէ աշխարհիս բախտը այնքան անկայուն է, որ մէկ կողմէ նման մեծութիւն և զօրութիւն այնպէս շուտ քանդուին, և միւս կողմէն՝ նման տկար ոյժ մը այնպէս շուտ ուռճանայ, ի՞նչը ուրեմն կ'արգիլէ վերակենդանացնել հայ ժողովուրդը, որ տանակոխ կը հեծէ ասպատակին, առաջին յարձակողին դիմաց. վեց եօթը գլխաւորներու միակամութիւն և միաբանութիւն բաւական են երկաթեայ կուռով մը տալու իրեն և ոտքի կանգնեցնելու զինքը։

Այս խորհրդածութիւններով էր ահա, որ Թէոդորոս յաջորդ օրը կը թողուր Թաւուսկերտ և կ'ելնէր ճամբայ դէպի հիւսիս, իր հետ առած Ներսէոր։ Ան սուրհանդակ ղրկած էր վրաց իշխաններուն, փափաք յայտնելով իրենց հետ տեսնուելու և ժամադրավայր նշանակելով Շամշուլդէ՝ Գուգարաց գաւառին մէջ։ Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ։ Թէոդորոս յայտնեց իր խորհուրդը, թէ ընդհանուրին օգտին համար եկեր էր ինք, և միայն երեք ազգութեանց միաբանութիւնը կրնար փրկել զիրենք օտարաց պատուհասէն, վասնզի Բիւզանդիոն հասած էր այնպիսի վիճակի, որ կարելի չէր անոր վրայ յոյս դնել։ Ներսէս, որ նոր եկած էր Յունաստանէն, հաստատեց այդ, և վրաց իշխանները, համոզուելով, ուխտ և դաշինք դրին՝ փոխադարձաբար օգնութեան հասնիլ իրարու, ուսկից ալ ըլլար յարձակումը, եւ որոշուած տեղը գտնուիլ՝ իւրաքանչիւրն իր զօրքով։

Այս դաշինքը կնքելէ ետք՝ Թէոդորոս, առանց ուշ դնելու ձմեռուան ցուրտին, կ'անցնէր Սիւնեաց երկիրը և ժողվելով հոն Սիւնեաց ու Աղուանից նախարարները՝ նոյն միաբանութեան դաշինքը կը ստորագրէր, ապա կուգար Վասպուրական՝ տեղեկութիւններ տալու իրեն համակամ Արծրունեաց նահապետին ձեռք բերուած յաջողութիւններու մասին։ Այս ամենէն ետք միայն Հայոց զօրավարը կը վերադառնար իր Ռշտունեաց Ոստանը՝ հանգչելու պատերազմի եւ տաժանելի ուղեգնացութեանց յոգնութիւնէն։

Իր հանգիստն ալ սակայն անխոնջ գործունէութիւն մըն էր. բերդերը կ'ամրացնէր, Աղթամարայ կղզիին ջրային պարիսպը բաւական չհամարելով՝ աշտարակաց ամրութեանը ուշադիր կ'ըլլար, գիւղացիներու ապահովութեան համար բնակարանէն ամուր տեղեր հողապատնէշներով կը զօրացնէր ու համբարնոցներ կը շինէր. և ամէն տեղ անձամբ կը շրջէր՝ տեսնելու համար, թէ իր հրամանները ի՛նչպէս կը կատարուէին: Ոստանի մէջ զէնքեր, զրահներ կը շինուէին. Բզնունեաց ծովուն վրայ նաւերուն թիւը կ'աւելնար, և Ռշտունեաց երկրին բոլոր երիտասարդները, ազատ թէ անազատ, զինավարժութեամբ կը զբաղէին:

Ռշտունեաց Տիկին Սեդա իշխանին առաջին օգնականն էր այս աշխատութեանց մէջ. շատ անգամ՝ ինք կը հսկէր՝ գլուխ հանելու համար այն, ինչ որ սկսած էր ամուսինը, և Թէոդորոս՝ ժամանակին մեծ մասը երկրէն դուրս անցընելու պարտաւորուած՝ միշտ կնոջը կը յանձնէր երկրին կառավարութիւնը: Իսկ զինուորական կառավարութեան գործերը կը կատարէր Ատոմ Շահունի՝ ծեր զօրավարը, որուն բնաւորութեան խստութեան արդէն ծանօթ ենք: Բայց բոլորովին ալ առանց պատճառի չէր այս խըստութիւնը. բախտին զանազան հարուածները զինք դառնացուցեր էին, ուստի ոչ մէկ տեղ կարելի էր իր ժպիտը տեսնել, բացի Ռշտունեաց Ոստանէն, ու այդ շնորհն ալ միայն մէկ անձի համար պահուած էր.— տասներկու տասներեք տարեկան Ռշտունեաց Օրիորդին համար:

Թէոդորոս, ինչպէս արդէն ըսած ենք, միակ մարդն էր, որու վրայ Ատոմ համարում ունէր և զոր կը յարգէր: Բայց ան ևս կարճ պատասխաններ միայն կը ստանար ծերունիէն: Ատոմի սպասաւորները վարժուած էին իմանալ անոր կամքը ակնարկութեամբ մը. բայց արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել, որ ան ամենափոքրերը միայն կը պահանջէր իրենցմէ, ու երբ դանդաղէին՝ ինք անձամբ կը հոգար իր պէտքը: Եօթանասունն անցած՝ տարիքն և անխոնջ պատերազմի մէջ՝ ան խիստ էր զօրքին պարտաւորութեանց նկատմամբ, որոնց կատարման ինք անձամբ օրինակ կուտար։

Միևնոյն ատեն, սակայն, ան ծայրայեղօրէն արդար էր արժանիքներ գնահատելու և վարձատրելու մէջ. ուստի զինուորը, որքան կը վախնար իրմէ, նոյնքան ալ կը սիրէր զինքը։ Տասն տարիէ աւելի էր, որ թողած էր իր հայրենի Ռշտունիք գաւառը և Բզնունեաց ծովեզերքը անառիկ դիրքի մը վրայ դղեակ մը շինած՝ հոն կը բնակէր, երբ պատերազմի ձայն չկար, և երկրին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր։ Ժամերով նստած ծովեզրը՝ տխուր կը նայէր ալիքներուն, և ոչ ոք կը համարձակէր զինքը այդ վիճակէն արթնցնելու. հազիւ երբեմն կ'ելնէր պտոյտ մը ընելու շրջակայ գիւղերը և հոն ոչ մեծի և ոչ պզտիկի կը մօտենար։ Կիրակիէ կիրակի և տօն օրերը կ'երթար մօտակայ Աստուածածնայ փոքրիկ և անշուք վանքը, միշտ առաջինն ըլլալով մտնողներուն և վերջինը՝ ելլողներուն. քանի մը ծեր սպասաւորներ միայն իրեն ծառայութիւն կ'ընէին, իսկ յիսունի չափ թիկնապահաց խումբը, իր տունէն հեռու, պարիսպներուն քով կը բնակէր, որպէսզի իրեն ձայն չհասնէր։ Իր կահ կարասին պարզ էր, բայց մաքուր, ու եթէ շքեղութիւն մը կար, այդ ալ իր զէնքերուն և զրահներուն վրայ էր ու նաև իր քանի մը նժոյգներուն, որոնց երբեմն այցելելու պատիւը կ'ընէր։ Եթէ այս միայնութենէն յանկարծ ելնէր, ինչ որ երկու երեք ամիսը անգամ մը կ'ըլլար, այդ ալ Ռշտունեաց Ոստանը երթալու համար էր։ Իր պատրաստութիւններէն սպասաւորները կ'իմանային, որ ծեր զօրավարը այլևս կշտացեր է առանձնութենէ, և որ յաջորդ օրը ճամբորդութիւն կայ։

Բայց այս անգամ Թէոդորոս, հազիւ Ռասամն հասաւ, ինք մասնաւոր նամակով սուրհանդակ ղրկեց Ատամին, որ իրեն գայ. և ահա միւս օրն իսկ Ատամ ճամբայ ելաւ: Երբ Թէոդորոս իրեն իմացուց, թէ զինուորական կրթութիւն կը փափաքէր գաւառի բոլոր երիտասարդաց համար և իրեն՝ Ատամին կը յանձնէր այս պաշտօնը, ծեր զօրավարը «լաւ» բառով միայն պատասխանեց և քաշուեցաւ իր սենեակը: Իսկ երբ ուրիշ իշխաններ և սպաներ հարցուցին Թէոդորոսի, թէ կարելի՛ էր գոհանալ այդ պատասխանով և վստահ ըլլալ, որ Ատամ պահանջուած կերպով պիտի կատարէր գործը, Թէոդորոս պատասխանեց, թէ՝ երբ Ատամ լաւ կ՚ըսէ, ալ ոչ ոք իրաւունք ունի անկէ որեւէ հաշիւ պահանջելու, վասնզի անոր սովորութիւնն է միշտ լաւագոյնը ընելու:

Եւ իրօք, քանի մը ժամ ետքը Ատամ եկաւ, թուղթ մը տուաւ Թէոդորոսի և ինք լուռ նստաւ: Թուղթը ճշդիւ կը բացատրէր, թէ ինք ի՛նչպէս և ի՛նչ եղանակով պիտի կարգադրէր զինուորութիւնը, որպէսզի ոչ ժողովուրդին դժուարութիւններ պատճառէ, ոչ ալ իրենց գործերուն վնասէ: Երբ Թէոդորոս երախտագիտութեամբ «կեցցե՛ս, Ատամ հայրիկ» ըսաւ, ծերունիին չոր երեսին կնճիռները քիչ մը պարզուեցան, ինչ որ նշան էր իր գոհունակութեան: «Ուրեմն վաղը գործի կը սկսինք», ըսաւ, քանի մը պտոյտ ըրաւ սենեակին մէջ ու դարձաւ իշխանին.

— Թենին չիմացա՞ւ իմ գալս, զօրավար:

— Կը ներես, հայրիկ, հիմա... աղաք, ըսաւ Թէոդորոս թիկնապահներուն, իմաց տուէք Թենիին, որ Ատամ հայրիկ եկած է և զինք կ՚ուզէ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Ծընի՝ կ'անցնի և կը հասնի ամենայն
ճակատագրին իր անորոշն ի սահման.

Առ Ովկիան՝ տըխուր ալիք.
Քամւոյն՝ տերեւ փախուսիկ.
Լոյսն՝ իրիկուան, և մարդը մահուան։

Սակայն ո՜ւմ փոյթ, ո՜վ սիրելիս,
Մեր օրերուն չափն անծանօթ.
Միայն հանդարտ թող ի յալիս
Եւ յարահետ անուշահոտ
Ըզմեզ վարէ սուր ժամանակ։

ԼԱՄԱՐԴԻՆ

Ամէնքը զարմանքով կը նայէին այդ չոր, բարձրահասակ ծերին վրայ, որ շարունակ կը շրջէր և միշտ դրան կը նայէր, սպասելով աղջկան. կը նայէին անոր, որ անտարբեր էր աշխարհիս բոլոր մարդկանց հանդէպ. ամէն ցաւ, ամէն թշուառութիւն, ամէն սէր և առհասարակ ամէն զգացում կարծես ոչինչ էին իրեն համար։ Երբ Աշտուննեաց գեղահասակ Օրիորդը, որ կը կարծէր միայն Աստղը գտնել հօրը մօտ, ներս մտնելով՝ տեսաւ հինգ վեց պատկառելի իշխանազուն մարդիկ, որոնց ամէնէն երիտասարդը քառասունն անցած էր, և ամէն աչք իրեն կը նայէր, մեղմ կարմրութիւն մը եկաւ երեսին եւ իր գեղեցկութեան աւելի փայլ տուաւ։ Սակայն, առանց շփոթելու՝ Թենի գնաց դէպի ծերունին եւ ձեռքը համբուրեց. իսկ ան գրկելով Օրիորդը՝

— Թո՛ռս, Թո՛ռս, ի՞նչպէս ես, որդեակ Թենի, կ'ըսէր եւ կրկին ու կրկին կը համբուրէր։

Յիրաւի զարմանալի նմանութիւն կը կազմէին այդ երկու կերպարանքները. այդ մագաղաթեայ դեղնած, կնճռոտած դէմքը, ձիւնի պէս ճերմակ մազերն ու մօրուքը, ցցուած ոսկորները կաշիով պատուած մարմինը՝ մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն՝ գողտրիկ, վարդափթիթ այտեր, լուսաւոր աչքեր, սեւ յօնքեր ու մազեր, ձիւնափայլ պարանոց եւ վայելուչ հասակ։

Ծերը քանի մը անգամ նոյն հարցումը կրկնեց, եւ Օրիորդը կամաց ձայնով շնորհակալութիւն ըրաւ։ Ու երբ Ատամ անոր չարժուելէն հասկցաւ, թէ քաշուիլ կ'ուզէր, ձեռքը բռնելով՝ ըսաւ.

— Ե՛կուր, Թենի, քեզ հետ քիչ մը պարտէզը երթանք եւ խօսինք, ձմեռուան արեւը առողջարար է։

Հազիւ թէ ծեր, մարդատեաց զինուորն ու Թենին դուրս ելան, ներկաները ամէնքն ալ գաղտնի ծիծաղնին յայտնի ըրին, եւ Թէոդորոս՝ ինք եւս ժպտելով՝ ըսաւ.

— Այս տեսարանը, տէ՛րք, ձեզ ծիծաղ կը պատճառէ, այնպէս չէ՞. այո՛, ես ալ ձեզ հետ կը ծիծաղէի, եթէ հոդ սոսկալի խրատ մը ծածկուած չըլլար ամէն ծնողաց համար։ Պատմեմ եւ ուշադրութիւն ըրէք։ Հազիւ քանի տարու էի, երբ Վահրամ հայրս զիս փոքրիկ խումբով մը արքայից արքային դուռը կ'ուղարկէր, նամակով մը զիս մեծ Մարզպանին յանձնելով։ Այս վերջինը նամակը կարդաց եւ ծիծաղելով դարձաւ քովը նստած գրեթէ քառասնամեայ սպառազէնի մը. «Ատոմ զօրավար, ըսաւ, ահա ա՛ռ քեզի աշակերտ մըն ալ՝ Վարդատիրոջս հետ միասին. Ռշտունեաց Տէրն իր զաւակը ինծի կուտայ մարզելու. մի՛ խնայեր, ալ ուրիշ բան չկայ, այս երկուքը բաւական են»: Աւելորդ է ըսել, թէ այս մարդը ի՛նչ զինուորական խստութեամբ մեզ դաստիարակեց երկու տարի, նախ մեր սպասաւորները հեռացնելով մեզմէ, ամառ ձմեռ արշալոյսին հետ մեզ ոտքի հանելով, կերակուրներու փափկութենէ զրկելով: Երկար պիտի ըլլար ամէն ինչ պատմել. ըսեմ միայն, որ այդ մարդը կը խօսէր, կը ծիծաղէր, կատակ իսկ կ՚ընէր, մանաւանդ կռուի վտանգալից վայրկեաններուն: Երկու տարի ետք մեզ երկուքս տարաւ մեծ Մարզպանին ու ըսաւ. «Ահա՛, զօրավար, ինձ երկու տղայ տուիր՝ ես քեզ երկու մարդ կը դարձնեմ. իրենց երաշխաւորը ես եմ, կրնաս վստահանալ»: Եւ հայրենիք վերադարձաւ: Երկու տարի տունը կը կենար, տարի մը կուգար դուռը և բանակին մէջ կ՚անցընէր: Իր քաջութիւնը յայտնի է ամենուն, նաև արքայից արքային. բայց որչափ զինք մեծցնել ուզեցին՝ մերժեց, վասնզի Մարզպանէն չէր ուզեր զատուիլ: Վերջապէս, երբ անգամ մըն ալ գնաց, ու ես հօրս հրամանով եկայ Ռշտունիք, զինք տարիներով կորսուցի: Այն ատեն միայն, երբ Մարզպանին մարմինը բերին Տիզբոնէն, տեսայ Ատոմը թաղման հանդէսին, բայց փոխուած և այնպէս տխուր, որ հետը կարելի չէր խօսիլ. որքան ալ ջանացի՝ անկարելի եղաւ իր միավանկերը բազմավանկեր դարձնել. վերջը իր մէկ ծեր սպասաւորէն իմացայ, թէ ի՛նչ էր այդ տխրութեան պատճառը: Ատոմ ամուսնացած, զաւակներու ւէր եղած էր։ Որոշեր էր մեծ աղջիկը ամուսնացնել, բայց աղջիկը հակառակ էր այդ ամուսնութեան և բնականաբար չհամարձակելով հօրը խօսքին՝ մօրը յայտնած էր։ Բայց ո՞վ կարող էր Ատոմի պէս մարդու մը դէմ երթալ. ու ինք, Ատոմ, կրնա՞ր երեւակայել, թէ աղջիկը կրնայ իր կամքը ունենալ։ Ինք միշտ այնպէս խորհած էր, թէ ընտանիք, կին, զաւակներ զօրանոցի զունդ մըն էին եւ պէտք է անպայման հնազանդէին զօրավարի ձայնին։ Աւաք՝ սպառնագին երկրորդեց իր հրամանը, տանը արտասուաց մէջ թողուց և ինք իր որսի զուարճութեանց նուիրուեցաւ։ Օրեր ետք վերադարձաւ, և իրեն իմացուցին, թէ նշանած աղջիկը հիւանդ է։ Ճարպէութեան հնարք մը կարծելով՝ իր սպառնալից ձայնը լսեցուց հիւանդին. բայց երբ մօտեցաւ և տեսաւ, որ զաւակը ծաղկած ու վիրոյից երեսով կրակի մէջ կը տոչորի ու կը զառանցէ. սոսկումը զինքը պաշարեց. և որ ամենէն զօրաւորն էր՝ հինգ զաւակներն ալ միեւնոյն հիւանդութեամբ անկողին ինկան, և ոչ մէկը ազատեցաւ։ Վերջապէս կինը, որ զաւակներուն մահուան պատճառը անողոք հայրը կը համարէր, չկրնալով անոր դժբախտութեան, քանի մը ամիսէն ինք ևս մեռաւ։ Հարուածը սոսկալի էր նոյն իսկ Ատոմի նման երկաթէ մարդու մը համար։ Ամէն օր կ'երթար կը նստէր իրեններուն գերեզմանին վրայ, անխօս խորհելով, որ մահը գայ զինքն ալ տանի։ Ահա այս վիճակին մէջ էր Ատոմ, երբ Սմբատի մահուան լուրը առնելով՝ եկած էր վերջին պատիւը տալու իր զօրավարին։ Իր անտանելի ցաւը տեսնելով՝ Վարազդատիրոյ և ես, իր հին աշակերտները, ամէն ջանք ըրինք՝ զինքը այդ յուսահատ վիճակէն հանելու։ Այնչափ միայն խաստացաւ, որ քանի մը օր Սասուն ինձ հիւր ըլլայ: Քանի մը բարեկամներով նստած էինք այս նոյն դահլիճը, և Ատամ ամենևին ուշադրութիւն չէր դարձներ մեր խօսակցութեանց, երբ Թենին՝ մէկուկէս տարու և նոր ոտքի ելած՝ յանկարծ ներս մտաւ: Ամէնքը «Թենի՛, Թենի՛» գոչեցին, ու այդ ձայներէն Ատամ կարծես քունէ արթնցաւ, իսկ Թենի վախցած՝ գնաց անոր ծունկերուն փարեցաւ: Իր թշուառ աղջկան անունը նոյնպէս Թենի էր: Այն օրէն սկսաւ Ատամի և Թենիի բարեկամութիւնը, և այդ անմխիթար մարդը, որ երբեք չի ծիծաղիր, ոչ մէկու հետ չի խօսիր, անոր համար խօսք ալ ունի, ծիծաղ ալ. Թենիի պատճառով թողուց Տաճունիքը ու եկաւ Եզնունիք բնակելու: Այն օրէն ի վեր, երբ հայրենիքը պէտք ունի, զինուորական ծառայութիւն ալ յանձն կ՚առնէ. իր այդ տարիքին այս վերջին կռուին մէջ երիտասարդի պէս կռուեցաւ արաբներու դէմ և ամէնքը զարմացուց:

Երբ Թէոդորոս այս պատմութիւնը կ՚ընէր, ծերզօրավարին և Օրիորդին գլուխները կ՚երևային պարտէզին մէջ. անոնք միասին կը շրջագայէին, և Ատամ կը խօսէր զուարթ, կարծես ուրիշ մարդ դարձած ըլլար:

Այս փոփոխութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է գիտնալ, թէ ի՛նչ կը խօսէին իրենց տարիքով և կեանքով իրարմէ այնքան տարբեր այդ երկու բարեկամները, և որ զարմանալին է՝ Թենի շարունակ կը խօսէր և արտասուքը կը սրբէր, իսկ Ատամ կ՚աշխատէր ինքզինքը զուարթ ցուցնել:

— Շաբաթ մը միայն այստեղ; հայրիկ, կ՚ըսէր Թենի, և ի՛նչ քաջը երիտասարդ էր. առաջին իսկ օրէն չեմ գիտեր թէ ո՛րքան հաճոյք զգացի. կարծես օտար մէկը չէր ինծի համար. եղբայր ըսեմ՝ եղբայր ալ չէր. ես Վարդը՝ եղբայրս՝ շատ կը սիրեմ, բայց այդ Գրիգորը ուրիշ բան էր. Կ՚ուզէի ամէն վայրկեան զինք տեսնել, իրեն հետ խօսիլ, իր ձայնը լսել. գիշերը երազիս մէջ կը տեսնէի, իսկ երբ արթուն էի՝ իր կերպարանքը աչքերուս առջեւէն չէր հեռանար. զարմանալի է, որ չէի ալ համարձակեր մէկու մը խօսիլ անոր մասին, ու մինչեւ այսօր մօրս եւ եղբօրս իսկ չեմ կրցեր յայտնել. քեզ կը պատմէի, հայրիկ, որ կարենամ սիրտս բանալ, դուն ալ քանի մը ամիս չերեւցար։

— Բայց դուն, Թենի, այդ երիտասարդին հետ խօսեցա՞ր առանձին կամ ինք քեզի բան մը ըսա՞ւ։

— Ոչ, առաջին օրերը մենք անտարբեր կը խօսէինք բազմութեան մէջ. մայրս զբաղած էր, Վարդն ալ ամէն օր դուրս կ՚երթար. ես մինակ էի տան մէջ, իսկ Գրիգոր օրուան մեծ մասը գիրքերու սենեակը կ՚անցընէր։ Երբեմն ես ալ հոն կ՚երթայի. կը զարմանայի, որ յունարէն, պարսկերէն գիրքեր կը կարդար։ Վերջը օր մը ըսաւ ինծի. «Ձեր գրատունը շատ խառնակ վիճակի մէջ է, Օրիորդ. ես ուրիշ գործ չունիմ, եթէ ուզէք՝ կարգի կը դնեմ զայն»։ Ես շնորհակալ եղայ եւ աղախիններուն հետ օգնեցի իրեն։ Իր կատակները, իր խօսակցութիւնը այնպէս պարզ էին ու անոյշ, այնպէս ծանր ու համեստ, որ ամէնքը կ՚ակնածէին իրմէ, կարծես տարեց մէկը ըլլար։ Կ՚իջնէինք պարտէզ եւ իրեն հետ կը շրջագայէինք. զարմանալին հոն էր, որ՝ երբ մինակ մնայինք՝ խօսք չէինք գտներ խօսելու, կարծես երկուքս ալ կը պապանձէինք։ Երբ խօսք կ՚ըլլար իր մեկնելու մասին, սիրտս կը ճմլուէր, ու ես հազիւ արտասուքս կը զսպէի. կը փախչէի իմ սենեակս եւ հոն առանձին կուլայի ու կը թնթռնայի: Բայց օրը մօտեցաւ, և առջի գիշերը…

Հոս աղջիկը այլեւս չկրցաւ շարունակել, և արտասուքը խեղդեց իր ձայնը: Ծերը սփոփեցաւ եւ բռնելով անոր ձեռքէն՝ հովանոց մը տարաւ:

— Որդեակ Թենի, բաւ, շատ լաւ է՝ որ կուլաս, կ'ըսեն թէ արտասուքը սիրտ կը զովացնէ. լա՛ց, իմ սիրելի աղջիկս, լա՛ց. եթէ կարենայի՝ ես ալ կուլայի. բայց Աստուած ինծի այդ շնորհը չէ տուեր: Սակայն ըսէ, ի՞նչ եղաւ առջի գիշերը:

— Անոր մեկնելու օրուան առջի գիշերը շատ գեղեցիկ լուսին մը կար. ծովը հանդարտ՝ հայելիի պէս կը փայլէր. քունը աչքէս փախաւ. մուշտակ մը առած վրաս՝ իջայ վարի պարտէզը նստայ և տխուր կը մտածէի, երբ պարտէզին միւս ծայրը ուղիին վրայ ոտքի ձայն լսեցի. նայեցայ՝ Գրիգորն էր. գլուխը կախած կը շրջագայէր, երբեմն կը կենար երկինքը կը դիտէր, ապա ծովը: Կ'ուզէի փախչիլ երթալ իմ սենեակս, բայց ծունկերս կարկամեր էին, ու սիրտս կը բաբախէր. այդպէս մնացի անշարժ, մինչև որ ան՝ գլուխը հակած, մտածումներու մէջ թաղուած՝ դիմեց դէպի իմ կողմը: Երբ մօտեցաւ եւ տեսաւ զիս անշարժ նստած, հազիւ ըսաւ՝ «կը ներէք, Օրիորդ, ձեզ անհանգիստ կ'ընեմ», և ուզեց հեռանալ: Ես հրաւիրեցի զինք նստիլ քովս նստարանին վրայ. ան նստաւ՝ կարծես վախնալով. շփոթած էր բոլորովին, չէր համարձակեր բերան բանալու, ու ինծի կը թուէր, թէ կը լսէի իր սրտին բաբախումը: Զարմանալի՜ բան, այդ վայրկեանին ես հանդարտած էի և սկսայ հետը խօսիլ. ան միավանկ բառերով կը պատասխանէր: Գիտէի, թէ ի՛նչպէս կը սիրէր իր մայրը, և ըսի, թէ անշուշտ ինք շատ անհամբեր էր անոր մօտ վերադառնալու։ «Ո՜հ, պատասխանեց. ես իմ մայրս շատ կը սիրեմ, բայց ինքն ալ զի՛ս շատ կը սիրէ»։ Այն ատեն հարցուցի, թէ կարելի՞ է սիրել առանց սիրուելու։ «Ո՛վ գիտէ, ըսաւ, կարելի է կան այնպիսի թշուառ անձեր, որ կը սիրեն և չեն գիտեր՝ արդեօք կը սիրուի՞ն փոխադարձաբար»։ Այդ անկարելի է, ըսի ես համատապէս։ «Ի՞նչպէս անկարելի է. ես, կը խոստովանիմ, ոչ թէ կը սիրեմ, այլ կը պաշտեմ անձ մը, որ եթէ զիս սիրէր՝ կեանքս կու տայի»։ Կարելի բան չէ, որ ձեզի պէս երիտասարդ մը երբ սիրէ՝ չսիրուի, պատասխանեցի ես։ Ի՞նչ երկարեմ. ան ու ես՝ երկուքս ալ խոստովանեցանք, թէ զիրար կը սիրենք…

Եւ հեկեկանքը դարձեալ ընդհատեց Թենիի խօսքը։ Իսկ ծեր զինուորը, շրթունքները սեղմած, մէկ ձեռքով աղջկան ձեռքը բռնած, միւսը ծնօտին դըրած՝ ուշադրութեամբ և զարմանքով կը լսէր պատմութիւնը. այդ սիրոյ լեզուն, այդ զգացումը իրեն համար նոր էին, և իր կեանքին մէջ առաջին անգամն էր, որ մէկը այդպիսի պատմութիւն մը կ'ընէր իրեն. միտքը բոլորովին իր հարազատ աղջկան՝ Թենիին գացեր էր, որ գրեթէ այս Թենիին տարիքին էր և որ այնքան դառն վախճան ունեցաւ։ Ու երբ աղջիկը քիչ մը հանդարտեցաւ՝

— Թենի, որդեակ Թենի, ըսաւ, վերջը ի՞նչ եղաւ. ինձմէ բան մի պահեր, դուն պէտք է գիտնաս, որ ես միայն քեզի համար կ'ապրիմ այս անիծեալ աշխարհիս մէջ. քեզմով և քեզի համար միայն Աստուած իմ մեղացս պիտի ների. և այնպէս կը հաւատամ, որ այն օրը հոգիս պիտի աւանդէ, երբ քեզ երջանիկ տեսնեմ. ու այդ պիտի ըլլայ նշանը իմ մեղացս թողութեան։ Ուրեմն, մի՛ լար, բայց ինծի համարձակ, եթէ յանցանք մը իսկ կայ՝ ինձմէ մի՛ քաշուիր, շարունակէ խօսքդ։

— Ի՛նչ յանցանք, հայրիկ. մենք այն գիշերը խօսք տուինք իրարու, որ ուրիշին չըլլանք, եթէ մահ իսկ սպառնայ մեզի։ Մեր ապագայ երջանկութեան վրայ խօսեցանք, և ան խոստացաւ յայտնել մօրը մեր սէրը և զիս հարսնութեան ուզել։

— Այդպէ՞ս։

— Այո՛, իսկ յաջորդ առաւօտուն հրաժարական ողջոյնը տուաւ մօրս ու ինձ և մեկնեցաւ։

Օրիորդը դարձեալ աչքերը կը սրբէր։ Իսկ ծերը սրտնեղութեամբ՝

— Բայց, Թենի, սիրելս ի՞նչ կայ հոգ. ես, կարծեմ, տեսայ այդ Գրիգորը. Դաւիթ Մամիկոնեանի որդին է, այնպէս չէ՞։

— Այո՛, հայրիկ։

— Ճիշդ է, ուրեմն, ինծի ցոյց տուին զինքը. դեռ անմօրուս պատանի մըն է. լաւ կը կռուի, Կամսարականին հետ էր։ Ուրեմն անկարելի բան չկայ. Բագրեւանդայ մէկ մասը և Երասխաձորն իրենցն է։ Վարդանաբերդ կը բնակին ընտանեօք, գեղեցիկ ամրոց մըն է։

— Բայց, հայրիկ, Վարդանաբերդը այրեր են արաբները, և Գրիգոր մեռեր է։

— Աղջիկ. դուն ի՞նչ կ՚ըսես. Գրիգոր մեզ հետ էր պատերազմին մէջ, ողջ առողջ մեզմէ զատուեցաւ, կռիւը անվէրջ չէր։ Դուն պարապ տեղը կուլաս, ի՛մ Թենիս. ես շուտով ամէն բան կ՚իմանամ, իսկոյն մարդ կը հանեմ Կողովիտ, դուն հանգիստ եղիր...

— Բայց, հայրիկ, եթէ Գրիգոր մեռած է՝ ես կուսանաց վանք մը կը մտնեմ...

— Յիմար խօսք մի՛ ըսեր, իմ սիրուն Թենիս՝

Գրիգոր չի կրնար մեռած ըլլալ. բայց եթէ այդպէս ալ ըլլայ՝ Գրիգորներ շատ կան աշխարհիս վրայ, իսկ Թենի մէկ հատ միայն մնաց. ան ալ պէտք է ապրի և երջանիկ ըլլայ...

— Ոչ, հայրիկ, եթէ ան չկայ, ինձ համար երջանկութիւն չկայ, աշխարհս մութ է ինձ համար...

— Թենի՛, Թենի՛, այդպէս մի՛ լար, այդպիսի խօսք մի ըներ. տե՛ս՝ իմ սիրտս ալ կ'այլայլի, դուն դեռ երախայ ես: Ես կ'իմանամ, քեզի տեղեկութիւն կուտամ այդ Գրիգորի մասին... Դուն սիրտդ հանգիստ պահէ:

Եւ ծեր զինուորը կը ջանար իր կերկեր ձայնին փափկութիւն մը տալ և իր սառ, երկայն, ոսկրոտ մատներով կը շոյէր աղջկան գաղտրիկ այտերը: Բայց խեղճ աղջիկը, որ մինչ այդ, շարունակ արտասուք թափելով, ցուրտը չէր զգացած, հիմա կը սարսռէր, վանքի գարունը դեռ բաւական հեռու էր, և արեւին ջերմութիւնը տկար: Ուստի Ատամ յորդորեց զինքը, որ երթայ տաքնայ: Աշտունեաց Օրիորդը, աչքերը սրբելով և դէմքին անտարբեր ձեւ մը տալով, ելաւ հովանոցէն և տրտմութեամբ փոքրիկ դռնէ մը և նեղ սանդուխներէ անցնելով, գնաց վերին կանանոցին սենեակները՝ ծածկելու համար ամէնու աչքէ իր տխրութիւնը, որ միայն Ատամ հայրիկին կրցաւ ցուցնել:

Իսկ ծերը իր հանրածանօթ անթափանց ու տըխուր երեւոյթով մտաւ այն դահլիճը, ուր Մաշեան Ատուեղեան, Թէոդորոս Վահեւունի, Շապուհ Ամատունի, Մարէն Մարխասունի, Գագրիկ Քաջբերունի, Վարազ Ներսէհ Երուանդունի և ուրիշ քանի մը զօրավարներ կը խօսակցէին մարզպանին հետ. նիւթը ընդհանրաբար Հայաստանի վիճակն էր։ Խօսակցութիւնը կ'երկարէր, ամէն մէկը իր կարծիքը կը յայտնէր։ Սակայն ամենք, ինչպէս յաճախ կը պատահի, որոշ կարծիք չունենալով կամ որեւէ մէկու համար անհաճոյ բան մը ըսած չըլլալու համար, կը նախընտրէին, որ ուրիշներ խօսին։ Այդպէս և Խորխոռունեաց իշխանը, որ յանկարծ խօսքն ընդհատելով՝ դարձաւ Աշոտի.

— Զօրավար, դուք բնաւ կարծիք չէք յայտներ, մինչ ամենուն փափաքելի է ձեր կարծիքն իմանալ. մանաւանդ որ այնչափ տարիներու փորձառութիւն ունիք։

— Իմ կարծիքս, պատասխանեց ծերը՝ առանց գլուխը շարժելու և առանց Խորխոռունիին երեսը նայելու, այս մարդն է՝ Մարզպանը և Զօրավարը Հայոց։

Եւ յանկարծ, աչքերը վերցնելով եւ անոնց դէմքին վրայ հեգնանք նշմարելով, ձայնը բարձրացուց.

— Ոչ այսպէս, Հայոց իշխանք. ո՛չ, մենք առաջ ալ ունեցեր էինք մարզպան ու զօրավար. Սմբատ Բագրատունին էր այդ, որ նոյնպէս մեզ խորհուրդի կը ժողվէր. բայց մենք քիչ կը խօսէինք և շատ կը գործէինք. և այն միայն կը գործէինք, ինչ որ ան մեզի կը հրամայէր. այդպէս է, որ ամէն բան կարգ ու կանոնի մէջ էր և կը յաջողէր. և այն մարդը, որ ամէնքը «բազմայաղթ» կ'անուանէին, և զոր արքայից արքան իր գոյակից սիւնը կը համարէր — յիրաւի, Սմբատի մահուընէն քիչ վերջը այդ արքայի թագն ալ, գահոյքն ալ ինկան —, այո՛, այն մարդը կ'ըսէր մեզի, թէ մեր բոլոր յաջողութիւնները և յաղթութիւնները մեր միակամ զինուորական կարգապահութեան և մեր զօրավարին հնազանդելու առջինքն են։ Իմ այս մազերս պատերազմի ասպարէզին վրայ ճերմկած են, ու ես մէկ օր չեմ ըսած և մտքէս ալ չեմ անցուցած, թէ ինչո՛ւ անոնք, որ իմ զաւակներս կրնային ըլլալ, ինձ հրամայեն, այլ ինձ տրուած հրամանները կատարեր եմ իբրեւ սրբազան պարտականութիւն, յաճախ կեանքս վտանգի դնելով։ Նկատի առէք իմ փորձառութիւնս, տղա՛ք, իշխա՛նք. մի՛ ծիծաղիք իմ սպիտակ այլեաց և իմ բազմամեայ վիշտերուս վրայ, այլ հետեւեցէք իմ օրինակիս. մինչեւ այս տարիքս ես աւելի հնազանդիլ փափաքեցայ, քան թէ հրամայել։

Ծիծաղողները ափ ի բերան մնացին, և Մարզպանն իսկ տեղէն ելնելով՝ եկաւ ծերին ձեռքը համբուրեց, զայն իր վարպետը, իր դաստիարակը անուանելով։ Իսկ Թէոդորոս Վահեւունի, որ համեստ և առաքինի մարդ էր, ըսաւ։

— Ես շատ ուրախ եմ, որ սխալմունք մը այսչափ երկար ատենաբանութեան առիթ եղաւ, վասընզի, ո՛վ գիտէ, քանի տարիներ են անցեր, որ Ատոմ այսչափ երկայն և այսչափ լաւ չէր խօսած։

Ծեր զօրավարը չլսեց ալ այս խօսքերը. ան դիմեց դէպի ելքը և իր թիկնապահներէն մէկն առնելով ու առանձին տեղ մը տանելով՝ հրամայեց անոր երթալ Բագրեւանդ, տեսնել Վարդանաբերդը, տեղեկութիւններ առնել Դաւիթ Մամիկոնէի ընտանեաց մասին և շուտով վերադառնալ։ Պէ՞տք է ըսել, որ այս ամէնը Թենիի համար էր։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թէոդորոս հազիւ մէկ երկու տարի առաջ մարզպանութեան հասած էր, մինչ Հայոց զօրավարի անունը և պատիւը տասը տասնհինգ տարի էր որ կը կրէր: Վարազտիրոց Բագրատունիի և Դաւիթ Սահառունիի մարզպանութեան ատեն իսկ ան ոչ միայն սոսկ իբրև զօրավար, այլ և իր անձին գերազանցութեան և յաղթող ու ռազմական կարողութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունէր երկրին մէջ, և այն աստիճան, որ՝ երբ մարզպաններուն անունը հազիւ կը յիշուէր, Թէոդորոս ամենէն ծանօթ մարդն էր: Ամառները շատ անգամ Արարատի, Բարձր Հայոց կողմերը՝ Թէոդոսուպոլիս և Դուին դառնալով, ձմեռները, զօրքերու դադարման ժամանակ, Ոստան կուգար հանգչելու. թէպէտ այդ անդադար և գործունեայ բնաւորութիւնը իրականին մէջ հանգչիլ չէր գիտեր: Մեր պատմութեան սկիզբը ըսինք արդէն, թէ Ռըշտունեաց Սեդա Տիկինը վարչական մեծ կարողութիւն ունէր և գիտէր յանձանձել երկիրը իշխանին բացակայութեան, որ սովորական բան էր: Ռշտունեաց Ոստանը կատարեալ արքունական պալատի կերպարանք ունէր. ան կը բարձրանար սարաւանդի մը վրայ, անտառին և ծովուն մօտ, պարսպապատ և ամրակառոյց, և իր վերջին ամրութիւնն Աղթամարայ կղզին էր: Ծովահայեաց դահլիճը, ուրկէ Թէոդորոս ձմեռները գրեթէ ամբողջ Հայաստանը կը կառավաքէր, Սեդայի համար Ռշտունեաց և Վասպուրականի մեծ մասին կառավարութեան առանձին էր․ հոն չարաճակ սուրհանդակներ կը հասնէին, հեծելոց սպառազէն խումբեր կ'անցնէին անոր պատուհաններուն առջեւէն․ ամէն աստիճանի հիւրեր, իշխանազուններ և բարձրաստիճան եկեղեցականներ կ'երթեւեկէին։ Սեդա, որ ձմեռները իբր թէ կը քաշուէր և իշխանին կը թողուր երկրին կառավարութիւնը, իրապէս դարձեալ ինքն էր ամէն բան տեսնողը, վասընզի Թէոդորոս բոլոր աղերսագիրները անոր կ'ուղարկէր։ Ռշտունեաց ընդարձակ գաւառին բնակիչները լաւ գիտէին, թէ որո՛ւ պէտք էր դիմել․ և իշխանուհին կանանոցին առաջին յարկը դիւանատուն մը դարձուցեր էր, մէկ քանի սենեակը Ռստամ Տաշունիի սահմանելով, որ գաւառին զինուորական գործերուն յանձնաձիչն էր։

Իշխանուհին շատ խելացի կին էր․ թէ դատաստանական և թէ մատակարարական գործերու համար ունէր փորձառու մարդիկ, որոնց խորհուրդով և աշխատակցութեամբ կը գործէր և ամէնքը գոհ կ'ընէր․ բայց ամենէն կարեւորը իր գանձապետն էր՝ տան վերակացու Յուսիկ Արտամետցի, որ բացառութիւն կրնար համարուիլ իր պաշտօնակիցներուն մէջ։

Յուսիկ իր ծայրայեղ խնայողութեան համար ոչ մէկ բարեկամ ունէր Ոստանի և ամբողջ Ռշտունեաց մէջ, և իր առաջին հակառակորդը իշխանուհին ինքն էր, վասնզի ամէն օր հետը վիճելու և գանգատելու նիւթ ունէր։ Յուսիկ համբերութեան, քաղցրութեան և հաւատարմութեան զարմանալի խառնուրդ մըն էր․ բարկութեամբ խօսողին համբերութեամբ կը պատասխանէր, երբեք չէր վրդովւեր և ի վերջոյ յուսահատութեան կը հասցնէր իրեն հետ գործ ունեցողը։ Այդ պատճառով գանգատ և բողոք անպակաս էին իրեն դէմ։ Դժգոհ էր մանաւանդ զինուորական դասը, որ երբեմն կը նախատէր զինքը, երբեմն ալ կը սպառնար իրեն։ Միայն մէկ մարդ կար, որուն կամքը Յուսիկ անյապաղ կը կատարէր, և ի՛նչ գումար որ ալ խնդրէր ան, գանձապետը վայրկենաբար կուտար։ Այդ մարդը Ատոմ Շահունին էր։ Ծեր զօրավարը օր մը ըսեր էր Ռշտունեաց իշխանին և իշխանուհիին. «Թող լաւ գիտնայ այդ Յուսիկը, որ ես կատակներու կրնամ համբերել, բայց օր մը՝ իր չկարծած վայրկեանին կախել կուտամ զինք առանց երկար արարողութիւններու»։ Երբ գանձապետին իմացուցին այս սպառնալիքը, ան քիչ մը մտածեց, քիթին տակէն ժպտեցաւ, ապա գնաց ծեր զօրավարին հետ խօսելու և համաձայնեցաւ։

Երբ իրեն կ'առարկէին, թէ Ատոմի հրամանները արագօրէն կը կատարէ, կը պատասխանէր.

— Ռշտունեաց գաւառին մէջ այդ ծերին պէս անշահասէր մարդ մը ցուցուցէք ինծի, ու ես պատրաստ եմ Հայոց զօրավարին բոլոր գանձերը իրեն յանձնելու։

Եւ վերջը ծիծաղելով կ'ըսէր. «Ոսկին ի՞նչ պիտի ընէ այդ ծերը, ինք արդէն ոսկի է. եթէ ինծի չէք հաւատար՝ երեսը նայեցէք»։ Ակնարկը Ատոմի դեղնած երեսին կը վերաբերէր։

Երբ Թէոդորոս, գանգատներէ ձանձրացած, Յուսիկն իր պաշտօնէն հանել կը մտածէր, Սեդա միշտ կը հակառակէր, վասնզի լաւ հասկցած էր, որ այդ ծերը ամենահաւատարիմ մարդն էր և լաւագոյն մատակարարը։ Իր ժլատութիւնը անձնական հարստութեան համար չէր, այլ ոսկին կը սիրէր անոր զօրութեան համար. գանձը բանալ, իր տետրակներուն հաշիւը քննել և միշտ եկամուտը ծախքէն աւելի գտնել՝ հոն էր իր ամբողջ հաճոյքը, իր հպարտութիւնը. և այն ատեն ինքնիրեն կ՚ըսէր.

«Թող տեսնեն Ռշտունիք, թէ ի՛նչ մարդ է Արտամետցին Յուսիկ և ի՛նչ կ՚ընէ, երբ գանձատան մը գլուխը կը կենայ»:

Օր մըն ալ նորէն այս դմայլանքի մէջ էր, երբ Ատոմ Վահունի, իր դաժան կերպարանքով, սև մուխի մը պէս ներս մտաւ. աչքերը սովորականէն աւելի խոր թաղուած, և երեսի դեղնութեան վրայ կնճիռները աւելի սաստկացած՝ աւելի խստութիւն տուած էին անոր: Յուսիկ, որ բնականաբար չէր գիտեր ոչ Թենիի խօսակցութիւնը և ոչ վարի գանձին մէջ ծածկուած իշխաններու հեղնանքին ազդեցութիւնը ծեր զօրավարին վրայ, տեսնելով զայն այնպէս բարկացած՝ զարհուրեցաւ, բայց առանց յայտնի ընելու այդ, ամենայն քաղցրութեամբ՝

— Ի՞նչ հրաման ունիք, զօրավար, ըսաւ ու ոտքի ելաւ:

— Դուն ամբողջ Ռշտունեաց գաւառի ազդոհամարդն ունիս, Յուսիկ, այնպէս չէ՞, գոչեց որոտաձայն ծեր զօրավարը:

— Այո՛, իշխան:

— Հա՛, այս գիշեր ցուցակը շինել տուր և վաղը առաւօտ կանուխ ինծ բեր:

— Բայց, զօրավար...

— Բայց... ի՛նչ ըսել է բայց... բայց մայց չկայ. քու այդ բոլոր արկղներդ ու դարաններդ գլուխդ կ՚անցընեմ:

— Հա՛, շատ բարի, շատ բարի, ըսաւ Յուսիկ հեզ ու քաղցր ձայնով և իր սովորական ժպիտով:

— Ի՞նչ, պառաւ ծերը կատաղութեամբ, զիս կը ծաղրես, իմ վրաս ծիծաղի՞լ կը համարձակիս...

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, իշխան, պատասխանեց Յուսիկ, ետ ետ քաշուելով. վանքի Ծուհունին իրեն կը մօտենար. որո՞ւ միտքէն կրնայ անցնիլ ձեզի պէս ազգանուէր, բազմարդիւն զօրավարը ծաղրել. եթէ այդպիսի լիրբ մը գտնուէր Հայաստանի մէջ, Վասպուրականի նմանը գտնել կարելի չէ, ժողովուրդը այդ մարդը չէր ապրեցներ։ Միթէ՞ ամէն մարդ, իշխանէն սկսեալ, ձեզ չի ճանչնար... Ձեր կամքը կը կատարուի, ապահով եղէք։

Ծերը ձեռքը վար առաւ իր սուրի երախակալէն եւ մեկնեցաւ՝ առանց բառ մը արտասանելու։ Երբ դուռը գոցուեցաւ, Յուսիկ սկսաւ մրթմրթալ.

«Ո՞ր դժոխքը դուրս թափեց այս կատաղի ծերը. ե՞րբ եկաւ ան, որ մարդ չիմացաւ։ Աստուծոյ պատուհաս է իմ գլխուս. ամենուն կարելի է խօսք հասկցնել, — մէկու երեսին կը ժպտիս, միւսը կ՚անուշես, երրորդի մը՝ իրաւունք ունիս, կ՚ըսես եւ գիտցածդ կ՚ընես. բայց այս գազան մըն է, խօսք չի հասկնար. քաղցր խօսիս՝ կը կատղի, դառն խօսիս՝ սուր կը քաշէ, կամքը չկատարես՝ կը կախեմ կ՚ըսէ. վերջապէս պատուհա՜ս է, պատուհա՜ս։ Չէ՞ որ զինուոր են, մարդկային արիւնով շաղախուած մարդիկ. ի՞նչ տարբերութիւն ունին աւազակներէ. կատարեալ աւազակնե՛ր, ոչ մարդու յարգ գիտեն, ոչ արժանիք։ Ասոնց ամենէն լաւը, ամենէն խելացին իշխանն է, որ կարդալ գրել գիտէ, հաշուել ալ գիտէ. եւ այդ մարդը կրցեր է մտածել՝ զիս իմ պաշտօնէս հանել, առանց խորհրդածելու, թէ ուրիշ Յուսիկ մը գտնել կարելի չէ ամբողջ Վասպուրականի մէջ. վերջապէս զինուոր. եւ որովհետեւ քանի մը քաղ ոսկի ձեռք ձգեր է՝ ո՛վ գիտէ ո՛ւսկից, անշուշտ աւազակութեամբ, միտքը դրեր է, թէ Յուսիկի պէտք չկայ. իբր թէ ոսկիի աղբիւր գտեր է... Բարեբախտաբար իշխանուհին՝ թէպէտ շատ պակասաւոր, բայց ամուսինէն աւելի խելացի՝ հասկնալով, որ Աշոտունեաց տունը առանց Յուսիկի չի դառնար արգիլեր է այդ՝ ինչպէս ինք խոստովանեցաւ... Երբեմն կը մտածեմ — վանքի ինձ ալ կիրք կուգայ — առանց հպարտութիւնը պատժելու համար՝ թողուլ հեռանալ: Այո՛, քաշուիմ երթամ Արտամետ, նստիմ տունս, հանգիստ նայիմ. բայց երբ միտքս կուգայ, թէ այսչափ տարի խնայողութեամբ ժողվուած հազարաւոր ոսկիի քսակները ուրիշներ պիտի գան յիմարաբար ցիր ու ցան ընեն, գողնան, գողցնեն, չեմ կրնար մտադրութիւնս կատարել: Ոչ իշխանը, ոչ իշխանուհին չեն հասկնար, խելքերնին չի հասնիր. Աւետարանը ըսեր է. «Մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց». մե՛ծ խորհուրդ կայ այդ խօսքին մէջ, ես լաւ կը հասկնամ. պէտք չէ՝ այսչափ տարի աշխատելէս վերջ՝ թողում այս ոսկիները, որ ժամանակին կը պիտանան, չեն ժանգոտիր, դեղնելէ, հրդեհէ չեն վախնար: Բարեբախտաբար այս Աշոտունիք իրենք եւս չեն գիտեր, թէ ինչ ունին, ու ես ալ չեմ յայտներ»...

Այս խորհրդածութեանց վրայ էր Յուսիկ, երբ սպասաւոր մը եկաւ յայտնելու, թէ իշխանուհին զինք կ'ուզէ տեսնել: Արկղ, երկաթէ դուռ, փայտէ դուռ՝ ամէնն ալ զգուշաւոր գոցելէ վերջ, ուղղուեցաւ իշխանուհիին սենեակը:

Սովորական կին չէր Աշոտունեաց Տիկինը. հազիւ քառասնամեայ՝ շատ աւելի պակաս կը ցուցնէր. իր գեղեցկութիւնը այնպիսի փայլ չունէր, որ աչք շլացնէր· վայելուչ հասակը, դէմքի համեմատութիւնը, յօնքերուն և աչքերուն հրամայող ակնարկը՝ խառնուրդ խստութեան և քաղցրութեան՝ ձգող և տիրապետող զօրութիւն մը ունէին· իր ժպիտը, որ հաճոյք կամ արհամարհանք կ'արտայայտէր, իր նազելի շարժումն ու քալուածքը, իր մանր ձեռքերն ու ոտքերը — բոլոր այս արտաքին յատկութիւնները, միացած իր սրամտութեան և նուրբ ճաշակին հետ, զինքը ամէն տեղ ընդհանուր ուշադրութեան և ակնածութեան առարկայ կ'ընէին: Ո՛ւր մնաց որ Աշտուանեաց Տիկին մըն էր, և ամէնքը գիտէին, թէ՝ առանց իշխելու էրկանը վրայ, իր մտաւոր կարողութեանց շնորհիւ՝ մեծ ազդեցութիւն ունէր անոր վրայ և կը վայելէր անոր կատարեալ վստահութիւնը: Մարգարտային վարսակալ պսակը ճակտի բեհեզեայ քողին վրայ, փունջ մը մազերու խոպոպիք իջած այտերու երկու կողմէն, սամուրենին մետաքսեայ պարեգօտին վրայէն ձգած, ոսկեթել մուճակներ ոտքերուն՝ Աշտուանեաց Տիկինը թագուհիի կը նմանէր իր բազմոցին վրայ: Վստա՛հ իր արժանիքներուն և Թէոդորոսի սիրոյն՝ գեղեցիկ ազատուհիներէ շրջապատուած էր· իր բնական առատաձեռնութեամբ միշտ ամենուն սիրելի էր, բայց իր խնայողութեան գիտէր այնպիսի ձեւ տալ, որ մարդոց դժգոհութիւնը միշտ խեղճ Յուսիկի դէմ կ'ուղղուէր, թէպէտ սա ալ ամէն խոժոռ նայուածքէ չէր վիրաւորուէր:

Իշխանուհին յոգնած՝ տարածուած էր իր ծիրանի բազմոցին վրայ, երբ Յուսիկ ներս մտաւ, ողջունեց խոնարհաբար և հարցուց, թէ ի՛նչ հրաման ունէր: Սեդա պատուիրեց անոր, որ իշխանազուն հիւրերու սեղանին համար, ըստ իր սովորութեան, խնայողութիւն չընէ․ ու երբ Յուսիկ թթու երեսով դուրս ելլելու կը պատրաստուէր, իշխանուհին ըսաւ․

— Մոռցայ յայտնել քեզի, որ իշխանը հրամայած է տալ Ռստամ զօրավարին այնքան դրամ, որքան ան կ՚ուզէ․ գիտես իր բնաւորութիւնը․ պէտք է ջանալ գոհ ընել զինքը ամէն կերպով։

Վայրկեան մը Յուսիկի երեսը խաւարեցաւ․ բայց քիչ մը մտածելէ ետք՝ դարձեալ ժպիտը շրթունքներուն՝ ան պատասխանեց․

— Ո՞վ կարող է դիմադրել Ռստամին․ տէրը դուք էք, եթէ կ՚ուզէք՝ գանձին բանալիներն ալ իր առջեւ կը դնեմ։

— Անշուշտ, Յուսիկ, դուն իր հետ վէճ մը ունեցեր ես, խօսելու կերպդ ու ձեւդ այդպէս կը ցուցնեն, ըսաւ Տիկինը ծիծաղելով։

— Վէ՞ճ… ես որեւէ մարդու հետ վէճ չունիմ, իշխանուհի, ո՞ւր մնաց Ռստամի հետ․ բայց ճշմարիտը խօսելով՝ ինձ շատ հաճելի պիտի ըլլար՝ տարիներով, ամբողջ կեանքիս մէջ չտեսնել իր սիրուն կերպարանքը, անուշ նայուածքը եւ չլսել իր քաղցր ձայնը, ու եթէ կարելի է՝ հանդերձեալ կեանքի մէջ ալ իրեն չհանդիպիլ, ինչ որ շատ հաւանական է։

— Կը թուի թէ իրեն չհանդիպելու համար արքայութենէ ալ պիտի հրաժարիս։

— Ոչ, իշխանուհի, արքայութիւն երթալու ամէն ջանք պէտք է ընեն բոլոր անոնք, որ Ռստամ Շահանիի հանդիպիլ չեն ուզեր, վասնզի յայտնի է, որ իր տեղը արքայութիւն չի կրնար ըլլալ։

— Ինչպէս․ խե՛ղճ Ռստամ, այդչափ գէշ համարո՞ւմ ունիս դուն իր վրայ։

— Գէշ համարո՞ւմ, ո՛չ երբեք․ բայց ես այնպէս կը հաւատամ, թէ արքայութիւն ըսուած տեղը պատերազմի դաշտ չէ, ուր մարդիկ կը ջարդեն, կը կոտրեն, կը հրդեհեն, այլ այնպիսի տեղ մը, ուր մարդիկ հանգարտ, սիրով, խաղաղութեամբ...

— Անշուշտ նաեւ խնայողութեամբ ապրելու համար պիտի երթան, ըսաւ իշխանուհին ծիծաղելով, և ամէնքը սկսան խնդալ։ Իսկ Յուսիկ անխռով ժպտելով՝

— Այո՛, իշխանուհի, խնայողութիւն ամէն տեղ պէտք է, իսկ արքայութեան մէջ անհրաժեշտ է, վասնզի հոն ոչ ուտել, ոչ խմել, ոչ հագնիլ և ոչ պատերազմիլ կայ։

— Եթէ ամէնքը քու խորհուրդներուդ հետեւին, աշխարհ այսօր արքայութիւն կը դառնայ և վաղը անապատ։

— Ես չեմ ըսեր, թէ մարդիկ չուտեն, չզգենուն, չբնակին, այլ աւելորդ ծախքեր չընեն, որով շատ անգամ նեղութեան կը դատապարտուին. տեսէ՛ք, ահա Կամսարականները, որ օր աւուր կ'ոչընչանան. Շիրակի մէկ մասը դեռ երէկ ծախեր են Բագրատունեաց Տիկնոջ, անշուշտ քանի մը տարիէն մնացածն ալ կը ծախեն, և Բագրատունիները, որ ագահի անուն ունին, Հայոց առաջինները կ'ըլլան. և այդ՝ ոչ թէ քաջութեամբ, այլ խելքով ու խնայողութեամբ. ապէ թէ ոչ, եթէ գործը քաջութեան մնար, Արամ Շահունիէ քաջ ո՞վ կայ. փառք Ստեղծողին, ձեռքը միշտ սուրին վրայ է, մարմինին վրայ ողջ տեղ չկայ, իսկ դրամ...

Այդ միջոցին Թէոդորոս, որ առանց Յուսիկէն տեսնուելու մտեր էր և Կամսարական, Շիրակ, Բագրատունիներ անունները լսելով՝ կանգ առեր, առաջ անցաւ։

— Դուն ուսկի՞ց գիտես, ըսաւ ան, որ Շիրակի մէկ մասը գներ է Բագրատունեաց Տիկինը. ես՝ որ դեռ հազիւ երեք ամիս առաջ այն կողմերն էի՝ այդպիսի բան չիմացայ. երկու գիշեր Շիրակաւան Կամսարականաց հիւր էի և որևէ նշան չտեսայ։

— Եթէ Յուսիկ միայն ըլլար, ըսաւ իշխանուհին ծիծաղելով, շատ նշաններ կը տեսնէիր... Եւ յանկարծ լուրջ և տխուր կերպարանք առնելով՝ յարեց. բայց Կամսարական ըսելով՝ չանցնինք. Բիւրեղի մասին ձայներ կան, թէ Վարդանակերտի գրաւման առեն չէ կրցեր ազատիլ. ոմանք կ՚ըսեն, թէ գերի տարեր են ընտանեօք, ուրիշներ ալ կ՚ըսեն, թէ ամէնքն ալ ջարդուեր են. դուն, իշխան, տեղեկութիւն ունի՞ս։

— Ի՛նչպէս չունիմ, պատասխանեց Թէոդորոս դառնութեամբ։ Երանի՜ թէ հիւր չըլլայի գիշեր մը Վարդանակերտ և անգամ մը ևս տեսած չըլլայի այդ հեշտակային կինը։

— Ուրեմն ճի՞շդ է իր մահը, հարցուց Անգա, դողալով և ոտքի ելնելով։

— Իր և աղջկան մարմինը լճին մէջէն հաներ են։

— Ո՜հ, խեղճ Բիւրեղ, թշուա՜ռ մայր, գոչեց Անգա և սկսաւ հեկեկալ, ծածկելով դէմքը երկու ձեռքերուն մէջ։

— Ես գիտէի, թէ ո՛րպիսի ցաւ պիտի պատճառէր քեզ այս լուրը, և ատոր համար ալ մինչև հիմա լռած էի։

— Բայց այդ ձիւաղները, այդ գազանները...

— Այդ գազաններուն ձեռքը չիյնալու համար ալ իր նորահաս աղջկան հետ ինքզինք նետեր է լիճը և խեղդուեր։

— Իսկ որդին Գրիգորը, որ մեզի հետ էր, ա՞ն ինչ եղեր է։

— Գրիգորը և քեռին մեզ հետ էին. իր տարիքէն վեր քաջութեամբ կը պատերազմէր. երբ մենք Գողթն էինք, յորդորեցի, որ երթան Վարդանաբերդ, որպէսզի Բիւրեղ մտատանջութենէ ազատի. գացին, և թէպէտ հարցնել տուի՝ լուր չկրցայ առնել։

Սեդա կուլար կամաց ձայնով, Թէոդորոս խոժոռ՝ վեր վար կը քալէր, Յուսիկ կը խորհրդածէր, իսկ սպասաւորները և սպասուհիները՝ իրենց տէրերուն օրինակին հետեւելով՝ տխուր կերպարանք առեր էին։

Քանի մը վայրկեանէն Սեդա, աչքերը սրբելով, դարձաւ իշխանին.

— Գոնէ արժանավայել թաղում մը ըլլար այդ առաքինի և հրեշտականման կնոջ։

— Թաղման հանդէսը կատարողը Հայոց օրինաւոր Կաթողիկոսն է, Քրիստափոր ինքը, ըսաւ Թէոդորոս. ես իրմէ խնդրեցի, որ վայելուչ շիրիմ մը կանգնէ այդ նահատակներուն վրայ, և ան խոստացաւ. պէտք եղած դրամն ալ տուի։

Թէոդորոս, ինչպէս միշտ, յաջորդ օրն իսկ իր ծանր զբաղումներուն նուիրուած էր։ Թէպէտ Սեդա չէր կրնար մոռնալ իր բարեկամուհին, բայց գաւառին և մեծ տան հոգերը շուտով զբաղեցին զինքը։ Միայն խեղճ Թենին էր, որ ամիսներով տրխուր, գրեթէ հիւանդ՝ միշտ աւելի կը նիհարնար ի մեծ մտատանջութիւն իր ծնողաց։

Ատոմ, առանց մարդու մը հետ խօսելու, քանի մը օրը անգամ մը կուգար իր զինուորական աշխատանքներէն, մխիթարական խօսքեր կ'ըսէր աղջկան, անիծելով բոլոր Մամիկոնեանները — և՛ անոնք, որ անձնա կ՚ըլլային, և՛ անոնք, որ Կոգովիտ գաւառը կը գրաւէին. վասնզի Մուշեղ և Համազասպ, Գրիգորի հօրեղբօրորդիները, իբրև ժառանգորդք՝ առանց երկար խօսք և խնդիր ընելու և քիչ մըն ալ գոհութեամբ Գրիգորի մահուան լուրը տարածելով՝ փութացած էին գրաւել Կոգովիտը։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Անցաւ երկու տարի, և աւելի ժամանակ, այս դէպքերուն վրայէն: Ոտնակոխ եղած Հայաստանի այդ հարուստ գաւառաց ժողովուրդը սկսաւ քիչ մը հոգի առնել. շինականը դարձեալ գետնի խորը իր տունը շինեց, զոր ամենք որջ անուանեցին, առանց մտածելու, թէ անտէր, աւազակաց և անիշխանութեան մատնուած Հայաստանի մէջ, ուր հէնք, ասպատակք և գաղթականք ամէն կողմէ անպատսպար երկիր մը կը դիմէին Քսենոփոնի օրերէն ի վեր, ուրիշ տեսակ տուն շինելը անօգուտ էր:

Թէոդորոս կ՚աշխատէր, կը դիմէր ամէն կողմ, ժողովուրդը կը քաջալերէր և կը պաշտպանէր, մեծամեծները միութեան և դաշնակցութեան կը յորդորէր՝ առանց յաջողելու իր գաղափարը ընդունիլ տալ: Բացայայտ դիմադրութիւն ոչ ոք կը ցուցնէր, բայց ծածուկ հակառակութիւն կար, որուն պատճառը անտարբերութիւնը չէր: Նախարարներէն շատերը օտարէն աւելի Թէոդորոսէ կը վախնային. այդ մարդուն ներգործականութիւնը, պատերազմի մէջ քաջութիւնը, խորհրդոց մէջ առաջնութիւնը, օտարներու մօտ ունեցած համբաւը, անիրաւութեանց դէմ իր խստութիւնը— ահա պատճառները, որ իր առաջարկները չէին ընդուներ: Հեռաւորները՝ Վիրք, Աղուան և Սիւնիք կը միաբանէին. մերձաւորները՝ Անձեւացիք, Արծրունիք, Մամիկոնեանք, Մոկացին դէշ աչքով կը նայէին: Թէոդորոս շատ լաւ կ'ըմբռնէր խնդիրը, ուստի ամէն ջանք գործ կը դնէր Վարդատիրոց Ասպետը բերել տալու համար աքսորէն: Շարունակ կը թղթակցէր Բիւզանդիոնի իր բարեկամներուն հետ, բայց հոգին թէ գործը կարդի կը դնէր՝ կամ խռովութիւն մը պալատին մէջ, կամ զօրաւոր պաշտօնէի մը փոփոխութիւն իր ջանքերը ի դերեւ կը հանէին: Եւ իրօք, եթէ Վարդատիրոց վերադառնար Հայաստան, մէկ կողմէն շատերու մէջ զօրութեան գիտակցութիւն կը կազմուէր, իսկ միւս կողմէն՝ Թէոդորոսէ երկիւղ կրողները, ուրիշ յենակէտ մը ունենալով, միաբանութեան դաշինքէն հեռու չէին կենար:

Այդ միջոցին Գրիգոր և Սուրէն Դամասկոսի մօտերը իրենց գերութեան շղթաները կը կրէին, նախատինքներու, դժնդակ ծառայութիւններու կ'ենթարկուէին և իրենց աչքերուն առջև կը տեսնէին բազմութիւնը ուրացողներուն, որոնք՝ չդիմանալով ստրկութեան տառապանքներուն՝ ազատութիւն կը գտնէին, մտնելով ուրիշ տեսակ գերութեան մը, այն է՝ կ'ուրանային կրօնք ու հայրենիք և թողլով իրենց բոլոր հին կապերը, ամուսնութեամբ կը միանային արաբներու հետ:

Ինչ կը վերաբերի Զաւէնին, ան ծանր ճամբորդութիւն մը կատարած էր Կարինէն մինչև Տրապիզոն, կանգ առած բոլոր քաղաքներու մէջ և ամէն տեղ իր Արփինին փնտռած: Ի վերջոյ յուսահատելով՝ անցած էր Կոստանդնուպոլիս: Հոն ան կ'ապրէր՝ մշակութիւն, ծառայութիւն ընելով, շինութիւններու վրայ աշխատելով, խելքն ու միտքը միշտ իր կորուսածին: Խեղճ մարդը շատ անգամ բեռն ուսին՝ փոքրիկ տղայ մը նկատելուն պէս՝ մօտ կը վազէր տեսնելու, թէ Արփենին չէ՞ արդեօք: Ուշադրութեամբ կը դիտէր ամէն հանդիպած ազնուական, մինչեւ իսկ ոչ զինուորական, խորհելով թէ կրնար Թուման ըլլալ, վասնզի Կարին առած տեղեկութիւնները զինք համոզած էին, որ Թուման գողցած էր աղջիկը: Հայկական յարատեւութեամբ միտքը դրած էր, թէ օր մը չէ օր մը պիտի գտնէր իր կորսուած երախան. եւ փնտռտուքը դիւրացնելու համար ան յաճախ կը փոխէր իր աշխատութեան տեղերը այդ ընդարձակածաւալ քաղաքին մէջ:

Այսպէս Կաղզուանի գիւղացի զինուորը Բիւզանդիոնի փողոցները կը պտտէր, մշակի հագուստներու տակ ծածկած ազնիւ սիրտ մը եւ անիրաւ գողութեան մը համար իր մէջ պատերազմ յայտարարած ընդդէմ մեծ իշխանի մը, որ՝ ինչպէս կը թուէր Զաւէնին՝ իրմէ կը փախչէր, վասնզի ոչ մէկ տեղ կարելի էր զայն գտնել: Չորս երկայն տարիներ անցան, ու Զաւէն ոչ Թուման, ոչ Արփենին տեսաւ. տխրութիւնը զինքը պատեց, ու ան լքուաւ, տկարացաւ:

«Ո՜հ, Աստուած իմ, կ՚ըսէր ինքնիրեն, կարելի՞ է միթէ, որ Քու աւետարանդ զիս խաբէ. Քու սեղանիդ առջեւէն ինձ ձայն եկաւ, թէ այս իմ որդին, որ կորսուած էր, գտնուեցաւ. եւ սուրբ մայր մը իր գերեզմանին խորէն կրկնեց Քու խօսքը. «Խնդրեցէք եւ տացի ձեզ»: Ահա կը լրանայ չորս տարին, որ պանդուխտ թափառական կը պտտիմ, որբ մը, հրեշտակ մը կը փնտռեմ եւ չեմ գտներ. ո՜հ, Աստուած իմ, յիշէ Քու արդարութիւնդ եւ ողորմէ՛ ինձ, ողորմէ՛ որբացեալ հրեշտակին»:

Այսպէս կ՚աղօթէր առաւօտ մը խեղճ Զաւէն. եւ այդ երկաթեայ մարդը, իր ողորմելի բնակարանին մէջ, խշտեակի վրայ ինկած՝ արցունք կը թափէր: Յետոյ, աչքերը սրբելով, ելաւ փողոց և յուզուած բազմութիւն մը տեսաւ: Բոլոր դէմքերու վրայ երկիւղ և յոյս կը կարդացուէին. ամէնքը իրարու լուր կու տային, թէ կայսրը մեռած է, և կը դիմէին դէպի Սուրբ Սոփիա տաճարը եւ արքունիքի կողմը: Հերակլէս կայսրը մօտէն տեսած և անոր յաղթական դրօշակին տակ պատերազմած մարդ էր Զուէն. իր մտքին մէջ դիւցազնին յիշատակը միայն կենդանի էր, ու ծեր զինուորը չէր կրնար զգալ անոր վերջին տարիներուն մեղկութիւնը, որ գրեթէ վատութեան հաւասար էր: Զարմանքով կը նայէր ժողովուրդին, որ այնքան անտարբեր էր կայսեր մահուան հանդէպ և այնքան եռանդ կը ցուցնէր անոր յաջորդին նկատմամբ: Ոմանք կողմնակից էին Հերակլէսի մեծ որդւոյն՝ Կոստանդինի, ոմանք ալ անոր հակառակորդ կայսրուհիին և փոքր որդւոյն՝ Հերակլէոնի: Զուէն հետեւեցաւ խանդավառ բազմութեան, որու ալեկոծ ընթացքին մէջէն որոտաձայն բացագանչութիւններ կը լսուէին. «Կեցցէ Կոստանդին» կամ «կեցցէ Հերակլէոն»: Զուէն, աչքը չորս դին պտտցնելով և տեսնելով փրփրած վիճակը այդ խուժանին, որ տակաւ կը ստուարանար զինեալ կատաղի խումբերով, ձեռքը գօտիին կը տանէր, ուր իր երկսայրին կը գտնուէր: Ժողովուրդին հետ ինքն ալ մտաւ Սուրբ Եկեղեցին, ուր գիշերուընէ բերուած էր կայսեր ոսկեղէն դագաղը և մէջտեղ դրուած բարձր արծաթեայ պատուանդանի վըրայ: Վերջին անգամ մը տեսնելու համար դէմքը այդ քաջին, որուն դրօշակին տակ ինք պատերազմած էր Նինուէի դաշտերուն մէջ, Զուէն այժ արսու իր կորովի բազուկներուն և ճեղքելով ժողովուրդը՝ հասաւ մինչև թիկնապահներու խումբը, որ բոլորած էր դագաղը· Հոն, ադամանդակապ պսակը գըլխուն և ծիրանիներու մէջ, պառկած էր կայսրին դիակը այն քաջին, զոր Զաւէն պատերազմի դաշտին վրայ առիւծ մը տեսած էր· զզուանք զգաց և կ'ուզէր ետ քաշուիլ, երբ պալատականներու փառաւոր բազմութենէն սկսաւ շարուիլ դագաղին շուրջը· կայսրուհին Մարտինէ, իր հարազատ որդին Հերակլեօն և թագաժառանգը Կոստանդին եկան իրենց համար պատրաստուած գահոյից վրայ բազմեցան։ Անմիջապէս եկեղեցական երգեր լսուեցան, և պատրիարքը, կրօնական շքեղ խումբով հոգեհանգստեան կարգը սկսաւ։ Զաւէն՝ լուրջ մարդ՝ այս սգահանդէսի պերճանքին վրայ աչք մը պտտցնելէ վերջ, սկըսաւ դիտել պալատականները· կը տեսնէր Մարտինէն, որ իր խորթ որդւոյն վրայ թունաւոր սլաքներու նման ակնարկներ կը նետէր· կը տեսնէր Կոստանդինը՝ ժամանակէն առաջ ծերացած, աչքերուն լոյսը մարած, մարմնոյն կորովը կորսուած· իսկ Հերակլեօն, թեթև երիտասարդ մը, հօրը դիակին փոխարէն՝ կանանց խումբին ուղղած էր իր աչքերը· բոլոր պալատականներն ալ իրենց նայուածքով և կերպարանքով յայտնի կ'ընէին, թէ որքան տաղերգութիւններէ աւելի կարևոր մտածումներով զբաղած էին իրենք։

Այս դիտողութեանց ժամանակ յանկարծ Զաւէնի աչքին հանդիպեցաւ կերպարանքը Թամայի, որ կանգնած էր թագաժառանգին մօտ։ Կարծես նոր կեանք, նոր լոյս, նոր զօրութիւն տուաւ Զաւէնի. աչքերը տաճարի հրաշալի գմբէթին դարձնելով և միտքով անոր վեր թռչելով՝ մրմնջեց· «Փա՜ռք քեզ

Աստուած, փա՛ռք քեզ»․ ու իրեն կը թուէր, թէ՝ Արփենին թեւերուն մէջ, իր նժոյգին վրայ՝ դէպի Հայաստան կը սլանար: Սիրտն ուրախութեամբ կը տրոփէր, և աչքերը Թումայի վրայ անկած՝ կը ջանար չփախցնել անոր ոչ մէկ նայուածքը, ոչ մէկ շարժումը:

Բայց առաջին յուզումն անցնելէն ետք՝ մտածեց, թէ երբ հանդէսը վերջանար, եւ Թումա այդ արքունական ամբոխին հետ անհետ ըլլար, ինք ի՛նչպէս պիտի գտնէր զայն: Ուրեմն պէտք էր տեղեկութիւն առնել այդ մարդուն մասին, և այդ բանին համար Զալէն սկսաւ աչք պտտցնել չուրջը․ տեսաւ քիչ մը հեռուն թեթեւսոլիկ մարդ մը, որ շարունակ պալատականներուն կը նայէր և քովիններուն հետ կը խօսէր․ ամէն ջանք ընելով, հրելով, հրմշտկելով՝ Զալէն այդ մարդուն մօտեցաւ: Նախ անոր խօսքերուն մեծ ուշադրութիւն ընող ձեւացաւ, ապա սկսաւ քանի մը անձանց մասին տեղեկութիւններ հարցնել, մինչև որ կարգը Թումայի հասցուց: Շաղակրատը, սկսելով Թումայի առձաբանութենէն, պատմեց, թէ ան Թրակիացի էր, թէ Պրոկոպիոսի հետ կարակար վերադառնալով Հայաստանի պատերազմէն՝ Թագաժառանգին հետ գացեր էր Ասորիք և նոյնպէս կարակար վերադարձեր․ թէ դեռ քանի մը շաբաթ առաջ միայն եկեր էր Կոստանդնուպոլիս և սիրելի եղեր արքայորդւոյն իր ծառայական բնաւորութեամբ․ և թէ այդպիսի անպիտաններուն շուքը անկարելի էր որ երկար տեւէր, վաղընդի կայսրուհին մեծահանճար կին էր և իր Հերակլեակը պիտի թագաւորեցնէր: Զալէն, որ համբերութեամբ մտիկ ըրած էր ամէն բան, իմացաւ նաև իրեն համար ամենէն հետաքրքրականը, այն՝

թէ Թումա կը բնակէր Պրոպոնտիդի վրայ, ծովեզերեայ պալատ մը, իր քրոջ հետ, որ Փիլակրիտոս անուն իշխանին կինն էր, և թէ իր այդ քրոջը շընորհիւ, որ Կոստանդինի սիրուհին էր, Թումա յաջողած էր զօրավար դառնալ։

Այդ տեղեկութիւնը առնելով՝ ծերը ուրախութենէն տղու պէս սիրտ ցատքէր, եթէ չամչնար եւ եթէ այդ սեղմուած վիճակին մէջ շարժելու տեղ ունենար։ Եւ երբ հանդէսը վերջացաւ, ան ջանաց շուտով դուրս ելլել եկեղեցիէն և ամբոխէ հազիւ ազատած՝ փութաց իր բնակարանը, առաւ իր թեթեւ կարասիքը և գնաց սենեակ մը վարձեց այն ծովեզրին մօտ, ուր էր Փիլակրիտոսի պալատը։

Թէպէտ հոն կը տեսնէր ութ տասը պալատանման տուներ, բայց ապահով էր, թէ պիտի գտնէր Արփինէին, ուստի նստած ծովեզրը՝ տախտակէ նաւամատոյցին վրայ՝ գեղեցիկ ծովուն հանդարտ ծփանքը կը դիտէր։ Այդ թաղը, ուր հարուստ ժողովուրդի բնակարան քիչ կար, շատ հանդարտ էր. ճամբաները մարդ չէր երեւեր, վասնզի այն օրը հոդ գրեթէ ոչ ոք մնացած էր, ամէնքն ալ փութացած էին եկեղեցին։ Այդ մեծ պալատներուն քանի մը մաքուր հագուած ծառաները իրարու հետ կը խօսէին, կը վիճէին. անոնք ալ իրենց տէրերուն պէս Կոստանդինի կամ Հերակլեակի կուսակից էին. չէ՞ որ Բիւզանդիոնի մէջ ամէն աստիճանի մարդ միայն աստուածաբան չէր, այլեւ քաղաքագէտ։

Ջուէն ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր երկու սպասաւորներ, որոնք երկու մեծ դրան մէջ կեցած՝ կը վիճէին բաւական բարձր ձայնով։

— Ո՞ւր է, կ'ըսէր մէկը, քու Կոստանդինի առաւելութիւնը կնոջ մը տիրապետութենէն, որ դու-

Վնասակար կը համարես։ Կարծես Հերակլի օրով եւ այդ քու Կոստանդնի աչքին առջեւ չէր, որ կորսնցուցինք Երուսաղէմը եւ Անտիոքը. եւ այսօր Եգիպտոսի կորուստը կատարեալ է, վասնզի Աղեքսանդրիա նոյնպէս արաբաց ձեռքն է անցեր. այդ քու Կոստանդինը, իբրեւ զօրավար կայսրութեան բանակներուն, ոչինչ չկարենալով ընել, թողեր փախեր է հոս, եւ դուք՝ անոր կուսակիցներդ՝ եղածը կը ծածկէք ժողովուրդէն. բայց այդպիսի գործ մը կարելի՞ է ծածկել. վաղը ի՞նչպէս պիտի կերակրէք այս ծովածաւալ քաղաքի բնակչութիւնը, որ իր հացը Եգիպտոսէն կը ստանար:

— Եթէ Կոստանդին, որ պատերազմներու մէջ այնքան քաջութիւն ցոյց տուած էր, չկրցաւ դէմ դնել այդ կատաղի արաբներուն, յաղթուեցաւ եւ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ, ապա կնոջ մը՝ այդ ձեր ողորմելի Մարտինէի ձեռքին տակ ի՞նչ կը յուսաք որ ըլլայ այս ինքնակալութիւնը, վասնզի Հերակլեակը մարդ չէ, թեթեւսոլիկ երիտասարդ մըն է, խեղճ գործիք իր մօրը ձեռքին։

— Տէ՛, յիմար, կանանց վրայ մի համարձակիր լեզուդ արհամարհանքով երկնցնելու: Եթէ կին մը աչքերը վրադ չխոնարհեցնէր, ի՞նչ էիր դուն եւ օ՞ւր պիտի գտնուէիր հիմա. ի՛նչ շուտ մոռցար քու երէկուան յարգանքներդ, ախտառապեալ ծառայ, եւ չես ուզեր յիշել, թէ հիմա իսկ Տիկնոջդ մէկ հրամանը, ամենափոքր ակնարկը քեզ կը սարսափեցնէ, եւ դուն դողալով կը ծառայես իր մանրմական հաճոյքներուն։ Ի՞նչպէս կը մոռնաս, որ Փիլակրիոս եւ Թումա, այդ Տիկնոջդ ամուսինն ու եղբայրը, միայն անոր գեղեցկութեան շնորհիւ եղած են այն՝ ինչ որ են։

Լսելով Թումայի անունը՝ Ջաւէն աչքերը բացաւ. իր Արփինին, անշուշտ, այն տունը կը գտնուէր, զոր ինք կը տեսնէր. ուստի ամբողջովին ուշադրութիւն դարձաւ՝ բառ մը իսկ չփախցնելու համար։ Բայց խօսակցութիւնը յանկարծ դադրեցաւ, վտանգի արշաւող ձիու մը սմբակներու ձայնը լսուեցաւ, և արքունական սպասաւոր մը ձիէն իջաւ՝ «աւետի՛ս, կեցցէ՛ Կոստանդին կայսրը» աղաղակելով։

Ջաւէն, որ մօտեցեր էր դրան, կը տեսնէր դաւիթին ներսը սպասաւորներ և սպասուհիներ, որոնք ցնծալից «աւետի՛ս, աւետի՛ս» գոչելով՝ սանդուխներէն վեր վար կը վազէին։ Պատուհանները կը բացուէին աւետաբերը տեսնելու. և ահա երեւցաւ երիտասարդ կին մը՝ Աֆրոդիտէի գեղեցկութեամբ. իր դէմքին ուրախութիւն կը նշուլէր, ու ան ձեռքին լեցուն քսակը աւետաբերին երկնցուց։

Նոյն միջոցին քաղքի պալատին մէջ, ուր Մարտինէ կայսրուհիին կողմնակիցները կը բնակէին, դուռները կը գոցուէին, և վարագոյրները կը ծածկուէին։ Ջաւէն գոհ չէր իր տեսածէն. վերադարձաւ ծովեզրը, նստաւ նաւամատոյցին վրայ և կը մտածէր, թէ իր սիրուն Արփինին արդեօք հոն՝ այդ պալատին մէ՞ջ էր, և թէ այնչափ գեղեցիկ և այնչափ անբարոյական այդ կնոջ ճանկերուն մէջ ինչ չար օրինակներու ենթարկուած էր։

Այս մտատանջութիւններով երկար ժամանակ ծովի ալիքներուն կը նայէր, երբ յանկարծ թիակներու ձայն լսեց և տեսաւ ճերմակ, ոսկենիշ մեծ նաւակ մը, որ ափունքը կը քերէր. ոսկեզօծ թեւատարած արծիւ մը կը փայլէր անոր ծայրին։ Եօթը զոյգ կարմիր երիտասարդներ կը թիավարէին. Նաւակին խորը կ՚երեւէր գեղեցիկ կին մը, բեհէզներու և ծիրանիներու մէջ փաթթուած ու ոսկեթել բաստեւանց վրայ ընկողմանած։ Շուրջը [illegible] տասներկու տարեկան վեց չքնաղագեղ աղջիկներ շարուած էին, իսկ կռնակը՝ բարձրուանդակին վրայ՝ մաքուր հագուած սպասաւոր մը սիրամարգի փետուրներէ հովանոց մը բռնած էր Տիկնոջ գլխուն վերեւ, որու ծարիր աչքերը ուրախութեան մէջ կը լողային։ Այս նոր Կղէոպատրան քիչ առաջ պատուհանին մէջ երեւցած Տիկինն էր, որ արքունիք կ'երթար. ուստի Զուէն իր սուր աչքերը անկեց և քիչ մնաց, որ նաւակին մէջ նետուէր. հո՛ն էր Արփենին, Զուէն ճանչցաւ անոր անման աչքերը. «ո՜հ» ըսաւ, բայց ինքզինք սանձեց. ի՜նչչափ մեծցեր էր չորս տարուան մէջ։ Ուզեց ոտքի ելնել, բայց ոտքերը կապուեցան. Նաւակը սլացաւ անցաւ՝ թողլով ծովի երեսին ճերմակ գիծ մը, որ քանի մը վայրկեանէն անհետացաւ։ Ծերը ծունկի եկաւ և աղօթեց.

«Փա՜ռք Քեզ, Աստուած իմ, փա՜ռք Քեզ, Դուն՝ որ այսօր այսչափին ինձ շնորհեցիր, անշուշտ իմ հրեշտակիս ազատութիւնը եւս կը շնորհես. Դուն չես ներեր, որ Մամիկոնեանց անարատ ծաղիկը այդ աղտեղի ձեռաց մէջ խամրի, և խեղճ Զուէնի կը շնորհես տանիլ Արփենին իր սուրբ մօր գերեզմանին քով չոքեցնելու և եղբօր ձեռքը յանձնելու»։

Այս ազնուասիրտ զինուորը ելաւ և մտքին մէջ հազար տեսակ հնարքներ կը ստեղծէր՝ յափշտակելու համար իր Արփենին։ Ու երբ մութն սկսաւ իջնել, և ինք քաշուեցաւ իր խեղճուկ բնակարանը, այն մեծ զուարթութիւն ունէր, որ Արփենին իրմէ հեռու չէր։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Ո՛վ անդունդք անսահման.
Ըզքնքուշ մանկութիւն քան մատնել պղծութեան՝
Չէ՞ր լաւ ես ի վերայ անպաշտպան այդ մահճին
Գերանդեաւ կտրատել գեղանի զայդ մարմին,
Ձիւնափայլ վիզն առնուլ ոլորել ոսկորներ։
Չէ՞ր լաւ ես երկաթեայ ձեռնոցով կիր աւեր
Լուսատիպ երեսաց զերթ դիմակ գետեղել,
Քան հայլի չինչ վտակ արտաքուստ ցուցանել,
Արտասփիւռ գծաղկունս, սրբարշաւ զաստեղունս,
Ի ծոցին ամբարեալ դըժոխոց ժահ ըզթոյնս։
ԱԼ. ՏԸ ՄԻՒՍԷ

Երբ յաջորդ առաւօտուն Զաւէն ելաւ իր աղքատիկ բնակարանէն և աչքը դարձուց պալատին, ուր էր իր Արփենին, ապշեցաւ մնաց. Թէպէտ դեռ շատ կանուխ էր, բայց փառաւոր պատգարակներ, կառքեր և ձիեր լեցուցեր էին նաւամատոյցի հրապարակը՝ մինչև պալատին դուները, որոնց երկու փեղկերը բաց էին:

Եթէ ինք առջի օր լսած չըլլար երկու սպասաւորներուն խօսակցութիւնը, ծեր զինուորը պիտի կարծէր, թէ այդ պալատը արքունիքն էր. բայց իրեն արդէն յայտնի էր, որ իր տեսած կինը Կոստանդնի սիրուհին ըլլալով՝ ամէնքը, մեծ և պզտիկ, կուգային անոր պաշտպանութիւնը մուրալու:

Ամենէն անախորժ անակնկալը Զաւէնի համար այն էր, որ զինուորներու խումբ մը հոն պահպանութիւն կ՚ընէր։ Բայց ինչ որ ալ ըլլար, ան պէտք է հասնէր իր նպատակին. ուստի մտաւ իր սենեակը, հագաւ մաքուր զգեստները և խառնուեցաւ կառապաններու, ձիապաններու, պատգարակ կրողներու խումբին՝ մտիկ ընելու համար անոնց խօսակցութիւնը։ Նոյն միջոցին ծեր զօրավար մը, բազմաթիւ սպասաւորներու խումբով, կը հասնէր և կը մտնէր ներս։ Երբ ձիապանը ձին դուրս հանեց, և Զաւէն լսեց, որ ծառաները հայերէն կը խօսէին, կենդանութիւն առաւ։ Չորս տարուան ժամանակի մէջ երբեմն հայոց հանդիպած էր, բայց շատ քիչ անգամ անոնց հայերէն խօսիլը լսած, ուստի գաղտնի զուարթութեամբ ուշադրութիւն կ՚ընէր։

Անոնք սպասաւորներն էին Թէոդոս Երիզացի հայ զօրավարին, որ Հերակլի հաւատարմաբար ծառայեր էր և որ օրինաւոր ժառանգին իրաւունքը չէր փափաքեր ոտնակոխ ընել, ուստի Ծերակոյտի ժողովին մէջ ամէն ջանք թափած էր Կոստանդինը աթոռ բարձրացնելու համար։ Հիմա եկած էր այցելութիւն տալու Փիլակրիոսի, որ մեծ հազարապետ անուանուած էր արքունեաց և տէրութեան առաջին պաշտօնեայ։

Զաւէն այն ատեն վիճակը յայտնի և պայծառ տեսաւ. Թշնամին, որ իր Արփինին յափշտակեր էր, շատ զօրաւոր էր, և անոր հետ պատերազմիլ իր կարողութենէն վեր. բայց թողուլ երթալ, երբ Աստուած իրեն շնորհ ըրեր էր տեսնելու իր սիրելի երախան, այդ նոյնպէս անկարելի էր։ Եւ Զաւէն կ՚ըսէր ինքնիրեն.

«Պէտք է համբերել և սպասել. այդպիսի անըզգամներուն յաջողութիւնը անշուշտ երկար չի տեւերու յետոյ, պէտք է նաև անգամ մը աղջիկը տեսնել․ հետը խօսիլ․ գուցէ յանկարծ չուզէ երթալ, և ես այն առեն ի՞նչ ընեմ։ Եթէ այդպէս ըլլայ, այդ պարագային պէտք է խեղճ աղջիկը՝ իր կամքին իսկ հակառակ՝ ազատեմ այդ ապականութեան պալատէն։ Եթէ մեր Տիկինը, անոր մայրը, ողջ ըլլար և ինձ ըսէր․ «Զաւէն, գնա՛ զաւակս գտիր և ինձ բեր», ի՞նչ պիտի ընէի, տղու պէս պիտի խորհրդածէի՞․ ո՛չ, այլ՝ եթէ պէտք ըլլար՝ սուր ի ձեռին զինք պիտի կորզէի… Այդ սուրբ Տիկնոջ մահուան և իր այս զաւկին ողջութեան Աստուած զիս վկայ և գործիք ըրաւ, որպէսզի իր առաքինութեան ժառանգ և յաջորդ ըլլայ Արփենին։ Եթէ խօսիմ հետը և տեսնեմ, որ կ'ուզէ գալ՝ լաւ, ապա թէ ոչ՝ նոյն իսկ բռնութեամբ պիտի հանեմ զինք այդ խորխորատէն»։

Այս խորհրդածութիւններով, սկսաւ ամէն օր այն տեղերը շրջիլ, թեթև ծառայութիւններ ընել, Փիլակրիոսի սպասաւորներուն ձրի օգնել, այնպէս որ ամիս մը չեղած՝ Զաւէն անունը ծանօթ դարձաւ պալատի ծառաներուն․ եթէ պէտք ըլլար բեռ մը, ծանր բան մը վերցնելու համար զօրաւոր մէկը բերել, Զաւէնը կ'ուզէին, և ան ուրախութեամբ կը կատարէր ամէն գործ․ եթէ բան մը չտային՝ ձայն չէր հաներ, եթէ քիչ տային՝ առանց վրան նայելու գրպանը կը դնէր․ ոչ գանգատ կ'ընէր և ոչ դժգոհութիւն կը ցուցնէր։ Ուստի ամէնքն ալ գո՜հ էին իրմէ, չէ՞ որ իրենց առաջին հոգը չորթուիլն էր։ Իր այս անշահախնդրութիւնը դիտելով՝ անտեսը, որ իր պաշտօնին թելադրանքով պալատին առաջին գողը կրնար նկատուիլ, հրաւիրեց Զաւէնը թողուլ իր բնակարանը և ծովեզրին մօտ, պարտէզին ծայրը, գիշերային պաշտպանութեան համար շինուած փոքրիկ խրճիթը բնակիլ։ Այս գերագոյն առաջարկ մըն էր կորավի ծերին համար, որ չուա մը իր թեթեւ կարասիքը բերաւ և այդ խրճիթին մէջ զետեղուեցաւ։

Հիմա ան կրնար տեսնել իր Արփինէին և առիթ ալ ունենալ հետը առանձին խօսելու։ Եւ այդ առիթը չուշացաւ։ Նոյեմբեր ամսու գեղեցիկ առաւօտ մը կանուխ տեսաւ, որ պարտէզին դուռը բացուեցաւ, Մամիկոնեան Օրիորդը ելաւ դուրս և առանց պարտէզին ուշադրութիւն ընելու՝ դիմեց դէպի ծովեզրը։ Զաւէն իր փոքրիկ լուսամուտէն կը դիտէր ոչ միայն անոր կերպարանքը, այլև ամենափոքր շարժումը. Արփինէի աչքերը անփոփոխ պահած էին իրենց արտաքոյ կարգի սեւութիւնը և գեղեցկութիւնը, ու երկայն թարթիչները քող մը ձգած էին անոնց վրայ, անպատմելի քաղցրութիւն տալով իր նայուածքին։ Արեւը տակաւ ճառագայթներ կ՚արձակէր Քրիսուպոլսոյ կողմէն եւրոպական ծովեզրին վրայ. ծովը հանդարտ լիճ մըն էր, և Արփինէ նստած՝ այդ գեղեցիկ տեսարանին կը նայէր։ Զաւէն տեսաւ, որ աղջկան աչքերը լեցուեցան. իր այդ առանձնութեան մէջ ան՝ մեծ մարդու մը պէս խորհրդածելով՝ արցունք կը թափէր։ Այդ արցունքը ծերին սիրտը ոչ թէ տխրութեամբ, այլ ուրախութեամբ լեցուց. ան ելաւ, սիրտը թունդ, և մօտեցաւ ծովեզրին։

Արփինէ աչքերը սրբեց և դարձուց դէպի ծերը, որ քաղցրութեամբ հարցուց հայերէն.

— Զիս կը ճանչնա՞ս, Արփինէ։

Երկայն լռութիւն մը յաջորդեց այս հարցումին.

աղջիկը անշարժ՝ ծերին երեսը կը նայէր․ կարծես այդ ապշանքին մէջ յիշողութիւն մը կ'արթննար ոչ միայն դիմացինի դէմքին, այլ և լեզուին մասին, զոր ինք չորս երկայն տարիներ ոչ խօսած էր և ոչ լսած։ Եւ ահա տխուր ժպիտ մը եկաւ աղջկան երեսին, եւ ծանր, հատիկ հատիկ՝

— Զաւէն հայրիկ, դո՞ւն ես, ըսաւ Արփենիի քաղցրիկ ձայնը։

Այս չորս բառերուն մէջ, զանոնք ըսելու եղանակին և այդ անշարժութեան մէջ այնպիսի անբացատրելի բան մը կար, որ ծերին սիրտը տրոփեց, և աչքերը արտասուքով լեցուեցան․ այդ ամէնը կ'ըսէր իրեն, որ աղջիկը կը հասկնար, թէ ինք որբ էր, պանդուխտ էր, թշնամեաց ձեռքը գերի էր, անպաշտպան էր և փրկութեան յոյս չունէր․ և այս՝ դեռ տասնըմէկերորդ տարիքին մէջ։ Պահ մը ետք ծերը կրցաւ խօսիլ․

— Սիրուն Արփենի, ի՛նչպէս մեծցեր ես, ո՜րքան գեղեցիկ ես։

Դարձեալ պատասխան չկար, նոյն նայուածքն էր, ու կարծես աղջիկը բան մը կը փնտռէր․ լեզուն էր իր փնտռածը․ բառերը խառնակ կուգային իր յիշողութեան մէջ․ վերջապէս ըսաւ․ «Զաւէն հայրիկ» և մնացածը յունարէն․

— Ո՛րչափ ժամանակ է, որ ես այստեղ եմ, եւ դուն ո՞ւր ես․ ես մէկը չունիմ․ ամէնքը հայր, մայր, եղբայր, քոյր ունին, ես՝ ոչ ոք․ բայց կը յիշեմ, որ ունէի․ մայրիկս միտքս է, իր անկողնին քով կը պառկէի․ ան զիս կը սիրէր, կը համբուրէր․ մենք պզտիկ ծով մը ունէինք․ ես այս ամէնը կը յիշեմ, երբ առանձին եմ։ Մենք բարբարոս ենք, պէտք չէ այդ յիշողութիւնները ունենանք․ այդպէս կ'ըսեն ինձ ամէնքը. բայց իմ միտքս ալ միշտ այդ բաները կուգան, ու ես կը սիրեմ այն տղայութեան ժամանակները, այն լեռները, այն ծաղիկները. հոն ոչ ոք ինձ չէր բարկանար, ամէնքը քաղցր էին ինձ հետ, ամէնքը զիս կը սիրէին։

— Իսկ հոս քեզ չե՞ն սիրեր, Արփենի։

— Չէ՛, ես հոս այլեւս Արփենի չեմ. Զոյի եմ։ Մէկ նոր մարդ մը եկաւ հիմա, մեր Տիրուհիին եղբայրն է. ան զիս կը սիրէ, բայց ես այդ մարդէն կը վախնամ, կը քաշուիմ. ան զիս իր փոքրիկ բարբարոսը կ՚անուանէ. երբ զիս գիրկը կ՚առնէ, կը համբուրէ, վրաս սոսկում կուգայ, ու ես կը փախչիմ։ Իսկ ուրիշներ զիս չեն սիրեր, այդ մարդն ալ չեմ ուզեր որ սիրէ։

— Բայց մենք քեզ կը սիրենք, Արփենի, չե՞ս ուզեր մեզի դառնալ, այն լեռները երթալ, այն ծաղիկներուն երթալ, որ դուն ըսիր թէ կը սիրես։

— Կարելի՞ է դառնալ, հոն երթալ. ամէն բան, ըսին, կործանուած է հոն. բարբարոսները ամէն ինչ ոչնչացուցեր են, այրեր են և բոլոր մարդիկը սպաններ են։

— Բարբարոսները ամէն բան կ՚ուզեն ոչնչացընել, բայց մենք Աստուծով կը շինենք և բոլորովին չենք ոչնչանար, ինչպէս որ զիս կը տեսնես. Աստուած պահեր է զիս, որ գամ քեզ ազատեմ և տանիմ նորէն քու մայրիկիդ տունը։ Զիս չե՞ս յիշեր, Արփենի։

— Ես կը յիշեմ, որ զիս ձիուդ վրայ կ՚առնէիր, բայց հիմա ալ չեմ ուզեր ձիու վրայ նստիլ, ետքը հիւանդ կ՚ըլլամ։

— Խե՛ղճ Արփենի, այդ անզգամը քեզ վախցուցեր է։ Հիմա ինձ այն ըսէ՝ չե՞ս ուզեր քու եղբօրդ, ազգականներուդ, քու տունդ երթալ, ուր քեզ կը սիրեն, և հոն տիրուհի ըլլալ։

— Ի՜նչպէս չեմ ուզեր, ըսաւ աղջիկը աչքերը բանալով, բայց կարելի՞ է երթալ։

— Ես պիտի երթամ, կուգա՞ս հետս։

— Կուգամ, բայց կը թողո՞ւն։

— Մենք ծածուկ կը փախչինք կ'երթանք։

— Քեզի հետ ամէն տեղ կ'երթամ, Զաւէն հայրիկ, բայց դուն այսչափ ատեն ինչո՞ւ զիս մոռցած էիր։

— Խե՜ղճ աղջիկ, քանի՜ տարի է, որ քեզ կը փնտռեմ և հիմա միայն գտայ։

— Երթանք ուրեմն, ըսաւ Արփենի և ոտքի ելաւ։

— Հիմա դեռ պատրաստ չենք, և դուն պէտք չէ մարդու յայտնես ոչ մեր այս խօսքերը, ոչ ալ այն, թէ կը ճանչնաս զիս եւ գիտես իմ անունը. ես ամէն ինչ գաղտուկ կը պատրաստեմ, կարգի կը դընեմ, և օր մը յանկարծ քեզ հետ կ'երթանք մայրիկին։

— Մայրիկն ուրեմն ո՞ղջ է, ըսաւ Արփենի, և աչքերուն արտաքոյ կարգի կենդանութիւն մը եկաւ։

— Սուրբերը ողջ են միշտ, իմ սիրուն Արփենի։

Աղջիկը այս խօսքին իմաստը չըմբռնեց և ծերին ձեռքը բռնելով՝

— Ո՛ւր են պատրաստութիւններդ, Զաւէն հայրիկ, ըսաւ։

— Դուն համբերէ, երբեմն հոս եկուր, այնպիսի ժամանակ՝ երբ ամէնքը քնացած են. կը տեսնուինք և կը խօսինք։ Միայն մի՛ մոռնար, որ ոչ ոք պէտք է բան մը գիտնայ։

— Դուն երախա՞յ ես։

— Հա՛, ըսաւ ծերը ծիծաղելով այս դիտողութեան. գնա՛, որդեակ, տես՝ որ ոչ ոք կասկած չառնէ։

Արփենին «Մնաս բարով» ըսաւ ու մտաւ տուն։ Ձուէն կը նայէր անոր ետեւէն ու կը մտածէր. «Ի՞նչ վիճակ է այս աղջկան վիճակը, ինչո՞ւ այդ փոփոխութիւնը իր վրայ. կը կարծէի, թէ զիս տեսնելուն ու ճանչնալուն՝ գիրկս պիտի նետուի… «Ձուէն հայրիկ» ըսաւ. բայց կը թուի թէ կասկածը, գերութիւնը, բռնութիւնը սպաններ են այն հին ոգին, հին եռանդը. ու եթէ ազատութեան հասնելու փափաքը չէ մեռած, կը թուի թէ յոյս և հաւատք գրեթէ մեռեր են իր փոքրիկ սրտին մէջ… Այո՛, այդ ճիւաղները փրկութեան յոյսը սպաններ են անոր մէջ, Հայաստանը քանդեր, խլեր են իր սրտէն։ Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչ խօսք էր այդ. «Մենք բարբարոս ենք». և ի՛նչ տխուր, յուսահատ եղանակով ըսուեցաւ այդ խօսքը. ու այդ՝ Մամիկոնեանի մը, Վարդաններու և Վահաններու թոռին բերնով… Ո՛հ, եթէ Կամսարական Սուրէն իշխանը հոս ըլլար, տեսնէր իր աշխոյժ քեռորդիին այս ջլատ ձեւը, և տխուր բարբառը։ Բայց ի՛նչ խառնուրդ տղայութեան և արբունութեան՝ իր կերպին և խօսքերուն մէջ։ Եւ այս ամէնը հետեւանք դառն ստրկութեան չորս տարիներու…

«Օրինակ մը ահա իմ սիրտս կը յուզէ, իսկ անո՞նք, որ հազարներով գերի գացին այնպիսի երկիր մը, ուր ոչ խաչ կայ, ոչ աւետարան և ոչ Քրիստոս։ Եթէ Գրիգոր ողջ է, ան ալ անցած պիտի ըլլայ այս գերութեան վիճակէն և՝ ո՛վ գիտէ՝ ինչե՛ր քաշած։ Բայց ան անշուշտ ազատութիւն գտած է հիմա, հօրեղբայրները անշուշտ փրկանք տուած են… Եթէ մեուած ըլլար, ես կը գանէի զիակը. անտարակոյս գերի գացեր է, նոյնպէս Կամսարականը. և այդ վանահայրը, որ այնպէս լուրջ մարդ մըն էր, յանձնեց ինձ իմացնելու բոլոր Մամիկոնեաններուն, որ մարդ զրկեն արաբաց երկիրը։ Աստուած, որ Արփենին պիտի ազատէ, Գրիգորն ալ կ'ազատէ. հիմա ես երթամ պատրաստութիւն տեսնեմ աղջիկը փախցնելու։ Նաւ մը մեզ կը հանէ Տրապիզոն կամ Ճորոխի ափանց մօտ տեղ մը, և ա՛լ Հայաստան ոտք դրած կ'ըլլանք։ Ելլենք անգամ մը ժամ առաջ այս անիծեալ քաղաքէն... ո՜հ անզգամ Թումա, քու փոքրիկ բարբարոսդ, Մամիկոնեանց և Կամսարականաց սերունդը... Եւ այս մարդիկն են; որ աշխարհ կը կառավարեն. անմեղութիւնը, դեռաբոյս գեղեցկութիւնը իրենց զարշելի կիրքերուն խաղալիկ ընել կը փափաքին... բայց Դուն, Աստուած իմ, չես ներեր այս պղծութեանց, Դուն ինձ ցուցուցիր Արփենին, Դուն զայն պիտի փրկես»...

Բայց թողունք Զաւէնը երթալ գործ դնելու իր խորհուրդը, և վայրկեան մը Արփենիի հետ մտնենք պալատին ներքին կեանքը տեսնելու։

Թողունք նախ հայ աղջիկը երթայ իր սենեակը, ուր ան իր տարեկից աղջիկները ամէնքն ալ արդէն քնացած տեսնելով՝ կը հանգստանայ, ապահով՝ որ ոչ ոք չէ իմացեր իր տեսութիւնը հայ գիշերապահին հետ։

Երթանք վայրկեան մը այդ Անկելինա Տիկնոջ սենեակը, ուր փափուկ գորգեր, ոսկեզարդ մահճակալներ, փետրալից անկողիններ և բաստեռունք, զանազան ձեւերով աթոռներ, ծիրանի վարագոյրներ, արծաթեզր հայելիներ, մետաքսեայ և բեհեղեայ հագուստներ միայն կ'երեւէին։ Ինչ որ բուզանդական հեշտութիւնը հնարած էր իբրև պերճանք, զեխութիւն եւ անառակութիւն, ամէնն ալ հոն կարելի էր տեսնել. պատերը այնպիսի նկարներով էին զարդարուած, որ կրնային սուրբ ճգնաւորներն անգամ գայթակղեցնել և սատանայի աշակերտ դարձնել: Անկելինա, նոր ելած անկողնէն, բեհեզներով և ազնիւ մուշտակներով ծածկուած՝ փափուկ բազմոցի մը վրայ ընկողմանած էր, երբ եղբայրը Թումա ներս մտաւ:

— Ես կ'ուզէի քեզ տեսնել, եղբայր, ըսաւ Տիկինը, շատ կարևոր բան մը ունիմ քեզ ըսելու:

— Ի՞նչ է արդեօք այդ կարևոր բանը, շատ հետաքրքիր եմ իմանալու:

— Այն է՝ որ դուն այդ հայ աղջիկը բոլորովին ինծի պիտի թողուս:

— Միթէ քեզ թողած չե՞մ, դուն իր տիրուհին չե՞ս:

— Ո՛չ, իմ խօսքս չես ուզեր հասկնալ. ես գիտեմ, թէ ի՛նչ նպատակով յափշտակեր ես զայն. բայց այդ նպատակդ պէտք է մոռնաս:

— Հիմա որ աղջիկը հասաւ, դուն ալ ինծմէ՞ կ'ուզես յափշտակել, ըսաւ ծիծաղելով Թումա. այդ անկարելի է. այդ պզտիկ բարբարոսը այնպիսի աչքեր ունի, որոնց նմանը ամբողջ Կոստանդնուպոլիս կարելի չէ գտնել:

— Ահա ճիշդ անոր համար, որ ան այդպիսի աչքեր ունի, դուն պէտք է բոլորովին հրաժարիս իրմէ:

— Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, այդ ի՞նչ բռնութիւն է, Անկելինա. դուն իմ պզտիկ քոյրս, զոր ես այնչափ խնամքով, այնչափ հոգերով ու զգօնութեամբ այս վիճակին հասցուցի, այդ հրամայական ձևերը ինծի հանդէպ ալ կը գործածես. Էրկանդ հետ մինչև հիմա վարուեցար, ինչպէս որ ուզեցիր. բաւական չէ, որ այդ խեղճ մարդը գերի ես ըրեր, հիմա զիս ա՞լ կ'ուզես գերի դարձնել և ոտքերուդ տակ ճզմել։ Բայց մտածէ լաւ մը և նկատի առ, որ իմ անունս Փիլակրիոս չէ...

— Գիտեմ, որ քու անունդ Թումա է, գիտեմ նաև, թէ ո՛ւր կը հասնի քու սրտիդ ազնուութիւնը. բայց իմ անունս ալ Անկելինա է, ըսաւ Տիկինը հեգնական ծիծաղով։ Եւ յանկարծ կերպարանքը փոխելով, շտկուելով և օձաքի պէս աչքերը փայլեցնելով՝ որո՞ւ կը պարծիս, թէ խնամք հոգ և զոհողութիւն ունեցեր ես իմ վրաս և այս վիճակին հասցուցեր. քու շահուդ համար, քեզի պատուանդան շինելու համար իմ գեղեցկութիւնս, իմ մարմինս, զիս՝ որբ քոյր մը՝ առիր, սնուցիր, ինչպէս որ այդ որբ թշուառ աղջիկը քու ապագայ անարգ պաշտօնութեանց յաջորդ պատրաստեցիր։ Երանի՜ թէ քեզ նման եղբայր չունենայի և մնայի գեղացի աղջիկ մը՝ պարզ ու համեստ։

— Ո՞վ կ'արգիլէ քեզ դարձեալ պարկեշտ ու համեստ ըլլալ, քաշուիլ գիւղի մը մէջ, սոխ սխտորով ապրիլ, անասակ պերճութիւնդ ուրանալ, հասարակ կապերտի մը վրայ ընկողմանիլ, փոխանակ արքայական գգուանքներու՝ կոպիտ էրկան մը բռունցքի հարուածները տանիլ, փոխանակ բռնաւոր տիրուհի ըլլալու՝ խոնարհ աղախին...

— Տէ՜, տէ՜, երկայն ճառերու պէտք չկայ։ Որովհետև ուզեցիր և ջանացիր զիս բռնաւոր Տիրուհի մը ընել՝ հիմա պէտք է հնազանդիս իմ կամքին և իմ քմայքին։

— Այդ աստիճանի՞ կ'իջեցնես զիս, Անկելինա

— Այո՛, այդ աստիճանի:

— Բայց վերջը կը զղջաս:

— Յիմա՛ր, անմի՛տ մարդ. չե՞ս հասկնար, չե՞ս տեսներ, որ ես քեզմէ զօրաւոր եմ. մոռցա՞ր, թէ իմ շնորհիւ դարձեր ես այն, ինչ որ ես, և հիմա ինծի կը սպառնաս։ Դո՛ւն վատ և անպիտան. զօրավոր ըլլալու մա՞րդ էիր, դուն պատճառ Հայաստանի մեր բանակին պարտութեան և առաջին փախստեայ, ի՞նչպէս պիտի արդարանայիր Պրակապիտի ամբաստանութենէն և զինուորական դատարանէն, եթէ իմ ազդեցութիւնս չհանէր. դուն գող աւազակ, որ բանակներ անօթի, անզէն թողեր էիր, և իմ շնորհիւ քեզմէ հաշիւ պահանջողներուն բերանը կղպուեցաւ։ Ու հիմա ելեր ի՞նձ կը սպառնաս:

— Բայց դուն կը մոռնա՞ս, Անկելինա, որ մենք մինակ ենք այս սենեակին մէջ, և ես սուր մը ունիմ...

— Սո՛ւր ունիս դուն և իմ առջև կը պարծենաս. յիմա՛ր, բի՛ւր անգամ յիմար: Այդ սուրովդ գնա ուրիշներուն պարծիր: Նայէ՛, եթէ դուն այս գաւաթին ձեռք դպցնես կամ քովէն անցնիս — ես հեռուէն կ՛անցնիմ — կրնաս թունաւորուիլ. քու այդ քաջութիւնդ գիտեմ և փորձով տեսեր եմ. բայց սուր քաշել, քա՛ւ լիցի, քեզի պէս քա՛ջ զօրավարի գործ չէ:

— Բայց շա՛տ եղաւ, Անկելինա:

— Ընդհակառակն, շատ քիչ եղաւ, ու եթէ ուզես՝ դեռ շատ բան կրնամ գտնել խօսելու:

— Բայց դուն, սիրական քուրիկս, ըսէ անգամ մը, թէ ի՞նչ կրնաս ընել ինծ, որ կը պարծիս թէ զօրաւոր ես։

— Հա՛, այդպէս անուշ խօսէ, թատերական ձեւերդ մնացիր, երբ ինձ հետ ես։ Աղուէս՝ առիւծ մի՛ ձեւանար, կատու՝ օձի պէս մի չչեր. քու հին արհեստդ ձեռք առ, սողունի պէս գետինը փալարիր, որպէսզի թունաւորես։

— Ես չեմ ուրանար, թէ անզգամ մըն եմ, բայց դուն ալ, Անկելինա, ինձ արժանի քոյր ես։

— Այո՛, այդ ալ ճշմարիտ է, միայն մեր երկուքին տարբերութիւնը հոն է, որ դուն ի բնէ անպիտան ու վատ ես, իսկ իմ անզգամութիւնները քու չարութեանդ հետեւանքն են. ու յետոյ, ես վտանգի առջեւ գոնէ անխառն քաջութիւն ունիմ։

— Ո՜վ իմ սիրելի քոյրս, ո՜րչափ ազնիւ յատկութիւններ ունիս, ինչպիսի առաքինութեանց եւ մոլութեանց խառնուրդ ես...

— Լռէ՛, թո՛ղ ձեռքս, մի՛ դպիր ինծի, հեռո՛ւ։

— Կը վախնա՞ս ինձմէ՝ քու մէկ հատիկ եղբօրմէդ։

— Թումա, համոզուէ վերջապէս, որ քեզմէ չեմ վախնար, և գիտե՞ս ինչու։

— Ինչո՞ւ։

— Ստութեան, խաբէութեան սատանայ, չե՞ս գիտեր։ Լա՛ւ, ըսեմ՝ որ գոհ ըլլաս. ես քեզ պէտք եմ. վտանգի առանց ինծի դուն ոչինչ ես. իրապէս, սեպենք թէ դուն վաղը յաջողիս զիս թունաւորել, ու ես մեռնիմ, ո՞վ պիտի պաշտպանէ քեզ. այս միայն կը բաւէ, որ ես բնաւ չվախնամ, թէ դուն կրնայիր բան մը ընել ինծի։ Դեռ երէկ կայսրը կ՚ըսէր ինծի ծիծաղելով. «Եղբօրդ պէս վատթար գինւոր և անամօթ գող հատ մըն ալ չկայ ամբողջ կայսրութեան մէջ։ Քու սիրոյդ համար միայն կարելի է համբերել, ապա թէ ոչ՝ ան մինչեւ հիմա տասը անգամ կախաղանի դատապարտուած էր»։

— Իրա՞ւ, այդպէ՞ս ըսաւ կայսրը:

— Անամօ՛թ, դո՛ւն կը ժպտիս՝ այդ լսելով, իսկ ես ամչցայ: Տէ՛, գլուխս ցաւեցաւ. շատ խօսեցայ հետդ և կիրք ալ ելայ, որ չէր արժեր: Ահա կը պատուիրեմ քեզի կրկին և կրկին. ոչ մարդու առջև, ոչ առանձին այդ հայ աղջկան մազին, զգեստին պիտի չհպիս. վա՛յ քեզ, եթէ բան մը լսեմ. Աղջըկանը կը պատուիրեմ, որ մինչև անգամ քու նայուածքդ ինծի իմացնէ. զիս մի՛ պարտաւորեր խըստութեան: Իմացա՞ր, հիմա, կրնաս երթալ:

— Լաւ, ես յանձն կ'առնեմ այդ զոհողութիւնն ընել և այդ դոռոզ հրամաններուդ զիջանիլ, բայց գոնէ ըսէ ինծի՝ ի՞նչ է միտքդ:

— Է՛հ, շատ երկայն եղաւ այս խօսակցութիւնը, և դուն գիտես, թէ արդէն քանի մը տարի է, որ ես պէտք չեմ զգացած ոչ Փիլակրիոսի, ոչ քեզի խորհուրդ հարցնելու, ոչ ալ մտածութիւններս յայտնելու:

— Յանցանքը իմս էր, որ քեզի պէս գազանի մը յանձնեցի աղջիկը, կարծես մարդ կը պակսէր, ըսաւ Թումա ու ելաւ մեկնելու:

— Ըսէ՛ ինչ որ կ'ուզես, բայց մի՛ մոռնար պատուէրս, զի վերջը կը զղջաս...

Իսկ երբ եղբայրն անհետ եղաւ, քոյրը՝ իր դոռոզ գլուխը շարժելով՝ կ'ըսէր ինքնիրեն. «Յիմարնե՛ր, չեն հասկնար, որ երբ իմ ապագան կ'ապահովեմ, իրենցն ալ ապահոված կ'ըլլամ»:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Դու, որդեակ իմ Հերմէս, դու իմ յոյս գեղանի,
Դու պտուղ իմ երկանց՝ յարատեւ վաստակոց,
Նպատակ սիրելի տասնամեայ իմ ճըգնմանց,
Որ այնչափ ծանր, անուշ խընամք ինծ արժեցիր,
Մըտերիմ քերկրանաց և ղարման իմ վըշտաց,
Հեռաւոր ծովերու, հեռաւոր հողերու,
Անուշիկ իմ ընկեր անըստոյգ քայլերու,
Ո՜վ որդեակ իմ, այս օր ի՞նչ է քո ճակտի գիր:

ԱՆՏՐԷ ՇԷՆԻԷ

Թումա սովրուած էր հնազանդիլ իր քրոջ այս բռնութեան, ո՛րչափ ալ հոգին ապստամբէր: «Ես քեզմէ զօրաւոր եմ»— Թումա լաւ կը հասկնար ասոր այս խօսքը, վասնզի գիտէր, թէ այդ կնոջ մէկ խօսքը բաւական էր՝ զինք պաշտօնով կամ անպաշտօն Ափրիկէի կամ Սիկիլիոյ մէկ կողմը աքսորել տալու, ինչպէս որ Անկելինա քանի մը անգամ ըսպառնացեր էր. ուստի լռեց և համբերեց, հետաքրքիր իմանալու անոր նպատակը:

Անկելինա գիշեր մը փոքրիկ երեկոյթ մը տուաւ իր պալատը. կայսրորդի Կոստանդ միայն հրաւիրուած էր այս ընտանեկան հանդէսին: Սրփենի և իր տարեկից աղջիկները, նուրբ բեհեզներ հագած, զանազան նորանոր կաքաւներ կը պարէին, զորս մասնաւոր վարպետ մը սորվեցուցած էր իրենց։ Պագշոտ պարերուն մեղկ և լկտի երաժշտութիւն մը կ'ընկերակցէր։ Թագաժառանգ իշխանը, գեղանազ պատանի, տան տիկնոջ քով նստած՝ հազիւ կը լսէր անոր փաղաքուշ խօսքերը. իր ամբողջ ուշադրութիւնը գրաւած էին պարը, երաժշտութիւնը և սիրային լպիրշ երգերը, և իր դէմքին արտայայտութիւնը վայրկեանէ վայրկեան կը փոխուէր։ Իր նայուածքը հետ կուգար այդ մանր ու թեթեւ կայթող ոտքերու հետ. պարողներու փափուկ մարմիններուն բեկբեկ տատանումներուն ան կը պատասխանէր գլխու համակիր շարժումներով, և այդ գոհունակութեան ժպիտ կը բերէր Անկելինայի դիւական աչքերուն։ Տիկինը ուրախութեամբ կը դիտէր, որ արքայազն պատանին արդէն գինովցած, յիմարացած էր պագշոտութենէ, և կը խնդէր իր հաճոյանքները։ Ուզելով զայն աւելի համարձակ դարձնել, Անկելինա ակնարկեց սպասաւորներուն, և անուշ ըմպելիներով ու քաղցրահամ միրգերով սեղան մը բերուեցաւ։ Իր դիւթիչ ձեռքերով ան ինքը կը մատրուակէր արքայազնին, որ վերջապէս, չկրնալով այլեւս համբերել, ըսաւ.

— Տիկին, ձեր հիւրընկալութիւնն անգին է. ես այսպիսի զուարճութեան դեռ չէի հանդիպած, բայց ո՞վ է նորահրաշ աչքերով այդ աղջիկը, որուն նմանը չեմ տեսած, և որ այնչափ լաւ կը պարէ։

— Որբ, անտէրունչ, օտար աղջիկ մըն է այդ, արքայորդի։

— Բայց ո՞ւսկից ձեր ձեռքն է ինկեր այդ հրաշալի ծաղիկը։

— Քանի մը տարի առաջ ինծ ընծայ բերին զայն, երբ փոքր էր։ Կը ջանամ դաստիարակել, բայց չէք կրնար երեւակայել, թէ ի՛նչ դժուարութիւն կը քաշեմ այդ բնութիւնը ճնշելու։ Կ՚երեւայ թէ իր լեռներուն ազատութեան վարժուած և վայրենի ազնուականներու սերունդ, ամէն բանի արհամարհոտ և անտարբեր կը նայի։

— Եթէ դուք ալ չկարենաք, ո՞վ կրնայ զինքն ընտելացնել, ըսաւ պատանին, չողոքորթութեամբ բռնելով տիկնոջ ձեռքը։

Երբ պարը վայրկեան մը դադրեցաւ, Տիկինը իր լուրջ, հրամայական կերպը առնելով՝ ձայնեց· «Ջոյի՛»։

Արփենի մօտեցաւ, իր սեւ, գանգուր մազերը ուսն ի վար ինկած, փափուկ կարմրութիւն մը այտերուն. աննման աչքերը տիկնոջ ու պատանիին յառեց, և իր նայուածքէն պարզ կ՚երեւէր, որ երկիւղը միայն կը սանձէր իր բարկութիւնը։ Անկելինա հրամայեց գինի մատռուակել արքայորդւոյն։ Արփենի առաւ գինին և քաշուեցաւ, բայց այնպէս ճկնեցաւ, և այնպիսի կրակ մը փայլեցաւ իր աչքերուն մէջ, որ Անկելինա զարմացաւ, և պատանին, նոյնպէս նկատելով այդ, դարձաւ անոր.

— Յիրաւի, Տիկին, կ՚երեւայ թէ անընկճելի բնութիւնը և սքանչելի գեղեցկութիւնը միացեր են այդ ձեր փոքրիկ լեռնցիին մէջ։

— Խօսք կուտամ, որ մէկ երկու տարիէն այդ վայրենի էակը՝ գառնուկի պէս ընտելացած՝ ձեզ կ՚ընծայեմ։

— Մի՞թէ այդչափ երկայն ժամանակի կարօտ էք դուք, Տիկին, ըսաւ երիտասարդը, որու լեզուն քիչ քիչ կը ծանրանար, և մարմրած աչքերը կը գոցուէին... Երաժշտութիւնը քաղցր օրօրի հնչիւններ կ՚արձակէր, երբ պատանին փետրալից բարձերուն մէջ տակաւ խոր քունի մէջ ընկղմեցաւ։

Այն ատեն երաժիշտներն ու պարուհիները քաշուեցան, լոյսերը սկսան խաւարիլ, և չորս մաքուր սպասաւորներ ամենայն զգուշութեամբ առին արքայորդին իր բազմոցով և տարին իրեն համար պատրաստուած անկողինը։

Երբ Թումա, Փիլակրիտաս և ասոր գինակիցը՝ Վաղենտիոս, գեղեցիկ երիտասարդ մը, մինակ մնացին, Անկելինա ոտքի ելաւ և գոհ ու զուարթ ակնարկ մը ձգելով՝ ըսաւ Թումայի.

— Յիմա՛ր, հիմա կը տեսնե՞ս, թէ որչափ սրամիտ և հեռատես եմ։

Ապա դիմելով երկուքին ալ՝

— Դուք միայն ոսկի դիզել և ձեր անարգ կիրքերը յագեցնել գիտէք, իսկ ես վաղն ալ կը մտածեմ և կը հոգամ։

Փիլակրիտաս ամենեւին ձայն չհանեց, իսկ Թումա, քո՛յրը մէկդի առնելով, իր սովորական ծիծաղը շրթներուն՝ չջնջեց.

— Միթէ կայսրը մահուա՞ն դատապարտուած է, որ թագաժառանգը այսչափ կը մեծարես։

— Ո՞վ է անմա՛հ, յիմա՛ր։

— Երբ մեր անարգ կիրքերը կ'ամբաստանես, իրաւունք ունիս, իսկ Վաղենտիոսի համար քու զգացածդ ի՞նչ աստիճանի ազնիւ է, իմ առաքինի և սիրուն քուրիկս…

Այս ըսելով՝ Թումա շուտ մը ետ քաշուեցաւ, վասնզի նկատեց, որ իր «առաքինի քուրիկը» իրեն լաւ ապտակ մը կը պատրաստէր։

Այդ փառասէր և իշխանութեան փափաքող կինը Յուստինիանոսի կնոջ՝ Թէոդորա կայսրուհիի գիրքին հասնելու մասին կ'երազէր և ասոր համար կ'աշխատէր։

Պարահանդէսէն ետք մէկ երկու շաբաթ անցաւ: Ջուլէն ամէն օր կ'երթար յարմար նաւ մը գտնելու եւ տասնօրները կը սպասէր իր Արփենին տեսնել: Ուրախութեամբ կը նկատէր աղջկան վրայ զգալի փոփոխութիւն մը. երրորդ եւ չորրորդ տեսութեան Արփենի կը թուէր արդէն վերյիշած ըլլալ հայերէնը եւ նախկին վստահութեամբ համակուած էր Ջուլէնի հանդէպ: Ու ծեր զինուորը հիմա աւելի հանդարտ էր մէկ ուրիշ պատճառով եւս. Արփենի յայտնած էր, որ Տիկինը հրամայեր էր իրեն հեռու կենալ Թումայէն եւ թոյլ չտալ անոր զինքը զգուելու:

Նաւը պատրաստ էր, եւ Ջուլէն միայն հարաւային հովի մը կը սպասէր, որ կ'ուշանար: Առաւօտ մը, երբ Ս. Սոփիայի հրապարակի կողմը գացեր էր պտոյտ մը ընելու, տեսաւ որ ժողովրդեան մէջ յուզում կար, եւ մարդիկ, խումբերու բաժնուած, կը խօսէին գրգռուած. տեսաւ Անկելինայի սպասաւորին հետ վիճող դրացի մարդը, որ նստարանի մը վրայ ելած՝ կը ճառէր: Ջուլէն սկսաւ ուշադըրութեամբ մտիկ ընել:

«Այո՛, կ'ըսէր ճառախօսը, արքայական գահին վրայ Կոստանդին անունով կայսր մը ունինք. ո՛չ, շատ կը սխալիք, կին մըն է՝ որ կը կառավարէ, իր կամքը կատարել կուտայ: Այդ կնոջ գրգռութենէն է, որ Հերակլէսի որդին հօրը գերեզմանը բանալ տալու յանդգնեցաւ՝ ակնակուռ պսակը անոր գլխէն յափշտակելու համար: Այդ կնոջ անարգ դրդըռութեամբ է նաեւ, որ Մարտինէ կայսրուհւոյն եւ անոր որդւոյն՝ օրինաւոր ժառանգին համար պատրիարքին պահեստի յանձնուած դրամը պահանջուեցաւ: Դեռ ձմեռուան սկիզբն ենք, բայց արդէն թանկութիւն կը տիրէ. այս ձմեռ սովէ պիտի ջարդըւինք, եթէ այդ կնոջ թագաւորութիւնը տեւէ»...

— Ո՞վ է այդ կինը, անո՛ւնը, անո՛ւնը ըսէ մեզի, կ'աղաղակէր հազար ձայն միաբերան։

— Փիլակրիոսի կինն է, Անկելինան, որ էրկանը և եղբօր Թումայի հետ բաժներ են թագաւորութիւնը, ցորենի շտեմարանները գրաւեր են և արգիլեր, որ պաշար մտնէ քաղաք. երեւակայեցէք, եթէ այս վիճակը շարունակուի, ինչ կը դառնայ ժողովուրդը...

Զաւէն այս խօսքերուն համբերութեամբ ուշադրութիւն ըրաւ և տեսնելով ընդհանուր գրգռութիւնը՝ ճեղքեց ամբոխը, վազելով ծովեզրը իջաւ, նաւակ մը վարձեց և Փիլակրիոսի պալատը գնաց, պատուիրելով նաւավարին, որ սպասէ։ Ապահովութիւն և հանդարտութիւն կը տիրէին ներսը. մտաւ գաւիթը, տեսաւ պահապան զինուորները՝ անզէն և անհոգ նստած կամ իրենց գործերովը զբաղած, վաորնդի տանտէրերը դեռ պառկած էին կամ նոր ելած։ Մեծ ուշադրութեամբ ականջ կը դնէր և կը դիտէր փողոցը երկայնքն ի վեր. հոն ամպի պէս մթութիւն մը նկատեց, որ վար կ'իջնէր. առանց դռնապանին բան ըսելու՝ հանդարտութեամբ ներս մտաւ, ելաւ սանդուխներէն վեր և դէպի տանտեսին սենեակը ուղղուեցաւ. նեղ սրահ մը կար, ուրկէ փողոցը կ'երեւար. հոն՝ պատուհաններուն առջեւ կեցած՝ տեսաւ, որ ամպը մարդկային ամբոխ դարձեր էր և կը յառաջանար։

Սպասեց, մինչեւ որ աղաղակներ լսելի եղան. այն ատեն, միամիտ ձեւ առնելով, մտաւ տանտեսին քով։

— Դուրսը, փողոցը, կարծես խառնակութիւն մը կայ, ըսաւ։

— Պահապան զինուորները վարը չե՞ն միթէ, հարցուց տնտեսը անհոգ կերպով։

Ձայները աւելի բարձրացան, պալատին դռները շառաչմամբ փակուեցան, և դուրսէն սպառնալիքներ սկսան լսուիլ։ Տան բոլոր բնակիչները, մեծ ու փոքր, սենեակներէն դուրս թափեցան. Տիկինը՝ կիսամեռ, հերարձակ, ապա Իշխանը և Թամա— ամէնքն ալ անհամբեր էին իմանալու, թէ եղածն ի՛նչ էր։ Իսկ վարը պահապանները դռները կ՚ամրացնէին. ծառաները շփոթած՝ չէին գիտեր, թէ ի՛նչ ընեն. աղախինները լալով «Տէր, ողորմեա» կ՚ըսէին. տնտեսը, որ Զաւէնի հետ կը խօսէր, շտապով արկղ մը բացաւ, գրպանները լեցուց դրամով ու երկու քսակ ալ Զաւէնի ձեռքը խոթեց։ Իսկ Զաւէն, որ կարծես այս բանին համար կեցեր էր, հանդարտութեամբ ծոցը դնելով քսակները՝ դուրս ելաւ այդ շփոթած մարդոց մէջէն և յանկարծ տեսաւ Արփենին, որ ապշեր մնացեր էր։

— Քալէ՛, աղջիկս, եկուր իմ ետեւէս պարտէզ։

Եւ փութաց սանդուխներն ի վար։ Արփենի վազելով հասաւ իրեն. Զաւէն տարաւ զայն իր հիւղակը, ուր աղջիկը հագաւ իրեն համար պատրաստուած մանչու զգեստները։ Անոնք իջան ծովափ, ուր նաւակը իրենց կը սպասէր։ Զաւէն հրամայեց նաւավարին տանիլ զիրենք ասիական քաղաքը, և նաւակը ուղղուեցաւ դէպի պալատը, ապա թէ ոչ հոսանքը կրնար զիրենք դուրս նետել։ Զաւէն, դողալով Արփենիին համար, որ յանկարծ չճանչցուի, մեծ վերարկուն քաշեց իր գլուխը և աղջիկն ալ ծածկեց կիսով. և ճիշդ ժամանակն էր, վասնզի իրենց ետեւէն երկու մեծ նաւեր կուգային, որոնցմէ առաջինը եօթը զոյգ թիավար ունէր, իսկ երկրորդը՝ հինգ։ Առաջինին մէջ Փիլակրիա, տիկինը և Թումա նստած էին, իսկ երկրորդին մէջ աղախինները խառն ի խուռն իրարու վրայ լեցուած։ Այս նաւերը նետի պէս կ՚երթային, մանաւանդ առաջինը, և երկիւղը զիրենք այնպէս շուարեցուցեր էր, որ Ջաւէնի ճղճուկ նաւակին նայելու իսկ ժամանակ չունէին։

Նաւավարը թողուց եւրոպական ափունքը։ Ծովը հանդարտ էր, երկինքը մառախլապատ. ձկնորսական նաւակներ միայն կ՚երեւային ծովուն վրայ և Խրիստուպոլսէն իջնող նաւեր։ Արփենի դուրս հանեց գլուխը Ջաւէնի վերարկուին տակէն։

— Ջաւէն հայրիկ, ըսաւ կամաց ձայնով, ազատեցանք։

— Փա՜ռք Աստուծոյ, որդեակ, պատասխանեց ծերը և յիշեց այն օրը, չորս տարի առաջ, երբ դարձեալ այս աղջիկը կուրծքին վրայ առած՝ լողալով ճանկէ մը ազատեր էր։ Ուրեմն երկրորդ անգամն էր, որ Աստուած այս հրեշտակին ազատութիւնը իրեն կը շնորհէր։

— Հիմա զիս կը փնտռե՞ն, հարցուց աղջիկը։

— Դեռ քեզ փնտռելու ժամանակ չունին, որդեակ։

Եւ իրօք այդպէս էր, վանդի կատաղի ամբոխը, որ սկսեր էր դուռները կոտրել և ներս խուժել, հազիւ ժամանակ թողեր էր այդ պալատին տէրերուն՝ ծովուն կողմէն փախչելու։ Եւ չգտնելով Անկելինան, Փիլակրիան ու Թուման, ամբոխը իր կատաղութիւնը թափեր էր ամէն բանի վրայ, որ տեսեր էր առջեւը։ Այդ ամբողջ բիւզանդական պերճանքը, հարստութիւնը, կարասիները խորտակուեցան, աւար, կողոպուտ եղան խաժամուժին, ու եթէ զինուորական խումբեր չհասնէին, տունը հիմն ի վեր կը կործանուէր:

Երբ մեր երկու փախստականները Խրիսուպոլիս հասան, Զաւէն՝ առանց վայրկեան մը իսկ աչքը Արփենիէն հեռացնելու՝ գնեց անոր համար անկողին մը և այն ամէնը, ինչ որ պէտք էր: Ասկէ ետք անոնք նստան նաւ, որ Սև ծովու ափերը քերելով՝ պիտի երթար մինչև Տրապիզոն:

Ժամանակը ձմեռ էր: Զաւէն, մոռցած ինքզինքը, իր հոգածութեան միակ առարկան ըրած էր այդ սիրելի աղջիկը, որուն համար թողեր էր տունը, տեղը, զաւակները, ամէն բան և ամբողջ չորս տարի թափառեր. և հիմա գտնելով զայն և այնպիսի հզօր ձեռքէ յափշտակելով՝ ան ինքզինք լիովին վարձատրուած կը համարէր. միայն կը խնդրէր Աստուծմէն, որ՝ ինչպէս դիւրացուց իրեն համար այն օրը, դիւրացնէ նաև խեղճ որբին համար այս ճանապարհորդութիւնը դէպի հայրենիք:

Իր աղօթքը Աստուած ընդունեց. Պոնտոսի ծովը իր սև կերպարանքը չցուցուց դեռատի աղջըկան. ձմեռուան օրերը անցան աշնան ցուրտ օրերու պէս. ու ցամաք ելլելով Տրապիզոն, մեր ճամբորդները ուղղուեցան Ճորոխի եզերքէն ի վեր և հասան Տայոց գաւառ: Հոն Զաւէն, իր հետ գըտնուող մանչուն ինքնութիւնը յայտնելով Բագրատունեաց Տիկնոջ, փոխել տուաւ անոր զգեստները, ապա խումբ մը թիկնապահ առնելով՝ տարաւ Մամիկոնեան Օրիորդը Շիրակ, Երազգաւորս, Կամսարականաց գղեակը և յանձնեց մօրեղբօրը՝ Ներսէհ իշխանին, որ Սուրէնի եղբայրն էր:

Իսկ Կոստանդնուպոլիս այդ ժամանակաշրջանին ահա թէ ի՛նչ տեղի ունեցաւ.—

Կոստանդին՝ հազիւ հօրը աթոռը բարձրացած՝ իր ազատութեան ոգին յայտնի ըրաւ. Ինչպէս տեսանք՝ իր առաջին գործը եղաւ կողոպտել հօր գերեզմանը և յափշտակել խորթ մօր պահեստի դրամը: Մարտինէ կայսրուհին, որ համբերութեան առաքինութիւնը չունէր, շուտով փոխարէնը աւելիով հատոյց. Թունաւորելով կայսրը, ան իր որդին՝ Հերակլէակը՝ աթոռը նստեցուց, Կոստանդինի երկու որդիները կրօնաւորաց վանքը փակել տուաւ և անոնց կողմնակիցները հեռացուց պաշտօններէ:

Կոստանդինի թագաւորութիւնը երեք ու կէս ամիս տեւեց. իսկ Մարտինէի որդւոյն թագաւորութիւնը ութ ամիս ետք վերջ գտաւ Ծերակոյտին վճռով և զինուորական ապստամբութեամբ մը, որուն գլուխը Վալենտիոս էր: Մարտինէի լեզուն և Հերակլէակի քիթը կտրել ետք՝ երկուքն ալ տէրութեան հիւսիսային սահմանագլուխը աքսորեցին, և Կոստանդինի անդրանիկը՝ Կոստանդ եղաւ կայսր, հօր անուամբ Կոստանդին կոչուելով: Վալենտիոս տէրութեան խնամածու և մեծ հազարապետ անուանուեցաւ, իսկ Անկելինա վերստին տիրացաւ իր նախկին ազդեցութեան:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ․

Լցաւ քաղաքդ զուժկանօք, քաղաքդ պերճացեալ, վիրաւորք քո՝ ոչ վիրաւոր սուսերի, և ոչ դիակունք քո՝ դիակունք պատերազմաց։ Ամենայն իշխանք քո փախըստեայք, և կալանաւորք քո կապեալք սաստկութեամբ, և հզօրք քո առ հասարակ կապեցան, բացէ ի բաց փախըստականք։ Վասն այսորիկ ասացի, թոյլ տուէք ինձ լացից դառնապէս, մի բռնադատէք մխիթարել զիս ի վերայ բեկման դստեր ազգի իմոյ։

ԵՍԱՅԻ

Ընթերցողները կը յիշեն, թէ ինչպէս յոյն սպարապետ Պրակոպիոս, իր անհոգութեան պատճառաւ, կորսնցուց Կոգովտի մէջ պատերազմը, զոր ժամանակին պատմիչները Մարդացէից պատերազմ անուանեցին, և որուն հետևանքները եղան սոսկալի աւերումներ, կոտորած և գերութիւն։ Կը յիշեն նաև, թէ ինչպէս Թէոդորոս Ռշտունի կը ջանար դարմանել այդ վիճակը և արաբներու նոյնանման արշաւանաց առաջքն առնել։

Երեք տարի անցաւ այն դժբախտ օրերու վրայ․ երկիրը հազիւ քիչ մը ոգի առաւ և սկսաւ շնչել։ Ամռան վերջն էր։ Հայոց զօրավարը, Հերակլի մահուան լուրն առնելով, կը յուսար, թէ Նորապսակ կայսեր օրով Վարազտիրոց հայրենիք պիտի վերադառնայ. մանաւանդ որ մասնաւոր նամակով իրեն կ՚իմացնէին, թէ Հերակլը մահուան անկողնին մէջ յանձներ էր իր յաջորդին՝ վերջ տալ Ասպետի աքսորանքին: Ուստի հանդարտ սրտով դարձաւ Ռշտունեաց երկիրը ձմեռելու: Երկրին ապահովութեան համար Արտազի և Նախիջեւանի գաւառները յանձնեց Ներսէհ Կամսարականին, որ իր զօրքով և Անձեւացեաց օգնութեամբ կրնար զանոնք ամէն թշնամիէ պաշտպանել. գալով Տարօնին, Հայոց զօրավարը, Մամիկոնէից վստահելով, այդ շըրջանը ապահով կը նկատէր:

Թէոդորոս հազիւ Ոստան մտած էր, ուր կը յուսար հանգչիլ իր ընտանեաց ծոցը, և ահա գուժկան կը հասնէր Վահան Կամսարականի կողմէն, որ եղբօրը տեղակալն էր, թէ արաբաց բանակ մը՝ Անձեւացեաց Սահուռ իշխանին մատնութեամբ և օգնութեամբ՝ Արտազ խուժած էր: Թէոդորոս առանց դանդաղելու առաւ զօրքը և հազիւ Քաջբերունեաց երկիրը հասաւ՝ գուժկան մըն ալ կուգար Տարօնի կողմէն, թէ ուրիշ արաբական բանակ մը անարգել կը դիմէր Դուին՝ առաջնորդութեամբ Մոկաց նախարար Վարդիկի:

Նուաղեցաւ Թէոդորոս. ո՞ր կողմ պէտք էր դիմել, թշնամի՞ն պէտք էր մտածել՝ թէ ընտանին, որուն վրայ կարելի չէր վստահիլ: Բայց անխռով կերպարանք առնելով՝ շարունակեց իր ճամբան և մտաւ Արտազի դաշտը օգնելու Վահանին: Սակայն մատնութիւնը ամէն բան խանգարեր էր. Սահուռ, Անձեւացեաց նախարարը, ոչ միայն առաջնորդեր էր թշնամեաց, այլ և պատերազմի ժամանակ իր հաեղբայրներուն դէմ դարձնելով զէնքը՝ սկսեր էր ահագին կոտորած ընել, թէպէտ իր արժանաւոր պատիժը գտեր էր՝ Տիրան քաջ իշխանի սուրին բերանն ինկալով. ինքը Տիրան, թշնամեաց բազմութենէն պաշարուած, զոհ եղեր էր վերջապէս իր քաջութեան։ Վահան քանի մը քաջերով կրցած էր ճեղքել թշնամի զօրքը և Թէոդորոսի բանակը գալ։ Թէոդորոս շարունակեց իր ճամբան, հետամուտ ըլլալով թշնամւոյն. սակայն անկարելի եղաւ հասնիլ անոր, վասնզի՝ ինչպէս ժամանակակից պատմիչ մը կ՚ըսէ՝ «օգնաթեւ արագութեամբ իբրեւ օձք թռչնաւորք արձակեալ յառաջէին թշնամիք և զկնի իւրեանց թողին զզօրս Հայոց»։ Երեք իշխաններ միայն, որ մնացեր էին ցրուած զօրքը ժողվելու՝ Թէոդորոս Վահեւունի, Մուշեղ Առաւեղեան և Շապուհ Ամատունի՝ կործանեցին Մեծամօրի կամուրջը և գացին լուր տալու քաղաքին.

Անզէն և պատերազմի անվարժ ժողովուրդը ամէն կողմէ ապաստանեցաւ բերդը, իսկ թշնամին Մոկաց իշխանին առաջնորդութեամբ անցաւ Երասխ և եկաւ բանակեցաւ Մասրովու անտառին եզերքը։ Հինգերորդ օրը Արաբացիք մեծ կրակ վառեցին պարիսպին տակ և մուխով ու նետաձգութեամբ հեռացնելով պահապանները՝ սանդուխներով ելան, տիրեցին պարիսպին, ապա բացին դռները և ներս խուժեցին։ Տասներկու հազար այր մարդ ջարդեցին և երեսունըհինգ հազար կին ու երախայ։ Անկէ ետք անոնք բռնեցին Կոգովտի ճանապարհը՝ ետ դառնալու համար։

Թէոդորոս Նախիջեւան իմացաւ թշնամիին թիւը և անոր ըրածները։ Թէև Թէոդորոսի զօրքը բաղդատաբար փոքրաթիւ էր, բայց ան, չկարենալով համբերել, գնաց սպասեց թշնամիին Կոգովտի ճամբուն, յարձակեցաւ անոր վրայ և արիւնահեղ կռուէ մը վերջ, շատ զօրք կորսնցնելով, պարտաւորուեցաւ ետ քաշուիլ, իսկ թշնամին ազատ համարձակ դիմեց դէպի Ասորեստան, իր ետին ողբ, արիւն եւ աւերակ թողլով։

Հայաստանի այս պատուհասի մասին ժամանակակից պատմիչ մը հետեւեալը կ'ըսէ·

«Եկեղեցիք քանդեալ և քայքայեալ, քահանայք խողխողեալ, տիկնայք փափկասունք որոց ոչ որ առեալ զփորձ նեղութեան դառնալից թքօք թշնամանեալ և քարշեալ ի հրապարակս՝ զկականումն ողբոյն բարձրացուցանէին վասն յեղակարծումն օրհասին։ Այլ և աշխարհախումբ բազմութիւնէն ըմբռնեալք ուստերօք և դստերօք ի նոյն վտանգս, յաճախէին զհառաչանս և զհեծութիւնս, զի ոչ գիտէին զո՛ր առնել ողբոցն, զխողխողեա՞լս եթէ զկենդանւոյն ազատեալսն զուստերս և զդստերս օտարացեալս ի Քրիստոս»...

Թէոդորոս Կոգովտի բարձունքներէն դառնացած կը նայէր աւերակներու վրայ և կը տեսնէր ուրիշ աւերակներ եւս, որ դեռ պիտի գային և անապատը պիտի ընդարձակէին, վասնզի երկու յայտնի դաւաճաններ այս դժբախտութեանց պատճառ կ'երեւէին, ու կային ուրիշներ ալ, որոնք տակաւին գաղտնի կը մնային։ Ո՞ւր էին Մուշեղ և Հմայեակ Մամիկոնեանները ինչո՞ւ չէին շարժեր, երբ թշնամին իրենց երկիրը կը մտնէր։ Իսկ անոնք, որ եռանդուն խոստումներ ըրած էին՝ իշխանք Սպերացւոց, Բագրատունեաց, Մանանաղեաց, Դարանաղեաց և Եկեղեցեաց գաւառին, իշխանք Վանանդայ և Դիմաքսենից ոչ մէկ տեղ չէին երեւեր. Արարատայ կողման ազատախումբը — Առաւենեանք, Վարաժնունիք, Գընդունիք և Սպանդունիք — հազիւ և այն ալ առ եբեւոյթս կը շարժէր։ Միայն Վրացիք, Աղուանք եւ Սիւնիք, հաւատարիմ իրենց միաբանութեան, գունդագունդ կը հասնէին. բայց հարուածն արդէն տըրւած էր. արաբական հրաբուխի գետը երկրին մէկ ծայրէն մինչև մայրաքաղաքը իր ապականիչ կրակով տոչորեր էր։

Կոգովիտի լերանց փապարներուն մէջ ծեր բարեկամ մը կար մնացեր, որ՝ գրպարտութեանց և քըսութեանց պատճառաւ Հայոց ամենէն բարձր աթոռէն կամովին իջած՝ կ'ողբար առանձնութեան մէջ իր ազգին վրայ. ան միայն կը հասկնար Թէոդորոսի հառաչանաց մորմոքը։

Քրիստափոր կաթողիկոսն էր այդ, որ ոչ ներկային և ոչ ապագային առջև արդարանալ չէր խնդրած, այլ իր Աստուծոյն և խղճին առջև մաքուր՝ կը սպասէր աղետալից կեանքէն ելնելու ժամուն։ Այս բարեկամին գնաց Թէոդորոս։ Մխիթարութիւն գտնելու համար չէր այդ այցելութիւնը. իմանալով Եզր կաթողիկոսին մահը, Թէոդորոս կ'երթար խորհուրդ հարցնելու, թէ ո՛վ կարելի էր ընտրել անոր տեղը։ Քրիստափոր խորհուրդ տուաւ Տայոց եպիսկոպոս Ներսէսն ընտրել, որ աշխարհիս ամէն փորձերէ անցեր էր. զինուոր, գիտուն, աստուածաբանական ուսմանց տեղեակ, առաքինի և գործունեայ մարդ մը, որ կրնար լաւ օգնական ըլլալ Թէոդորոսին իր խորհուրդներով և շինիչ գործունէութեամբ։

Ներսէս այն սպան էր, զոր տեսանք Բագրատունեաց Թուռուսկերտի պալատը։ Զանազան և իրեն միայն յայտնի պատճառներով քաղաքական կեանքէն ընտրելով՝ քաշուեր էր աշխարհէ, և Բագրատունեաց Տիկինը զինք բռնի Տայոց եպիսկոպոս ձեռնադրել տուեր էր։

Թէոդորոսի հրաւէրով՝ Դուին ժողվուեցան նախարարներ ու եպիսկոպոսներ և աւերակաց ու դիակներու վրայ Ներսէսը կաթողիկոս ընտրեցին։

Ազգերու կեանքին մէջ կան այնպիսի վայրկեաններ, երբ պարտաւորութիւն ճանչցող մարդկանց խելօքները կ'ընկրկեն, փառքէ և պատուէ կը հրաժարին։ Ներսէս աշխարհ տեսած, փորձառու և սրամիտ մարդ էր։ Կը տեսնէր Հայաստանի մայրաքաղաքը աւերակներու կոյտ, անթաղ և նեխած դիակներու գերեզման, գիշակեր թռչնոց, ցանուցիր բնակիչներու ապաստան. կը տեսնէր նախարարներ և իշխաններ՝ հարստահարող, կասկածոտ, տգէտ, նախանձոտ, քաջ՝ միմեանց դէմ, վատեր՝ օտարին դէմ. կը տեսնէր ոստանիկ և ազատ՝ աւազակաց և փոքրիկ բռնաւորաց խումբեր, իսկ ռամիկ և շինականներ՝ բռնութիւններէ և զրկանքներէ անասնացած ու խելագար։

Այս ամէնը զինք վհատեցուց, և ան հրաժարեցաւ. բայց նախարարներու, մանաւանդ Թէոդորոսի յորդորը մէկ կողմէն, իր ընկերակից եպիսկոպոսներու մեծագոյն մասին անարժանութիւնն ու ագիտութիւնը միւս կողմէն՝ զինք ստիպեցին նստիլ աթոռին վրայ, և ան յանձն առաւ ու սկսաւ գործի։ Թաղել տուաւ դիակները, նորոգեց այրած եկեղեցիները, կաթողիկոսարանը և հիւրանոցը, պարիսպները ամրացուց, պարտէզներ ու այգիներ տնկեց և Գառնիոյ գետէն ջուր բերաւ անոնց ոռոգման համար։ Դուին շունչ առաւ, կենդանացաւ, աւերակներու վրայ ապարաններ, տուներ և շուկաներ բարձրացան, բայց գերիները չդարձան և ամէն տուն իր կորուստները կ'ողբար։ Աստուծոյ պատուհասն է, կ'ըսէին բեմերու վրայէն քարոզիչները և վարդապետները, ժողովուրդը ապաշխարութեան և ողորմութեան կը յորդորէին. և ժողովուրդը ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէր, մինչ զոհը ինքն էր, իր զաւակը, կինը, ծնողքը, իր եղբայրներն ու քոյրերը, իր ստացուածքն ու պատիւը. և զարմանալի է, որ ան դեռ զգալու կարողութիւն ունէր:

Դուին սկսաւ բարձրանալ իր աւերակներուն վրայ, իշխաններ և մեծատուններ, կաթողիկոսի օրինակին հետևելով, շինեցին և նորոգեցին իրենց ապարանքը, թէև ամէն շինութիւն Հայաստանի մէջ կտաւն էր այն կնոջ, որ ցորեկը կը գործէր և գիշերը կը քակէր. հայր այս տարի կը շինէր, օտարը գալ տարի կը քանդէր:

Թէոդորոսի նոյն միջոցին զօրավարութեան տիտղոս կուգար Կոստանդնուպոլսէն. բայց ի՞նչ էր տիտղոսը, երբ զօրութիւն չունէր, ու երբ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անգամ անիշխանութիւն կը տիրէր. ու յետոյ, Ռշտունեաց տէրը, անվհատելի մարդ մը, առանց տիտղոսի ալ կ'աշխատէր, կը յանձնաձէր երկիրը խնամօք և ժողովուրդը զայն իր միակ ապաւէնը կը ճանչնար: Ամբողջ այդ ձմեռը Թէոդորոս անցուց Արարատի գաւառը, ամէն տեղ բերդերը ամրացնել տալու, բնակիչները քաջութեան և անձնապաշտպանութեան յորդորելով, և գարնան վերադարձաւ Ռշտունեաց գաւառը՝ մխիթարութիւն գտնելու իր ընտանեաց մէջ:

Իր դարձը ուրախութիւն էր ոչ միայն իր տան, այլ ամբողջ Վասպուրականի համար. քանի՜, քանի՜ անգամ Աղթամարայ կղզին ապաստան եղած էր զանազան գաւառներու, մինչ ինք Թէոդորոս պարթեւական պատերազմ կը վարէր թշնամիին դէմ, ու այս վերջինը չէր գիտեր, թէ ո՛ր տանէ ան աւերի վտանգաւոր էր, երբ ինք զայն իր առջե՛ւ կը տեսնէր, թէ երբ ան անհետ փախստական էր իրմէ:

Հիմա, երբ Հայոց զօրավարը կը պատրաստուէր քիչ մը հանգիստ առնելու, եւ սիրտն ալ ուրախ էր, վասնզի Բագրատունեաց Աշոտը աքսորէն վերադարձնելու հրամանը վերջապէս տրուած էր, յանկարծ գուժկան հասաւ, թէ արաբացիք մտած էին Այրարատ՝ և Նախիջեւանն ու Երեւանը կը պաշարէին: Առանց վայրկեան մը կորսնցնելու՝ Թէոդորոս առաւ պատրաստ գտնուած վեց հարիւր սպառազէն հեծելոց գունդը և հետեւակազօրքը Աշոտ Շահունիին յանձնելով՝ հրամայեց շուտով իր ետեւէն հասնիլ: Ոչ գիշեր կար այս արշաւանքին մէջ և ոչ ցերեկ. Թէոդորոս հազիւ միայն ձիերուն անհրաժեշտ հանգիստը կուտար: Մինչ այդ՝ նոր լուր մը հասաւ, թէ թշնամին, չկարենալով ոչ Նախիջեւանին և ոչ Երեւանին տիրանալ, եկեր պաշարեր էր Արծափու բերդը, ուր ապաստաներ էր Ոան գաւառի բնակչութիւնը իր ստացուածքներով:

Արծափու բերդը, համանուն գետին վրայ շինուած, լաւ ամրացուած էր: Օր մը արաբացիք տեսան, որ անկարելի ժայռերու վրայէն քառասունի չափ զօրականներ օգնութեան եկան պաշարուածներուն և մտան բերդը Փորանից բերնէն: Սպասելով գիշերուան, արաբացիք նոյն ճամբով բարձրացան բերդին ստորոտը. կոտորեցին քնացած պահապանները և տիրացան պարիսպի այն կողմին: Կիրակի առաւօտ մըն էր, երբ իրենց աղաղակը հնչեց ներսէն և դուրսէն. շփոթած պահապաններէն շատերը, սուրէ ազատելու համար, գահավէժ կը մեռնէին, ուրիշներ փախուստ տալով՝ կ'ազատէին. կանանց և տղայոց լացն ու գոռում գոչումը անպատմելի էին: Երբ թշնամիք բոլորովին տիրացան ամրոցին, պատերազմող մարդիկը կապեցին, գերիները և անասնոց անհամար բազմութիւնը իջեցուցին բերդէն, իսկ իրենք անձնատուր եղան չուայտութեան, կերուխումի։ Մինչ այդ պահուն հասաւ Թէոդորոս իր քաջերով, և դժոխային հանդէսը՝ հազիւ սկսած՝ արեան հեղեղի մէջ խեղդուեցաւ։ Թէպէտ թշնամին մեծաթիւ էր, բայց Հայոց զօրավարը ժամանակ չտուաւ անոր սթափելու, ու երեք հազար ընտիր սպառազէններ ինկան դիակնացեալ, փախստականներուն մէկ մասն ալ Ատոմի սուրին բերանը գնաց, և հազիւ քանի մը հոգի կրցան ազատիլ և հասնիլ Ասորեստան։ Այս կռուին մէջ մեռան թշնամիին երկու զօրավարները՝ Օսման և Ոզմայ։

Իր ձեռքն ինկած աւարէն Թէոդորոս հարիւր արաբական նժոյգ ուղարկեց Կոստանդին կայսեր, Կոստանդնուպոլիս։

Թէպէտ նոյն միջոցին թշնամի ուրիշ խումբ մը Տայոց, Վրաց և Աղուանից կողմը շատ վնաս կը հասցնէր, աւար ու գերի տանելով և աւերակներու կոյտեր ձգելով, բայց Թէոդորոսի Արծափայ յաղթութիւնը այնքան մեծ էր ու քաջալերիչ, թշնամիին կորուստները այնքան ծանր էին, և ազատուած հայգերիները այնքան բազմաթիւ, որ այդ բաւականի կը փոխարինէր այլուր պատճառուած վնասները։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Չորս տարի էր, որ Հայաստան թշուառութեան մէջ կը հեծէր: Մեռելները կը թաղուէին. ու թէեւ իրենց ծածկող հողը մոռացութեան թանձր վարագոյր մը չէր սիրելեաց սրտին համար, բայց երբ մեռելները կը բաղդատուէին գերիներու հետ, ամէն հայ մարդ կ'ըսէր. «Երանի՜ մեռելոց որ ի Տէր ննջեցին»...

Այն ատեն ամէն դառնակոծ մարդոց մէջ այսօրուան զօրաւոր գլուխները չէին առեղծուած, որ գորտերու սաղմի սերունդ համարէին մարդկութիւնը. և Հայ ազգը, որ միշտ պահած էր գերդաստանի սէրը և նահապետական կեանքը, կ'ողբար իր զաւակները, որ չղթայակապ, կենդանեաց նախիրներու հետ, կը տարուէին իրենց հայրենի երկրէն՝ մատնըւելու ծառայութեան, ուրացութեան և պղծութեան:

Առաջին գերիներէն էին Գրիգոր և Սուրէն, զորս մենք թողուցինք Դամասկոսի մօտ՝ Շէյխ Ալիի պալատին մէջ: Ամարանոց մըն էր այդ գեղեցիկ պալատը, երբեմն բնակարան բիւզանդացի հարուստ իշխանի մը, որ հիւանդ ըլլալով և տաք կլիմայի դիմելու պարտաւորուած՝ ամենայն վայելչութեամբ զարդարած էր զայն: Ընդարձակ պարիսպ մը պտղատու ծառերու պարտէզը կը շրջապատէր, որու մէջտեղը քառակուսի բնակարանն էր՝ հովանոցներով, ծաղկոցով և շատրուանով: Սենեակները ծաղկոցին չորս կողմն էին և անոր կը նայէին իրենց դռներով ու պատուհաններով:

Միայարկ էր տունը և Լիբանանու մայրիներէ շինուած. բայց կիսամերկ և բոկոտն արաբացին, որ նոր ելած էր իր աւազներուն մէջէն, դեռ չէր սորված շինել, ուստի շէնքը՝ անխնամ, առանց նորոգութեան՝ սկսեր էր խարխլիլ:

Տան դրան մուտքին մէջ քանի մը շղթայուած քրիստոնեայ գերիներ իրենց բնակութիւնը ունէին. առաջ անոնք տասը տասներկու հոգի էին, բայց մահը, կրօնափոխութեամբ ազատուիլը չորս տարուան մէջ իրենց թիւը երեքի իջեցուցեր էր: Այդ գերիներն էին Գրիգոր, Սուրէն և հայ շինական մը՝ Գաղրիկ անունով:

Առաջին երկու տարին Սուրէն ժամէ ժամ կը սպասէր ազատութեան, միշտ յուսալով, թէ Մամիկոնեանները և Կամսարականները փրկանք վճարելով՝ զիրենք կ'ազատեն այդ անտանելի գերութենէն. ատոր համար ան քանի մը նամակ ուղարկած էր Մուշեղ Մամիկոնեանին և իր եղբօրը՝ Հրահատ Կամսարականին, բայց ապարդիւն. ուստի ան որոշեց առ երեսս ուրացութիւն յանձն առնել և սկսաւ յորդորել Գրիգորը, որ նոյնը ընէ:

Բայց Գրիգոր այնպիսի վճռականութեամբ մերժեց այդ առաջարկը, որ Սուրէն երկար ատեն հանգիստ ձգեց զայն, շարունակելով նախկին խնամքը անոր մասին և միշտ յուսալով, թէ պատասխան պիտի ստանայ հայրենի երկրէն: Չէր գիտեր խեղճ մարդը, թէ Կամսարականք խաբուած էին Մուշեղէ, որ լսելով Գրիգորի և Սուրէնի գերութիւնը՝ լուր տարածած էր, թէ ինք սուրհանդակներ հանած, լրտեսներ ղրկած էր Ասորեստան ու Ասորիք և ճըշդած, որ երկուքն ալ մեռած են։ Ատով ան հաւատացուցեր էր նաեւ կամաւորականները, որ դրամի պէտք ունենալով՝ Սուրէնի ժառանգութիւնը ծախեր էին Բագրատունեաց։ Սուրէն առկուն եւ խելօք մարդ էր, ուստի տեսնելով վիճակը, իմանալով օր աւուր արաբաց յաջողութիւնները եւ հաշուելով գերութեան ժամանակը, որ արդէն չորս տարի եղած էր, սկսաւ յուսահատիլ եւ պէտք նկատեց Գրիգորի հետ խօսակցութիւն մը եւս ունենալ. եւ որովհետեւ կը տեսնէր, որ Գագիկ՝ թէեւ չինական մարդ՝ Գրիգորի խելքէն էր եւ հաստատ իր կրօնքին, եթէ մահ իսկ սպառնար իրեն, որոշեց առանձին խօսիլ Գրիգորի հետ։

— Որդեակ Գրիգոր, ըսաւ, ահա գրեթէ չորս տարի է, որ մենք շղթաներու մէջ կ՚ապրինք, ու թէեւ այս վիճակին տոկալը մեծ առաքինութիւն է, բայց վստահ եմ, որ եթէ մեր ազատութեամբ կարենանք օգտակար ըլլալ մեր հայրենի երկրին, աւելի մեծ առաքինութիւն եղած կ՚ըլլայ այդ։

Գրիգոր այս խօսքերուն ամենեւին պատասխան չտուաւ, լուռ գիտնալով, թէ ի՛նչ էր անոնց իմաստը եւ ի՛նչ պիտի ըլլար վերջաբանը։ Իսկ Սուրէն, առանց շփոթելու քեռորդւոյն լռութենէն, շարունակեց.

— Դուն, որ կատարելապէս կը տիրես այս մարդոց լեզուին, անշուշտ արդէն տեղեկացած ես, թէ վերջերս անոնք անհաշիւ գերի ու աւար բերեր են Հայաստանէն, թէ աւեր ու այրեր են Դուինը, թէ մինչեւ հիմա քրիստոնէութիւնը ահագին վնաս կրեր է անոնցմէ. մեր այս բնակած տեղն ալ քրիստոնեայի տուն է եղեր քանի մը տարի առաջ։ Արդեօք ո՞րը լաւ է, այս գերութեան մէջ յամառութեամբ մեռնի՞լ, թէ ապրիլ, երթալ հայրենի երկիր, կըռուիլ անոր պաշտպանութեան համար և փառքով ու պատուով մարտիրոսանալ, նման մեր նախնեաց՝ Վարդանայ, Վահանայ, Արշաւիրի և իրենց ընկերներուն... պատասխան չե՞ս տար։

— Ի՞նչ պատասխան կ'ուզես որ տամ. եթէ այդ քաջերուն կեանքին մէջ մեծ յանցանք մը, մեծ արատ մը կայ՝ ուրացութիւնն է, ու ես չեմ կրնար յանձն առնել նոյնը. մահը ինձ հազար անգամ աւելի սիրելի է։

— Այդպէս ըսեր է ժամանակին նաեւ քու նախահայրդ Վարդան. բայց վերջը աւելի խոհեմութեամբ մտածելով՝ Ազգին ու Կրօնքին օգուտը վերադասեց, իր յամառութիւնը ձգեց, և այսօր ամբողջ Հայաստան կ'օրհնէ և կը փառաբանէ իր անունը. վասնզի առ երեսս ուրանալով իր կրօնքը, ապա զէն ի ձեռին մեռնելով Քրիստոսի համար՝ ան աւելի օգտակար եղաւ նոյն կրօնքին, քան եթէ՝ դիմադրելով Յազկերտին՝ մեռնէր գերութեան մէջ Սագաստան։

— Ես ո՞վ եմ, որ ինքզինքս Վարդաններու և Վահաններու հետ բաղդատեմ. անոնց համբաւը, օրինակը կրնային օգտակար ըլլալ Ազգին ու եղան, մինչ ես երէկուան պատանի, անծանօթ ամենուն...

— Ո՛չ այդպէս, որդեակ, մենք այս թշուառ վիճակին մէջ փորձառու եղանք, հասկցանք, թէ ի՛նչ է գերութիւնը. ու երբ հայրենիք երթանք, ոչ միայն պէտք է պատերազմինք, այլ և քարոզենք և օրինակով ցոյց տանք, որ ռամիկ ու շինական՝ ամէնքն ալ պէտք է հետեւին արաբաց օրինակին— պէտք է զինուին։

— Հիմա ո՞վ գիտէ՝ ի՛նչ ունինք աշխարհքիս վրայ, ո՞վ գիտէ՝ աւերում և յափշտակութիւն քանի մը թողա՞ծ են մեզ ժառանգութիւն։

— Այդքան երիտասարդ և այդքան շուտ կը յուսահատի՞ս, գերութիւնը սրտիդ կորովը սպաննե՞ց։ Տղա՛յ, կը կարծես թէ ես, հոսկէ ելած օրս, ձեռնունա՞յն պիտի երթամ հայրենիք. խօսք տուր թողուլ երկչոտութիւնը և հետեւիլ ինձ, ու մենք այնպէս կը մտնենք Հայաստան, որ Հայոց նախարարները ամէնքն ալ ակնածութեամբ կը նային մեր վրայ։

— Չեմ գիտեր գաղտնիքդ և հետաքրքիր ալ չեմ իմանալու. միայն կը խնդրեմ քեզմէ, սիրելի մօրեղբայր, որ զիս հանդարտ թողուս իմ խղճմտանքիս հետ...

— Դարձեա՛լ այդ խղճահար յամառութեան մէջ պիտի փճացնես իմ և քու կեանքը ի վնաս հայրենեաց։ Եւ ասկից վերջ թո՛ղ ըսեն, թէ ուսումը, ընթերցումը մարդս կը կատարելագործեն...

— Ի՛նչ կ՚ուզես զրուցէ, իսկ ես չեմ կրնար մոռնալ Քրիստոսի խօսքը. «Որ ուրացցի զիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ». այդ խօսքը կարծես կրակէ գիրերով աչքիս առջեւ կը փայլի միշտ։

— Այդքանը գիտնալու չափ ես ալ կարդացած եմ. բայց ահա հոս է ձեզ պէս աղայոց կարճամտութիւնը, որ կարդացածնիդ չէք հասկնար և մեկնութեան կարողութիւն չունիք։

— Ի՞նչ կ՚ըսես, մօրեղբայր, Քրիստոսի այս խօսքը յստակ ու որոշ է և կարօտ չէ մեկնութեան։

— Ի՞նչպէս. հապա Քրիստոս ըսաւ այս, և ահա Պետրոս, իր աշակերտը, ուրացաւ Զինքը, և ոչ միայն ուրացաւ, անպիտանը, այլ և նզովեց, ինչպէս գրուած է Աւետարանին մէջ...

— Բայց դու ձեռքդ գիրք չես առներ, ո՞ւսկից գիտես այս բաները։

— Ցիմա՛ր, ես քեզի և քու նմաններուդ պէս գլուխս հազար անպէտ, խառնաշփոթ բաներով չեմ լեցներ. երբ կը լսեմ, միայն պէտք եղածը կը պահեմ և կը բաղդատեմ. բայց դուն լաւ մտիկ ըրէ իմ խօսքս և պատասխան տուր։ Ես ըսի, թէ այդ Պետրոսը, որ ի դէպ նաև գէշ զինուոր էր — առագին սրով ականջ մը միայն կրցեր էր կտրել, — Յուդայէն ետք Քրիստոսի աշակերտներէն ամենէն անպիտանն էր, վասնզի ան միայն ուրացաւ. մինչ Քրիստոս չուրացաւ զայն եւ դարձեալ ընդունեց իր աշակերտներուն մէջ, ու մենք զինքը Պօղոսի հաւասար սուրբ եւ գլխաւոր առաքեալ կը դաւանինք...

— Բայց Պօղոս մէկ բան է, Պետրոս ուրիշ...

— Ի՞նչ ուրիշ. մենք կը տօնենք զանոնք միւս սուրբ առաքելոց հետ, եւ որ զարմանալին է՝ «գլխաւոր առաքեալներ» կը համարենք այդ երկուքը, որոնցմէ մէկը կ'ուրանայ, իսկ միւսը քրիստոնեաներ կը հալածէ։ Քրիստոս, որ Աստուած է, մեծասիրտ է, գիտէ ներել մարդոց ու երկաս ուրացութիւնը. քու յիշած այդ խօսքն ալ ըսեր է մեր աչքը վախցնելու համար, որպէսզի ամէն վայրկեան ուրացութիւնը խաղալիկ չընենք. բայց եթէ ինք մեր վիճակին մէջ գտնուէր...

— Տէ՛, մօրեղբայր, այդ արդէն հայհոյութիւն է։

— Տղա՛յ, դուն լռէ՛, ձգէ խօսքս վերջացնեմ։ Այսպէս ըսեմ՝ եթէ այդ առաքեալները մեր վիճակին մէջ գտնուէին, չորս տարի հայհոյանք, թուք ու մուր, ծեծ ու չղթայ, կիզիչ արեւուն և անձրեւին տակ քար, հող, աղբ կրել պարտաւորուէին, արե՛ւս վկայ՝ տասներկուքն ալ Քրիստոսը կ'ուրանային... Կա՛ց, մի ընդհատեր... Եւ ի՞նչ մարդ էին այդ առաքեալները. Պարթեւաց ցեղէն իջած Կամսարականնե՞ր էին, թէ Մամիկոնեանց Մուշեղներու, Վարդաններու, Վահաններու զաւակներ. ո՛չ, ողորմելի ձկնորսներ միայն, որ իրենց արհեստն ալ լաւ չէին գիտեր, պզտիկ լճի մը ակար ալեկոծութենէն կը դողային. բարեբախտաբար իրենց համար՝ Քրիստոս ցուեցաւ, փոքրաւոր առաւ զիրենք, վրանին հոգւոյն Սրբոյ շնորհը բերաւ, և այդպէսով անոնք եղան առաքեալ:

— Բայց ի՞նչ կ'ըսես Լուսաւորչի մասին, որ երկար տարիներ տոկաց այնպիսի չարչարանքներու վիրապին մէջ...

— Տղա՛յ, Լուսաւորիչ մէկ հատիկ է սուրբերուն մէջ, դուն զայն այդ տգէտ ձկնորսներուն հե՞տ կը բաղդատես. Աստուած մեծ խնամք ունէր Լուսաւորչին վրայ, և ան կրցաւ դիմանալ բոլոր չարչարանքներուն: Մենք ո՛ւր, ան ո՛ւր: Մեզի Աստուած խելք տուեր է. կ'երթանք հիմա Շէյխին, կ'ըսենք, թէ մենք իրենց մարգարէն կ'ընդունինք. այս չղջիկներէն կ'ազատինք, ու այն ատեն գիտեմ, թէ ի՛նչ պէտք է ընել. Նշան դիր իմ խօսքիս, ութ օրէն Հայաստանի ճամբան կը բռնենք և՝ առաջ Աստուած՝ ամէն վտանգէ անցնելով, կը հասնինք հայրենիք... Ի՞նչ կը մտածես, հիմա ժամն է, խօսէ՛ հիմա և պատասխան տուր... Եթէ կ'ուզես՝ մինչև վաղն առաւօտ մտածէ՛, բայց դարձեալ՝ քեզի կ'ըսեմ, Գրիգոր որդեակ, տասը տարի ալ մտածես, եթէ խելքի կշիռ չունիս, եթէ բան մը ուրիշ բանի մը հետ բաղդատելու, խելօքը խելառէն, լաւը վատէն, օգտակարը վնասակարէն տարբերելու կարողութիւն չունիս, պարապ է ամէն բան, ու մենք այստեղ կը փտինք։

— Բայց դուն ազատ ես, մօրեղբայր, պէտք չէ, որ քու ազատութիւնդ ինձ համար...

— Դարձեա՞լ այդ յիմար խօսքը. ես ու դուն չկայ. միտքդ դիր, որ Սուրէն քեզ չի կրնար թողուլ, քեզմէ չի զատուիր, մահ և կեանք մէկտեղ պիտի ըլլայ։ Ամէն բան պատրաստ է, միայն քու մէկ բառիդ կը սպասէ, և շաբաթ մը վերջ ազատ ենք։

Այդ միջոցին շղթաներու ձայն լսուեցաւ, եւ Գաբրիկ մտնելով՝ ամենայն յարգանօք ըսաւ. «Վերակացուն ձեզ կ'ուզէ, իշխանք»։ իսկ Սուրէն ծիծաղելով՝

— Մա՛րդ, դեռ չկրցայ քեզ հասկցնել, թէ մենք իշխան չենք, քեզի պէս շղթայակապ գերիներ ենք, քեզի պէս հող, ջուր կը կրենք, քեզի հետ հացին պատառիկը կ'ուտենք և քեզի պէս՝ աւազն է մեր անկողինը։

— Ի՞նչ ընենք, իշխան, պատասխանեց Գաբրիկ, վիզը ծռելով, այս անցաւոր աշխարհին մէջ այսպէս որոշեր է Աստուած։

Երկուքն ալ ելան գացին։ Ցիրուի, ծանր էր տեսնել Սամփիոնեանց և Կամսարականաց զաւակներ, որ կ'աշխատէին բեռնակիրի պէս՝ հաստ կտաւէ շապիկ մը միայն հագած, ոտքերնուն շղթայ մը, որուն ծայրը մէջքերնին գօտիի տեղ կապուած չուանին էր անցուած։ Քրտինքը կը վազէր անոնց ճակատներէն. և գլուխնուն վերև՝ խարազանը ձեռքին՝ կեցած էր բոկոտն արբազացի մը, որ կը հրամայէր, նախատելով ու հայհոյելով։ Գրիգորի համար իր քաշածէն աւելի ծանր էր տեսնել Սուրէնը, որ լուռ և առանց տքալու կը տոկար այդ վիճակին, մանաւանդ այն օրէն ի վեր, երբ ջանք ըրած էր համոզելու քեռորդին առ երեսս ուրացութեան։ Ուստի հիմա, դարձեալ տեսնելով անոր անփոփոխ կերպը, Գրիգոր դառնացած ըսաւ.

— Որովհետև այս վիճակը վերջ չունի, և մենք ալ չենք մեռնիր, որ ազատինք, ընենք՝ ինչպէս որ կ՚ուզես...

— Ինչպէ՞ս պատրաստ ես իմ խորհուրդներուս հետևելու, որդեակ Գրիգոր, գիտե՞ս, որ ամէն բանի կրնամ տանիլ, բայց քենէ խորշութիւն՝ մահ է ինծի։

— Կ՚ըսեմ, ընենք՝ ինչպէս որ կ՚ուզես։

— Շա՛տ բարի, վերջը քեզի հետ կը խօսիմ, և կը տեսնես, թէ այդ կրօնափոխութիւնը ո՛րքան շուտ ու թեթև պիտի անցնի քեզի համար, և այս մեր բռնաւորները ի՛նչպէս պիտի զղջան, երբ տեսնեն Սուրէնի վրէժխնդրութիւնը իր սոսկալի հրով ու սրով։

Սուրէն, վախնալով սակայն, թէ մի՛ գուցէ Գրիգոր ետքը զղջայ ու ետ կենայ իր դիտաւորութենէն, աշխատանքը լրանալուն պէս ըսաւ վերակացուին, թէ իրենք կ՚ուզեն Շէյխը տեսնել. և հազիւ քանի մը վայրկեան անցած՝ մեր երկու իշխանները Շէյխին ներկայութեանն էին։

Երբ այս վերջինը իմացաւ անոնց որոշումը, փառք տուաւ Աստուծուն և հրամայեց, որ երկուքին ալ շղթաները հանեն. ապա պատուիրեց իր իմամին, որ պէտք եղած կրօնական տեղեկութիւնները տայ անոնց, և շաբաթ մը ետք թլպատութիւնը կատարուի։

Երբ հայ իշխանները դուրս ելան Շէյխի բնակարանէն, Սուրէն ըսաւ հեգնաբար.

— Այդ մարդը կը կարծէ, թէ շաբաթ մը մենք իր քովը պիտի մնանք. շաբաթը չանցած՝ մենք Հայաստանի ճամբան կ'առնենք:

— Բայց այդ ի՞նչպէս կարելի է, հարցուց Գրիգոր դառնութեամբ:

— Դուն կը կարծես, թէ մենք պիտի վերադառնանք հեռաւոր և չղթայակա՞պ, ինչպէս որ մեզ հոս բերին այս ասպատակները. ո՛չ, իրենց նժոյգներուն վրայ հեծած՝ իշխանի պէս պիտի մտնենք մենք հայրենիք:

— Չեմ հասկնար միտքդ, Աստուա՛ծ լսէ ձայնդ:

— Հիմա կը հասկցնեմ:

Եկան իրենց գունամէջի սենեակը, որ պատուհանի փոխարէն փոքրիկ ծակ մը ունէր, և ուր մինչև անգամ ցերեկ ատեն նուաղ լոյս մը հազիւ կրնար ներս թափանցել. իսկ հիմա, երբ երեկոյին մութը սկսեր էր, մարդու աչք բան չէր տեսներ: Սուրէն փոքրիկ ճրագի կտոր մը առաւ, որ պատի ճեղքին մէջ պահած էր, և տանելով դիմացի նոյն դիրքով սենեակը, պատին քով գետնին աւազը մէկդի ըրաւ եւ մեծկակ քար մը ցուցնելով Գրիգորին՝ ըսաւ.

— Այս քարը կը տեսնե՞ս. երբ զայն վերցնենք, տակը ճամբայ մը կը գտնենք, որ կը տանի մինչև կառանոց և այն սենեակը, որ Շէյխին զինարանն ու գանձատունն է միանգամայն:

— Դարձեալ չեմ հասկնար. մեզի համար ի՞նչ օգուտ կայ այդ ճամբէն:

— Այն օգուտը, որ՝ անիծեալ չղթաներէն ազատուելէ վերջ՝ կը մտնենք ներս, կ'առնենք մեզ պէտք եղած մաքուր արաբական զգեստը, զէնքը, մեր չորս տարուան ծառայութեան գինը, կը լուծենք մեր վրէժը և կ՚երթանք մեր ճամբան։

— Բաւական է, որ մենք ողջ առողջ ազատինք, ես իրենց կը շնորհեմ գինն ալ, վրէժն ալ։

— Ես այդչափ ներողամիտ չեմ։ Իսկ հիմա այսքանը կը բաւէ. երթանք մեր հացն ուտենք ու պառկինք։

Այս ըսելով, Սուրէն վրայ բերաւ տուաղը, ամենայն հոգածութեամբ ծածկեց իր թանկագին քարը, ու երկուքն ալ վերադարձան իրենց սենեակը։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Անհանգիստ գիշեր մըն էր այդ գիշերը Գրիգորի համար. ոչ թէ գետնախշտին, այլ իր խղճմտանքին ձայնը թող չէր տար քնանալ: Ելաւ և անշըշունջ գնաց շատրուանին քով նստաւ: Աչքերը Դամասկոսի վճիտ, աստղազարդ երկինքին բարձրացուցած՝ կը մտածէր իր բախտին վրայ, կը յիշէր հայրենի պալատը, մանաւանդ իր սքանչելի մայրը, որ չէր գիտեր՝ ողատե՞ր էր, թէ կատաղի բոցերու ճարակ եղեր:

Կը յիշէր նաև Ուշտունեաց Ոստանը և հոն իր ութնօրեայ բնակակցութիւնը Օրիորդին հետ, այդ վերջին գիշերը, երբ իրենք յայտներ էին միմեանց իրենց սրտին սէրը: Կ'ուզէր Աստուծոյ բարձրացընել աչքերը՝ աւելի վեր, քան երկինքի այդ գեղեցիկ կամարը. բայց խղճմտանքը, իբրև փարագոյր, համարձակութիւն չէր տար այդ Դատաւորին դիմելու, Որուն աչքերը ամէն յանցանք, ամէն ոճիր կը տեսնեն:

Կը մտածէր, թէ այս ուրացութեամբ, որուն պատճառով ինք չէր համարձակեր աղօթել Աստուծոյ, ի՛նչպէս պիտի երևար մարդկանց. ի՛նչ պիտի ըսէր իր առաքինի մօրը, եթէ ողջ էր ան, իսկ եթէ մեռած էր՝ ի՛նչ աչքով կը նայէր երկինքէն իր ուրացեալ զաւկին վրայ. իսկ Ուշտունեաց Օրիորդը ի՛նչպէս պիտի ընդունէր ուրացողը. և փոխանակ վրայ՝ արհամարհանք, զզուանք պիտի չզգա՞ր անոր հանդէպ: «Ո՛հ, իմ սիրելի շղթաներս, կ'ըսէր խեղճ երիտասարդը, դուք հազար անգամ աւելի ցանկալի էիք ինծի, վասնզի ոտքերուս վրայ բեռ կը զգայի, բայց սրտիս վրայ ծանրութիւն չկար. հիմա շունչս քաշելն ալ ծանր է ինծի: Մայրս, եթէ ողջ է, իբրեւ անառակ որդի պիտի ընդունի զիս, ու Թենի, ո՛վ գիտէ, ի՛նչ նայուածք պիտի ձգէ վրաս. արդէն երկար գերութեանս միջոցին զիս գրեթէ մոռցած՝ հիմա, երբ արատաւորուած եմ ուրացութեամբ, ի՛նչ անարգ ու զզուելի էակ պիտի երեւամ իրեն. ես՝ որ երբեմն կ'երազէի զինքը, քունիս մէջ կը տեսնէի իր գեղեցիկ աչքերը, իր կարապի պարանոցը.. այլեւս չկայ ինծի համար այդ մխիթարութիւնը: «Ուրացո՛ղը, ուրացո՛ղը», պիտի ըսեն նաեւէս. ու մեր ծառաներն անգամ... հապա Զուէ՞ն ինչ պիտի ըսէ. խե՛ղճ մարդը, որ այնչափ զիս կը սիրէր, որուն վրայ մայրս այնչափ վստահութիւն ունէր. եւ ամէն անգամ, երբ իրմէ կը հեռանայի, զիս աւելի անոր կը յանձնէր, քան թէ եղբօրը՝ Սուրէնին... Ցաւոց առարկայ եւ զզուելի էակ պիտի երեւամ ամէն աչքերու. եւ այսպիսի կեանք վարելու համա՞ր պիտի ապրիմ աշխարհիս վրայ»:

Այս խորհրդածութեանց մէջ էր Գրիգոր, երբ դիմացի կանանոցի դուռը կամաց եւ զգուշութեամբ ճռնչեց ու կիսով բացուեցաւ: Հայ երիտասարդը մտածեց շուտով ետ քաշուիլ, վասնզի գիշերով կանանոցի դրան մը բացուիլը եւ նոյն միջոցին երիտասարդի մը հոն ներկայ գտնուիլը յանցանք կըրնար համարուիլ. բայց իր շարժումով ան ուշադըրութիւն պիտի գրաւէր, ուստի աւելի խոհեմ համարեց մնալ նստած տեղը: Նոյն պահուն կիսաբաց դանէն ելաւ ճերմակներ հագած փոքրիկ աղջիկ մը· հազիւ տասնըմէկ տասներկու տարեկան, եւ Գրիգոր իսկոյն ճանչցաւ Շէխին աղջիկը՝ Էսման:

Գրիգոր կը յուսար, թէ ան կ՚անցնի՛ առանց զինքը տեսնելու. բայց աղջիկը ամէն կողմ դիտելով և ուշ դնելով՝ առաջ կուգար. ու երբ շատրուանին մօտեցաւ՝ կանգ առաւ, չուրջը նայեցաւ, և մթութեան վարժ իր վայրենի աչքերը տեսան, թէ ո՛վ էր հոն նստած. և ան ուղղուեցաւ դէպի Գրիգորը, որ խոհեմութիւն սեպեց քուն ձեւանալ: Իսկ աղջիկը, հասնելով երիտասարդին, ծռեցաւ և սկսաւ այնքան մօտէն նայիլ անոր աչքերուն, որ ան ստիպուեցաւ գլուխը ետ քաշել և աչքերը բանալ:

— Դուն արթուն ես և քուն կը ձեւանայիր, ըսաւ աղջիկը կամաց ձայնով:

— Լուացուելու եկեր էի, վայրկեան մը նստայ, եւ քունս տարաւ, երթամ պառկիմ, պատասխանեց Գրիգոր և ուզեց ելնել:

— Մի՛, նստէ՛ խօսինք, ես քեզի համար եկայ. և այս ըսելով՝ ձեռքը անոր ուսին դրաւ:

— Ի՞նչպէս, ինծի՞ համար. գնա՛ տեղդ, դուն տիրուհի մըն ես, իսկ ես խեղճ գերի մը. քեզի չի վայլեր կանանոցէն դուրս ելնել այս ժամանակ:

— Բայց դուն այլեւս գերի չես, ազատ ես. հայրս այդպէս ըսաւ մօրս. ուրիշ բան մըն ալ ըսաւ...

— Ես հետաքրքիր չեմ իմանալու... թո՛ղ, տիրուհի, երթամ, ըսաւ և կը պատրաստուէր ելնելու:

Իսկ աղջիկը, փոխանակ ետ քաշուելու երիտասարդին լուրջ խօսքերէն, ցատքեց և անոր ծունկերուն վրայ նստաւ: Զայրոյթը մէկ կողմէն, երկիւղը միւսէն, խռովութեան մատնեցին Գրիգորը. ան կը վախնար ձայն հանել, խիստ խօսիլ, վտանգի եթէ մէկը վրայ հասնէր և զինքը այդ դիրքին մէջ տեսնէր, իր վիճակը շատ վտանգաւոր կ'ըլլար. ուստի փորձեց քաղցրութեամբ խօսիլ:

— Դուն այնպիսի մեծ Շէյխի մը աղջիկ ես, կը վայլէ՞ քեզի այդպէս վարուիլ քու ծառաներուդ հետ. խնդրեմ ելիր գնա տեղդ, որ ես ալ երթամ:

Ու իր ձայնը յուզումէն կը դողար: Իսկ աղջիկը, որ վաղահաս արթնութեամբ իր տարիքէն շատ մեծ էր, ծիծաղելով պատասխանեց.

— Ի՞նչ բանէ կը վախնաս, ինչո՞ւ սիրտդ կը բաբախէ. հոգ մի՛ ըներ, հայրս քեզ ինձ հետ ամուսնացնելու դիտաւորութիւն ունի. այդպէս կ'ըսէր մօրս. մեր օրէնքն է, որ երբ անհաւատ մը ճշմարիտ կրօնքը կ'ընդունի, պէտք է հաւատացեալի հետ ամուսնանայ. դուն ալ, գեղեցիկ երիտասարդ ես, ես քեզի կը հաւնիմ:

— Բայց, տիրուհի, խնդրեմ, թո՛ղ որ երթամ, հիմա այդպիսի բաներու վրայ խօսելու ժամանակ չէ, կէս գիշերը մօտ է...

— Հոգ չէ, ես քուն չունիմ:

Քրտինքը ջուրի պէս կը վազէր Գրիգորի ճակտէն. աղջիկը իր ծունկերուն, և անոր ձեռքը իր ուսին վրայ... այնպիսի սոսկում կ'ազդէր այդ իրեն, որ կարծես վագրի ձագ մը կառչած ըլլար իր կուրծքին և ճիրանները ծոծրակը մխած. Եւ որովհետև կը վախնար բռնութեամբ մէկդի նետել զայն, ուստի յանկարծ՝ ուշադրութիւն ձևացնելով՝ ըսաւ այլայլած.

— Լսէ՛, ոտքի ձայն կը լսուի, մարդ կուգայ:

Աղջիկը կայծակի մը պէս ցատքեց ելաւ ուշ դնելու, և Գրիգոր, առանց բոպէ մը կորսնցնելու, արագութեամբ սկսաւ հեռանալ:

— Անհաւատի՛ որդի, — կը մռնչէր աղջիկը անոր ետեւէն, — զիս կը խաբես հէ՞. բայց փոխարէնը կը հատուցանեմ քեզ, կը տեսնե՛ս:

Իսկ Գրիգոր, գոհ՝ որ անվտանգ ազատեցաւ այդ փոքրիկ ճիւաղին ձեռքէն, առանց ետ նայելու գնաց երկնցաւ իր խոտէ խշտիին վրայ. մտքին մէջ ան բաղդատութիւնը կ՚ընէր Շէյխի սատանայանման աղջկան եւ Ռշտունեաց չքնաղագեղ Օրիորդին, մինչեւ որ քունը իջաւ աչքերուն եւ հանդարտեցուց յուզուած սիրտը:

Երեք օր անցաւ այս դիպուածին վրայ: Գագրիկ տխրութեամբ կը տեսնէր, որ հայ իշխաններուն չղթաները հանուած էին, բայց չէր համարձակեր խօսիլ այդ պարզ եւ բարի շինականը. ուրացող եւ մահմետական ծառաներ պարծանքով պատմեցին իրեն եղելութիւնը եւ կը յորդորէին, որ ինքն ալ թողու իր սուտ կրօնքը եւ ընդունի ճշմարիտը. իսկ ան լռութեամբ միայն կը պատասխանէր այդ հրաւէրներուն: Գրիգորի ծանր տխրութիւնը մխիթարութիւն էր իրեն համար. «Անշուշտ, կ՚ըսէր ինքնիրեն, խեղճ իշխանազունը այս վիճակին չդիմանալով է, որ յանձն կ՚առնէ ուրացութիւնը. այս անիծուած կեանքին ինձ պէս շինական մը հազիւ կրնայ դիմանալ. իսկ ա՜ն՝ փափկասուն աղայ՝ հալեցաւ, ոսկոր ու կաշի մնաց. ան՝ որ վարդապետի պէս ամէն ճշմարտութիւն գիտէ, իր տխրութեամբ կը վկայէ, որ ճշմարիտ կրօնքը մեր հայրենականն է. բայց այդ Կամսարական իշխանը... բան մը կը մտածէ. սակայն ի՞նչ է իր մտածութիւնը. երեսէն ոչինչ կարելի է հասկնալ. կեցած տեղը յանկարծ կը ժպտի, ու այնպիսի ժպիտ մըն է այդ, որ կարծես թէ բոց կ՚ելնէ աչքերէն: Տեսնենք վերջը, եթէ ողջ մնանք»:

Նոյն գիշերը Սուրէնի անթափանց դէմքը փոխուած կ'երեւէր. ան կը մտնէր, կ'ելնէր, կը նստէր և չէր կրնար նստած մնալ, կը շրջագայէր, դուրս կ'երթար մեծ պարտէզը, պատերուն տակ գտնուող ախոռները, ուր ձիեր, ուրիշ կենդանիներ և երկու անասնապահներ միայն կային. մէկ կողմն ալ փլփըլկած ախոռ մը կար, ուր ինք ամբողջ տարին ժողված էր հովին բերած խաւը: Գրիգոր պառկած տեղէն կը դիտէր այդ ելումուտը, ու թէև քունը փախած՝ բայց չուզելով իր տխուր սիրտը յայտնել, քուն ձեւացուց: Գիշերը արդէն յառաջացեր էր, ամէնքը քնացած էին, երբ Սուրէն, մօտենալով Գրիգորին և ուշադրութեամբ դիտելով զայն, վառեց իր ճրագը և մեծ զգուշութեամբ ելաւ դուրս. գնաց դիմացի սենեակը, որ նոյն դիրքն ունէր դրան քով, և որուն խորը Սուրէն այն մեծ քարը ցուցուցեր էր իրեն: Գրիգոր լսեց կամաց ձայնով խօսակցութիւն մը և կարծեց, թէ Սուրէն Գաբրիէլի հետ կը խօսէր. բայց դարձեալ չշարժեցաւ տեղէն, և շուտով ամէն ձայն դադրեցաւ: Վերջապէս, երբ անցաւ ժամէ մը աւելի, Գրիգորի հետաքրքրութիւնը զօրացաւ, ու ան ելաւ սենեակէն. դուրսը ոչ ոք կար:

Դրան առջև կեցած՝ ան տեսաւ որ կանանոցի դուռը բացուեցաւ, և Էսմա, դուրս գալով նոյն զգուշութեամբ, սկսաւ շտապուանին չորս կողմը պտտիլ: Գրիգորի սիրտը ուժգին բաբախեց, երբ ան մտածեց, թէ այդ յանդուգն աղջիկը կրնայ մինչև իր սենեակը գալ, և Սուրէնի գաղտնիքը, որ ինքը եւս լիովին չէր գիտեր, յանկարծ կ'իմացուի. ու երբ շփոթած կը խորհէր, թէ ի՛նչ ընէ, տեսաւ, որ աղջիկը դիմեց ուղիղ դէպի իր կողմը. պէտք էր հեռանալ այդ տեղէն, վասնզի, թէպէտ մթութիւնը արգելք մըն էր, բայց արտաքացի աչքը խաւարին մէջ լաւ կը տեսնէր: Եւ իրօք, էսմա տեսաւ զինքը և մօտեցաւ:

— Անհաւատի որդի՛, անցեալ գիշեր զիս խաբեցիր, ոտքի ձայն է՝ ըսիր և փախար. կարծեցիր, թէ ձեռքէս ազատեցա՞ր, կ՚ըսէր բարկութեամբ նորահաս աղջիկը, Գրիգորի ձեռքէն բռնելով:

— Բայց դուն, տիրուհի, կը պատասխանէր Գըրիգոր ամենայն քաղցրութեամբ, գիտե՞ս, թէ ի՛նչ մեծ անխոհեմութիւն կ՚ընես այսպէս ուշ ատեն գալով. գիտե՞ս, որ եթէ հայրդ յանկարծ իմանայ, իր ամբողջ բարկութիւնը իմ վրաս պիտի թափէ, իսկ դուն, անշուշտ, չես ուզեր իմ պատժուիլս:

— Այո՛, չեմ ուզեր, բայց միայն եթէ դուն զիս չխաբես. իսկ եթէ խաբես և գրկէդ նետելու համար սուտ խօսիս, այնպիսի զրպարտութիւններ կ՚ընեմ և այնպէս պատժել կուտամ, որ կը զղջաս:

Գրիգորին ծանր էր այս ողորմելի աղջկան գոռոզութիւնը, բայց ստրուկի վիճակը կը պարտաւորէր տանել այդ բաներուն, և յետոյ՝ չորս տարուան միջոցին ինք սորված էր համբերել նման նախատինքներու. այսպէս, դեռ քանի մը օր առաջ այդ փոքրիկ կատաղի աղջիկը Գաբրիկի աչքերուն ափ մը աւազ նետելով՝ զուարճացեր էր խեղճ մարդուն մարմրուքով. դեռ մէկ երկու տարի առաջ մեծ հաճոյք մըն էր իրեն համար՝ խարազան մը տկար ձեռքերուն մէջ՝ աջ ու ձախ գերիներուն զարնել. հիմա, երբ գրեթէ հասած աղջիկ էր, բարեբախտաբար այնչափ շատ ընտանութիւն չունէր մարդկանց հետ. բայց չարութեան ոգին միշտ նոյնն էր:

Գրիգոր ահ ու դողի մէջ էր,— չըլլա՞յ թէ այն գործը, զոր Սուրէն գաղտնի կը պահէր իրմէ, յայտնի դառնայ այդ անզգամին. ուստի կը ջանար քաղցրութեամբ զինք իր տեղը ղրկել, մանաւանդ որ կանանցին մէջ կրնար աղախին մը արթըննալ եւ դուռը բաց տեսնելով՝ աղաղակ բարձրացնել ու ամբողջ պալատը ոտքի հանել։ Այս մտահոգութեան մէջ էր երիտասարդը, երբ փոքրիկ լոյս մը տեսաւ այն սենեակը, ուր կը գտնուէր գետնափոր ճամբուն մուտքը. վախնալով, որ աղջիկն ալ կրնայ նկատել լոյսը, ուղղուեցաւ դէպի իր սենեակը. Նախ, առանց Գրիգորի ձեռքը ձգելու, հետը ներս մտաւ։ Գրիգոր շփոթած էր բոլորովին, մինչ աղջիկը՝ անխռով։

— Ո՞ւր է քու ընկերդ, հարցուց ան.

— Չեմ գիտեր... անշուշտ քնացած է, և ամօթ է մեր երկուքին համար հոս միատեղ գտնուիլ։

— Իրա՛ւ որ դուք անհաւատներդ շատ վախկոտ ժողովուրդ էք, ամէն բանէ կը վախնաք. դուն հօրմէս կը վախնաս, ծառաներէն կը վախնաս, հիմա ալ ելեր քու ընկերէդ կը վախնաս։ Նստէ՛ այդ խոտին վրայ։

Բայց Գրիգոր նոյն միջոցին աչք և ականջ էր. տեսաւ, որ դիմացի սենեակին լոյսը անհետ էր եղեր, և դուրսէն շշունջ կը լսուէր. ատոր վրայ քիչ մը հանգստացաւ։

— Չե՞ս լսեր, նստէ՛ կ՚ըսեմ քեզ, կրկնեց աղջիկը և թեւէն քաշեց, որ նստի.

— Դուն խօսք չես հասկնար, ըսաւ Գրիգոր՝ ձայնը քիչ մը բարձրացնելով և եղանակը փոխելով. ես քեզ այնչափ քաղցրութեամբ աղաչեցի, որ երթաս տուն հանգչիս, և դուն մտիկ չըրիր. ամօ՛թ է՝ ըսի, չհասկցար. ա՛է, թող ձեռքս։ Գնա՛ տեղդ։

— Ի՞նչ, դուն ինծի պիտի հրամայե՞ս, անհաւատի որդի՛. գիտե՞ս, որ եթէ հիմա ձայնս ձգեմ, ամբողջ տունը ոտքի կը հանեմ. ու երբ ամէնքը հոս ժողվեմ և ըսեմ, թէ դուն զիս յորդորեցիր, որ գիշերով գամ, քու վիճակդ ի՞նչ կ'ըլլայ... Նստէ՛ կ'ըսեմ... եթէ ոչ՝ հիմա ձայնս կը բարձրացնեմ..:

Արդէն ձայնը բաւական բարձրացուցեր էր, և Գրիգոր, այս փոքրիկ ճիւաղին սպառնալիքներէն շփոթած, կը մտածէր անոր գլխուն կռուփի այնպիսի հարուած մը տալ, որ գետինն անցնէր. միւս կողմէ, սակայն, աւելի լաւ կը համարէր խոհեմութեամբ հանդարտեցնել զայն։ Այդ մտածումներու մէջ էր, երբ յանկարծ տեսաւ ձեռք մը, որ փայլակի պէս անցաւ և բռնեց աղջկան վիզէն. խռնչիւն մը լսուեցաւ, և Սուրէնի ձեռքերուն մէջէն անշունչ գիակ մը գետին ինկաւ։

— Օձի՛ ծնունդ, մրմռաց Սուրէն, գնա՛ քու հօրդ սատանայի գիրկը։

— Ի՞նչ ըրիր, մեռա՜ւ աղջիկը, բացագանչեց Գրիգոր և ծռեցաւ տեսնելու խեղճին վիճակը։

Իսկ Սուրէն՝

— Երկայն խօսակցութեան և ողբերու ժամանակ չէ, քալէ՛, ե՛կ ինձ հետ, ըսաւ հրամայական ձայնով։

Ու երբ դիմացի սենեակը մտան, Սուրէն ճրագի աղօտ լոյսով մաքուր պարեգօտ մը, վերարկու մը և փաթթոց մը ցուցուց.

— Ասոնք հագուէ՛ և այս զէնքերէն ալ առ, ինչ որ քեզի կուգայ։ Շո՛ւտ ըրէ, ժամանակ չկայ կորսնցնելու։

Նոյն միջոցին տեսնելով Գաբրիկը, որ կուգար՝ խուցերու ահագին դէզի մը տակ կորսուած, Սուրէն դարձաւ անոր.

— Ապրի՛ս Գագրիկ, դեռ կա՞յ։

— Ո՛չ, այս վերջին բեռն է։

— Լա՛ւ, դիր այդ ալ ծառաներուս սենեակին դրան առջեւ։

Սուրէն բռնկցուց իւղոտ փայտ մը եւ սկսաւ կրակ տալ բոլոր դուռներուն դիմաց դիզուած խըռիւներուն. կէս գիշերուան քամին սկսած էր արդէն, ու տունը վայրկենապէս լուսաւորուեցաւ։ Գագրիկի թեւէն բռնած՝ Սուրէն անոր ալ ցուցուց զէնքեր ու հագուստներ և ինք տուաւ օրինակը, — հագուեցաւ, գլուխը փաթթեց ճերմակը, առաւ կապարճը, աղեղը, նիզակը, պողովատիկը մէջքէն կախեց. ու երբ երկքն ալ պատրաստ էին, առաւ ջըխտեայ մախաղը, դուրս ելաւ և Գագրիկի հետ վառեց ամբողջ մնացած խռիւը։ Բոցը կը բարձրանար։ Սուրէն հեգնական և սոսկալի ծիծաղով մը ըսաւ Գրիգորին.

— Հիմա հանգիստ եմ, նայէ՛ ի՛նչպէս գեղեցիկ է, ի՛նչպէս կը նմանի Վարդանաբերդի հրդեհին։

— Ո՛հ, ես այսպիսի անգութ տեսարաններ չեմ սիրեր...

— Ես նոյնպէս, վասնզի այս հրդեհը և մէջի զոհերը քիչ են մերիններուն քով։

Երբ Գրիգոր մօրեղբօր երեսը նայեցաւ, անոր աչքերը այնպիսի կատաղութեամբ կը փայլէին, որ գլուխը անդին դարձուց. իսկ Սուրէն «երթա՛նք» ըսաւ և դիմելով ախոռը՝ թամբուած նժոյգ մը հանեց, որ Շէյխի ամենասիրելի ձին էր։

— Տէ՛, Գրիգոր, հեծի՛ր, ըսաւ։

Իրեն և Գագրիկի համար ևս Սուրէն ընտրեց ախոռին լաւագոյն ձիերէն երկուքը, ձի մըն ալ բեռցուցին պաքսիմատով և գարիով։

Իսկ հրդեհը տակաւ աւելի կը բորբոքէր և ամէն կողմէ կը ճարճատէր: Եւ ահա մարդկային աղաղակներ բարձրացան. իսկ Սուրէն՝

— Լա՛ւ է, լաւ, դեռ մերայնոց ողբերուն և հեծութիւններուն շատ ոչինչ պատասխան են ասոնք, ըսաւ և հեծաւ: Ու երբ շարժեցան՝ դիմեց իր ուղեկիցներուն ցած, բայց հաստատ ձայնով.

— Մտիկ ըրէք՝ ի՛նչ կ'ըսեմ. մեր ամենէն դժուար գործը նման պատրաստութեամբ այս ձիերուն վրայ գտնուիլն էր. երկու տարի է, որ ես մտածեր և կարգադրեր էի մեր փախուստը: Նայեցէք երկինքին, ահա այն աստղը (հիւսիսային աստղը ցուցնելով) միշտ ձեզի առաջնորդ պիտի բռնէք և քիչ մը դէպի անոր ալ կողմը պիտի շեղիք, մինչև որ Եփրատը գտնէք. անկէ ետք ան ձեզ կ'առաջնորդէ:

— Ի՞նչ կը նշանակեն այս խօսքերը, հարցուց Գրիգոր, միթէ մենք իրարմէ պիտի բաժնուի՞նք:

— Որչափ կարելի է՝ կը ջանանք չբաժնուիլ. բայց եթէ յանկարծ դիպուածները մեզ բանադատեն և ես ձեզի ըսեմ՝ «ազատեցէ՛ք ձեր անձերը», պէտք է հնազանդիք իմ խօսքիս և ձեր փրկութեան նայիք: Ուստի պէտք է նաև ձեզի ոսկի տամ, որ նման պարագաներու մէջ շատ կարևոր զէնք է:

Ու բանալով մախաղին մէկ աչքը, երկուքին ալ մէկ մէկ բուռ ոսկի տուաւ. ապա վերջին անգամ մը գլուխը դարձուց հրդեհին նայեցաւ և քշեց ձին. Ինք առջևէն, միւսները ետևէն՝ դիմեցին դէպի Պալմիրայի անապատին կողմը:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Բարեխառնաբար ժամանակը ձմեռ էր, և չկար արաբական կլիմայի սոսկալի տաքը· ուստի երբ արեւը ելաւ, մեր երեք ճամբորդները սիրով ողջունեցին զայն:

Հինգ վեց ժամ արշաւելէ վերջ՝ հասան փոքր հեղեղատի մը առջև, ուր ձիերուն քիչ մը դադար և կեր տուին, իրենք ալ իրենց չոր պաքսիմատը կրծեցին, ջուր խմեցին և շարունակեցին ճամբանին: Կը նայէին միշտ առջեւնին և ոչ ետեւնին, վասնզի դեռ ետեւէն վախնալու ժամանակը չէր. մինչեւ որ իրենց փախուստն իմացուէր Դամասկոսի մէջ, և մինչև որ խնդրակները հասնէին, իրենք կրնային բաւական ճամբայ կտրել· իրենց երկիւղը արաբական ասպատակ խումբերէ էր, որ յանկարծ կրնային իրենց դէմ ելնել· այդ պատճառով ալ Սուրէն կը խնայէր ձիերուն, որպէսզի անոնք, եթէ պէտք ըլլար, կարենային դիմանալ կռուի կամ փախուստի:

Այս նախահոգութեամբ կ՚երթային Ասորական անապատին մէջէն, մինչեւ որ արեւը սկսաւ խոնարհիլ: Սուրէն չորս տարուան գերութեան մէջ թէ ընկերակից գերիներու և թէ արաբներու հետ ունեցած խօսակցութիւններէն ճիշդ տեղեկութիւններ առած մարդու պէս կը շարունակէր իր առաջնորդութիւնը: Ան կը հասկնէր Գրիգորին, թէ ինչո՛ւ այդ երկայն անապատին ճամբան բռնած էր և ու ծովեզրը· իրաւ է, այս վերջինը աւելի կարճ էր, բայց հիմա՝ արաբացիք տիրած ըլլալով մինչեւ Անտիոք՝ շատ աւելի վտանգաւոր էր։ Կը բացատրէր իրեն նաեւ, թէ՝ որեւէ դիպուածով մինակ մնալու պարագային՝ ինչ ճամբաներ աւելի ապահով էին Հայաստան հասնելու համար։

Վերջապէս արեւը մարը մտաւ, և ճամբորդները դեռ Պալմիրա չհասած՝ իջան դարձեալ հեղեղատի մը մօտ. քիչ մը բան կերան եւ նստան ձիերուն քով։ Սուրէն յորդորեց զիրենք քնանալու, իսկ ինք, թէպէտ գիշերն ի բուն աշխատեր էր, մնաց հսկելու։ Քանի մը ժամ վերջ ան արթնցուց ընկերները, և դարձեալ ճամբայ ինկան։

Սուրէն «Եփրա՜տ, Եփրա՜տ» կ՚ըսէր մտքին մէջ, և իրեն այնպէս կը թուէր, թէ անգամ մը որ այդ գետին եզերքը հասնէր՝ ինքզինքը հայրենիք պիտի գտնէր, թէեւ լաւ գիտէր, թէ ի՛նչ մեծ հեռաւորութիւն կայ այդ գետին Հայաստանէն և Ասորիքէն անցնող մասերուն միջեւ։ Քունը տարաւ, և Սուրէն ձիուն պարանոցին վրայ քնացաւ մէկ երկու ժամ։

Գագրիկ, Սուրէնը քնացած տեսնելով, պահը յարմար նկատեց խօսելու Գրիգորի հետ։

— Ցիրուի, իշխան, բայց քու քեռին զարմանալի մարդ է. ի՛նչպէս մտածեց ու պատրաստեց այս մեր փախուստը։

— Ո՞րչափ ժամանակ է, որ դուն գիտէիր իր այդ խորհուրդը և պատրաստութիւնները։

— Տարի մը կայ և աւելի, որ կէս օրէ մը վերջ, սաստիկ տաք ատեն, երբ ամէն մարդ թուլցած՝ չարժելու կարողութիւն չունէր, դիպուածով մտայ կիսաւեր սենեակը եւ տեսայ, որ իշխանը երկայն փայտի մը օգնութեամբ այդ մեծ քարը շարժեր կը ջանար, և քրտինքը ճակտէն ի վար կը վազէր։ Երբ զիս տեսաւ՝ «Գաբրիկ, դուն գաղտնիք պահող և ուժով մարդ ես, եկ ինծի օգնէ» ըսաւ։ Իսկ ես՝ մեղա՛յ մեղայ, մեծխօսիկութիւն չըլլայ՝ այդպիսի քարեր շատ վերցուցեր եմ. մեր գիւղի շրջակայքը և Բաղրեւանդայ մէջ, կրնամ ըսել, քիչ մարդ կար, որ ինծի չափ ծանր բան կարենար վերցնել. «կա՛ց, իշխան» ըսի, փորձեցի և տեսայ, որ քարը կը շարժի. ուժ տուի և սահեցուցի։ «Ապրի՛ս, Գաբրիկ», ըսաւ։ Վար նայեցանք՝ մարդաչափ փոս մը միայն կար առջեւնիս. ինծի հրամայեց սպասել և պահպանութիւն ընել, իսկ ինք մտաւ ներս։ Ժամ մը չափ անցաւ, և իշխանը չէր երեւեր. վախը զիս առաւ՝ չըլլա՞յ թէ վտանգի հանդիպեցաւ. ուստի ես ալ իջայ և տեսայ, որ երկու ճամբայ կար, մէկը դէպի ներս՝ տան մէջ կը տանէր, իսկ միւսը՝ դէպի դուրս։ Իշխանը անշուշտ դէպի դուրս գնաց, խորհեցայ ես ու ինքս ալ խարխափելով այն ճամբան գացի. երբ այդ ստորերկրեայ ճամբան երկուքի բաժնուած տեսայ, ես դարձայ և հակառակ ուղղութիւնը բռնեցի. վերջապէս լոյսի տկար գիծ մը երեւաց, ու ես նկատեցի իշխանը, որ պատի մը կռթնած՝ դէպի լոյսը կը նայէր։ Զինքը ողջ գտնելով՝ փառք տուի Աստուծոյ, վտանգի իմ վախս այն էր, թէ օձի, կարիճի, գահավէժի վտանգ մը կրնար հանդիպած ըլլալ իրեն։ Ես դարձայ նոյնպէս մեծ զգուշութեամբ, որպէսզի շըղթայիս ձայնը չլսուի։ Իշխանն ալ ետեւէս հասաւ, և մենք ելանք դուրս. դարձեալ քարը տեղաւորեցի և չհարցուցի, թէ ինչ էր այդ տեղը. այնուհետեւ իշխանը քանի մը անգամ մտաւ հոն, վերջին անգամ՝ անցեալ գիշեր, և նորէն ոչ մէկ հարցում ըրի։

— Բայց անցեալ գիշեր դուն ալ այդ տեղ իջար, Գաբրիկ:

— Անցեալ գիշեր իջանք միասին. ինք ճրագով առջեւէն կ՚երթար, և ես՝ բրիչը ձեռքս՝ ետեւէն, մինչև որ հասանք այդ մուկի ծակին բերանը. զգուշութեամբ, անձայն՝ քակեցինք պատը, աւելի ձեռքով՝ քան թէ բրիչով, և բերանն ալ մեծցուցինք. այդ աւելի դիւրին էր, քան թէ բանալ քովի ամուր փայտէ դուռը, որ ստորերկրեայ ճամբան կը հանէր: Իշխանը գլուխը ներս երկնցուց, երկար ուշադրութիւն ըրաւ՝ սենեակը մարդ չկար. ուստի, երբ ծակը այնչափ եղաւ, որ ինք կրցաւ անցնիլ, ցատքեց վեր ելաւ և ճրագն առած՝ մէկիկ մէկիկ ինձ յանձնեց նախ զէնքերը, յետոյ բանալիներու խուրձ մը, ապա զգեստները, վերջը կտրեց բացաւ երկու փոքրիկ գզրոցներ, պարունակութիւնը պարպեց այդ կաշիէ երկբերան մախաղին մէջ, որ պատէն կախուած էր, և երբ ան ալ տուաւ ինձ, նոյն զգուշութեամբ մտանք ճամբուն մէջ. հոն այդ բանալիներէն մէկով ազատեց զիս չղթայէս, ու ելանք դուրս: Նախ գացինք ախոռները, ուր երկու ձիապաններ կը խորդային. գամեցինք զանոնք գետին, ընտրեցինք ու թամբեցինք ձիերը, ապա խոիւներ և խոտի խուրձեր բերինք լեցուցինք բոլոր գլխաւոր դուռներուն առջև: Բան մը չմոռցաւ ան, մեր եւ ձիերու ճամբու պաշարն ալ մտածեր էր: Զարմանալի մարդ է:

— Ինչո՞ւ ինձ չիմացուցիր այս ձեր նախապատրաստութիւնները:

— Իշխանը կ՚ըսէր, թէ դուն շատ բարեսիրտ ես, արիւն թափելու թշնամի, աւելի լաւ է՝ որ ամէն գործ կատարուի, և այնպէս իմանաս:

— Ի՞նչ կը կարծես, Գաբրիկ, Աստուած միթէ հաշիւ չի՞ պահանջեր այդ արիւնին համար, այդ հրդեհին մէջ ողջ ողջ...

— Իշխա՛ն... բայց այդ մարդիկը մեր երկիրը հըրով ու սրով քանդեցին, ամբողջ չորս տարի ամէն օր մարդ սպաննեցին. երբ մեր տղաքը չէին ուրանար, կը մեռցուէին, չան սատակ կը համարուէին: Մենք ալ այդ բոլորը Աստուծոյ կը յիշեցնենք, և ամէն բան կը կարգադրուի:

Գրիգոր տեսաւ, որ Գաբրիկ Սուրէնի վարդապետութեան աշակերտներէն էր, և վերջացուց խօսքը: Քիչ ետք, տեսնելով սուրին քով ահագին մուրճ մը կախուած Գաբրիկի գօտիէն, հարցուց, թէ ինք այդ զէնքը չա՞տ օգտակար կը սեպէր:

— Ո՛չ, իշխանիկս, պատասխանեց Գաբրիկ, այդ մուրճը սուրէ լաւ է ինծի համար. ես տեսայ զայն Շէյխին սենեակը, աչքս վրան մնաց, և խնդրեցի Սուրէն իշխանէն թոյլ տալ, որ առնեմ. մենք շինականներս մուրճը աւելի լաւ գիտենք գործածել, քան թէ սուրը:

Երբ արեւը հորիզոնին վրայ էր, հեռուն քաղաք մը երեւցաւ: Գրիգոր քաշեց ձիուն սանձը, և կենդանիները կանգ առին. Սուրէն վայրկենաբար արթընցաւ և աչքերը շփելով՝

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ, հարցուց:

Եւ տեսնելով ահագին տուներ, պարիսպներու բեկորներ՝ հասկցաւ, որ Պալմիրոյի աւերակներուն հասած էին, ու Եփրատ հեռու չէր:

— Երթանք, տղաք, բաւ. հայրենի հողը թէպէտ հեռու, բայց ջուրը մեզի հասաւ. երթանք անոր եզերքը յոգնութիւն առնենք:

Գրիգոր սքանչացաւ այդ մեծ քաղաքին աւեգակներուն վրայ. անապատին մէջ այդպիսի փառաւոր քաղաք մը իր հետաքրքրութիւնը կը շարժէր. կարծես իր կամքէն անկախ՝ ձիուն գլուխը դէպի արեւմտեան տաճարը դարձուց և կեցաւ կարդալու յունական արձանագրութիւնները։ Սուրէն, հասկնալով քեռորդիին նպատակը, ըսաւ անոր.

— Որդեակ Գրիգոր, ուրիշ օր մը այդ փափաքդ կը գոհացնենք, հիմա ժամ առաջ մենք մեզ այս անիծեալ երկրէն դուրս նետենք։

Անցան քաղաքին արեւելեան դուռնէն և շարունակեցին ճամբան։ Շուտով Եփրատ իր ամբողջ վեհութեամբ երեւցաւ իրենց. իջան եզերքը՝ քիչ մը հանգչելու և դադար տալու ձիերուն։ Սուրէն կ'աճապարէր։

— Հապա՛, տղաք, կարծեմ ժամ է հեծնելու. երկու ճամբայ կայ առջեւնիս. կամ երթալ այս եզերքէն գետն ի վեր, կամ անցնիլ գետը և դիմացէն երթալ, ո՞րը կը նախընտրէք։

— Դուն որոշէ, պատասխանեց Գրիգոր, մենք պատրաստ ենք քեզ հետեւելու։ Բայց ահա դիմացի կողմը ձիաւորներ կ'երեւան. վեց հոգի են։

— Այդ մարդիկը, ըսաւ Սուրէն դիտելով, ըստ երեւոյթին կ'ուզեն ըսել մեզ. «Եթէ կամիք խաղաղ ու հանգիստ ձեր ճամբան շարունակել, գացէք այդ կողմէն, մեզ մի՛ մօտենաք, վասնզի աւազակներու որդի աւազակ կը ծնինք, աւազակ կ'ապրինք և աւազակի պէս կը մեռնինք»։

Սուրէն քշեց ձին գետն ի վեր, նոյն եզերքէն։ Թէպէտ զէնքերը Շէյխին գանձատունէն առած էր, բայց դեռ համոզուած չէր անոնց լաւութեան. հիմա միայն յիշեց այդ, քաշեց սուրը և սքանչանալով պողպատին վրայ, գոհունակութեամբ դրաւ պատեանը և դարձաւ ընկերներուն.

— Այդ մեր Շէյխը լաւ աւարի վրայ ինկեր է. իր անապատները չէին կրնար բուսցնել ոչ այսպիսի զէնք և ոչ այսպիսի ոսկիներ: Նայեցէք, ձեզ տուած ոսկիներս բոլորը Սասանեանց են, և այս զէնքերն ալ բոլորը պարսից արքայական դրոշմը կը կրեն:

Խօսելու միջոցին ան երբեմն գլուխը կը դարձրնէր դէպի դիմացէն եկող հեծեալները. որ յանդուգն արշաւով գետին կը մօտենային: Իրենց այս ընթացքը որ Սուրէնին կ'իմացնէր նաև իրենց նըպատակը, փոխել չտուաւ իր հանդարտ շարժուձևը, և ան քթին տակէն կ'ըսէր. «Եթէ այսքան քիչւոր էք՝ մեզմէ ձեզի օգուտ չկայ»: Ու դիմացը աւազի բլուր մը տեսնելով, ձին քշեց վեր ելաւ. առաջին նայուածքին՝ սև ամպ մը պատեց երեսը. բայց ակնթարթ մը միայն, և անոր իսկոյն յաջորդեց ժպիտ մը, որ սակայն ահարկու էր:

— Տղա՛ք, ըսաւ, տասը տասներկու հոգի մեր առջև կ'ելնեն. մեր ձիերը Արաբիոյ հազարներու ընտիրներէն են, մեր զէնքերն ալ ամենալաւն են. դո՛ւն, Գրիգոր, Մամիկոնեանց քաջ թոռն ես, դո՛ւն ալ, Գաղբիկ, որ անզէն՝ արջ մը խեղդելու ոյժ ունիս՝ քաջ եղիր, միայն ամուր կեցիր ձիուդ վրայ, նիզակի հարուածներէ լաւ պաշտպանէ ինքզինքդ վահանովդ, իսկ սուրդ գործածէ՝ ինչպէս գիտես: Տէ՛, մտրակեցէք ձիերը և ինձ հետևեցէք:

Այս խօսքերուն վրայ ամպի փոշի մը պատեց երեք հեծեալները. պաշարակիր ձին ալ անբաժան կը հետևէր Գաղբիկի ձիուն, որուն ընկերն էր: Երբ արաբները տեսան, որ անոնք իրենցմէ խոյս կուտային և կը խոտորէին աջ ու ձախ, իրենք ալ խոտորեցան՝ արգիլելու համար անոնց ընթացքը։ Երկու երեքը միասին կը պատրաստուէին նիզակներով Սուրէնի վրայ յարձակիլ, որ միշտ առջեւէն կը ձիավարէր, և որուն նիզակի հարուածը անոնց առաջինը վար գլորեց, առանց ժամանակ թողելու, որ շարժի։ Գրիգոր անոր օրինակին հետեւելով՝ նիզակի հարուած մը տալու իր վրայ յարձակող աւազակին և այնպիսի սաստկութեամբ, որ նիզակը խորտակուեցաւ, երբ մարդը գետին ինկաւ։ Գողրիկ, որ իր նիզակը բեռ մը կը համարէր, տալու զայն Գրիգորին, իսկ ինք ձեռքն առաւ իր մուրճը։ Արաբական խումբը, երկու զոհ տալէ ետք, կեցաւ և կը նայէր այս երեք անձանց մոլեգին արշաւին, որուն հասնիլ կարելի չէր և վտանգաւոր ալ էր։ Բայց չթողուց բոլորովին մեր հայոց հետքը։ Սուրէն, սրատես և սրամիտ, երբ նկատեց, որ արաբները հեռուանց իրենց կը հետեւէին, վայրկեան մը թուլցուց ընթացքը և ըսաւ ընկերներուն.

— Տղա՛ք, հաւանօրէն մեր առջեւը թշնամեաց ուրիշ խումբ մըն ալ կայ, ապա թէ ոչ այս անզգամները մեր ետեւէն չէին գար։ Քա՛ջ եղէք։ Աստուծով՝ լաւ սկսանք, լաւ կը վերջացնենք։

Եւ իրապէս, շատ չանցած՝ աւելի բազմամարդ խումբ մը երեւցաւ։ Սուրէն կրկնեց առաջին գործողութիւնը, խոտորեցաւ արահետէն և սկսաւ բացուիլ, քանի դեռ թշնամիները հեռու էին։ Արաբները եւս սկսան ճապղիլ, որպէսզի հայերու ճամբան արգիլեն։ Սուրէն տեսաւ, որ այս անգամ գործը աւելի դժուար էր. հսկայ արաբ մը, ահագին նիզակ մը ձեռքը, իր վրայ կը դիմէր. առանց չփոթելու՝ Սուրէն ուղղեց նժոյգը անոր դէմ, ու երբ ան նիզակը իրեն կը շեշտէր՝ մտրակ մը տուաւ ձիուն, հարուածը վահանին վրայէն սահեցաւ, և նիզակը մխուեցաւ աւազին մէջ. նոյն պահուն Սուրէն իր սուրը փայլեցուց հսկային վրայ, որ ուզեց վահանով արգիլել հարուածը. բայց Սուրէն աւելի արագ գտնուեցաւ. իր սուրը կտրեց հսկային գլուխը, և ան գետին գլորեցաւ:

Այդ միջոցին Գրիգոր կը կռուէր կատաղի մարդու մը հետ, որ երկու տեղէ վիրաւորուած, արիւնլուայ՝ նիզակի հարուած մը կրցաւ տալ Գրիգորի ձիուն. և այդ աննման կենդանին այնպէս զայրացաւ, որ կատաղի ընթացք մը առաւ, ու Գրիգոր ինքզինքը գտաւ կռուէն դուրս, Եփրատի ափերուն վրայ: Նոյն պահուն Սուրէն տեսաւ Գագիկը երկու թշնամեաց միջեւ, որոնք առջեւէն ու ետեւէն զինքը շամփրել կը ջանային իրենց նիզակներով, մինչ կորովի իշխանը առջեւը գտնուողին դէմ իր վահանը բռնած՝ պատեհութեան կը սպասէր իր մուրճը իջեցնելու. Սուրէն յարձակեցաւ և նիզակով հարուածեց ետեւէն սպառնացողին, իսկ Գագիկ ճիշդ նոյն րոպէին դիմացինին գլուխը ջախջախեց և ձիէն վար գլորեց զայն:

Բայց մեր արիասիրտ զինուորները վտանգէն չէին ազատած. երկու քաջաձի նիզակաւորներ կը մօտենային. Սուրէն, պատրաստուելով անոնց դէմ յարձակելու, ըսաւ Գագիկին.

— Դուն զիս թո՛ղ և գնա հասիր Գրիգորին. ան գտած պէտք է ըլլայ Եփրատի ափունքը: Եթէ ես քանի մը վայրկեանէն հասնիմ ձեզ, լա՛ւ, եթէ ո՛չ՝ անցէք գետը, Հայաստանի մէջ կը տեսնուինք. քա՛ջ եղէք, մի՛ յուսահատիք, Հայոց Աստուածը մեծ է:

Գաղրիկ, ճամբան ազատ գտնելով, մտրակեց ձին և անհետ եղաւ. բայց մէկ քանի րոպէէն յետ, որ մէկը արշաւասոյր կուգար ետեւէն. իր արիւնաներկ մուրճը ձեռքը՝ դարձուց ձիուն գլուխը և տեսաւ իր ձիուն ընկեր՝ պաշարակիր ձին, որ կուգար վրնջելով: Գաղրիկ շարունակեց ճամբան և Եփրատի ափերուն գտաւ Դրիգորը, որ կը լուար ձիուն վէրքը:

Իսկ այն արաբները, որ Սուրէնի վրայ կուգային, նկատելով անոր յարձակման պատրաստութիւնները, պաշտպանողական դիրք առին և իրենց միւս ընկերներուն կը նայէին, որ կուգային վեց եօթը հոգի միասին՝ Սուրէնի ճամբան կարելու, որպէսզի չկարենայ Եփրատի կողմը երթալ: Սուրէն, տեսնելով, որ առաջին խումբը միւսներուն կը խառնուի, իսկ Գրիգոր ու Գաղրիկ ազատած են, Աստուծոյ յանձնեց զանոնք ու մտրակեց ձին, ապահով՝ որ ոչ ոք կրնայ հասնիլ իրեն. և նժոյգը սլացաւ Ամանոսի լեռներուն ուղղութեամբ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Գրիգոր մտախոհ կեցած է Եփրատի ափին, և Գաղբիկ, որ Սուրէնէն խիստ հրաման առած էր, ըսաւ.

— Բայց մտածելու տեղն չէ, վասնզի իշխանը կրկին ու կրկին պատուիրեց անցնիլ ու շարունակել ճամբան: Եթէ մենք քիչ մը ուշանանք, այդ ուղտապանները մեր ետեւէն կը հասնին, այն ատեն ինչ պիտի ըլլայ. մանաւանդ որ մենք իշխանին յաջողութիւնը չունինք. եթէ ան չըլլար, մենք երկուքըս ալ մեռած էինք:

— Բայց հիմա ինք՝ թշնամիներէ պաշարուած՝ ինչ վիճակի մէջ է, կ՚ըսէր Գրիգոր տխրութեամբ:

— Դուն ինչ կը կարծես, այդ մարդը ինքզինքը միշտ կ՚ազատէ. քալէ՛, իշխանիկս, անցնինք Եփրատը և յետոյ կը խօսինք:

— Աստուած ինք հոգա զայն և մեզ:

Այս ըսելով՝ Գրիգոր հանուեցաւ, կապեց զգեստները ձիուն վրայ, ձեռքն առաւ երասանակը և սկսաւ լողալ: Գաղբիկ նոյնը ըրաւ, և քիչ ետք անոնք Եփրատի ձախ եզերքն էին:

— Հիմա, կ՚ըսէր Գաղբիկ, քիչ մը բան ուտենք, իշխանիկս. եթէ մինչև այդ իշխանը հասաւ՝ բարի, եթէ ոչ՝ կը շարունակենք մեր ճամբան և, ինչպէս ինք ըսաւ, Հայաստան կը տեսնուինք:

— Բայց, Գաբրիկ, դուն կը կարծես թէ Եփրատը որ անցանք՝ Հայաստա՞ն մտանք:

— Ո՛չ, գիտեմ, որ Հայաստան շատ հեռու է. բայց այն եւս գիտեմ, որ երբ այս արաբաց երկրէն դուրս ելնենք՝ ա՛լ փրկուած ենք:

— Ո՞ր քաղաքը հասնելով կը կարծես թէ փըրկուած ենք:

— Ես իմ չտեսած քաղաքներուս անունները չեմ գիտեր. երանի՜ թէ այդ անիծեալ Դամասկոսի անունն ալ չգիտնայի. Երբ քաղաք մը կը հասնինք, ու հոն խաչի նշանը եկեղեցւոյ սրածայր գմբէթին վրայ կանգուն կը տեսնեմ՝ և մարդոց կը հանդիպիմ, որ հայերէն կը խօսին և Աստուծոյ բարեւը կուտան առաւօտ ու երեկոյ, այն ատեն կը հասկնամ, որ փրկութիւն գտած ենք: Բայց խօսքով ժամանակ չանցընենք, իշխանիկս, քիչ մը հաց ուտենք և ճամբայ ելնենք:

Այս ըսելով՝ բարի չինականը գնաց պակսիմատի պարկը բերաւ և տեսնելով, որ Գրիգոր տխուր կը մտածէր ու չէր չարժեր ուտելու՝

— Գիտեմ, ըսաւ, ի՛նչ կը մտածես, իշխանիկս. բայց հոգ մի՛ ըներ. Սուրէն իշխանը այն մարդն է, որ՝ ո՛ւր երթայ՝ հաց կը գտնէ. «հացը քարէն կը հանէ» — առածի այս խօսքը անոր մասին է. ես ամենեւին չեմ տարակուսիր, որ ան ողջ առողջ Հայաստան պիտի հասնի. մենք մեր գլխուն ճարը խորհինք...

Տեսնելով, որ Գրիգոր դարձեալ չ՚ուտեր, ինքն ալ գնաց ձիերուն գարի տալու և տխուր մէկ կողմ նստաւ:

— Գաբրի՛կ եղբայր, ես ախորժակ չունիմ, երբ ուտել ուզեմ՝ քեզ կ՚իմացնեմ:

— Լա՛ւ, ըսաւ Գաբրիկ և տրտմութեամբ առաւ պարկը տեղը դրաւ։

— Իսկ դուն չե՞ս ուտեր։

— Երբ դուն ախորժակ չունիս, ես ալ չունիմ։

— Բե՛ր, ուրեմն, եղբայր, ըսաւ Գրիգոր յուսահատած․ և պակսիմատ մը առնելով՝ սկսաւ կրծել։

— Ահա իմ ախորժակս ալ եկաւ, ըսաւ պարզ մարդը և ինքն ալ սկսաւ ուտել։

Երբ ձիերը գարին կերան, տէրերը՝ հանգչած և Եփրատի ջուրէն ալ խմած՝ հեծան և շարունակեցին իրենց ճանապարհը դէպի ի վեր։

Դիւրին էր հասկնալ, որ Եփրատն ի վեր երթալու էր՝ հասնելու համար Հայաստան։ Բայց երկիրը գրեթէ աւերակ էր, Եփրատի եզերքը գտնուող քաղաքները արաբական արշաւանքներէ անմարդի։ Իսկ մեր երկու ճանապարհորդները, որ երկրին վիճակէն տեղեկութիւն չունէին, չէին գիտեր՝ շէ՞նը իրենց աւելի վտանգաւոր էր, թէ անշէնը․ սակայն, զարմանալի բարեբախտութեամբ, գիշեր ցորեկ ճամբորդելով և շատ քիչ միայն հանգիստ առնելով՝ անվըտանգ հասան Պիրդա, ուր մեր Գաբրիկ եղբայրը առաջին անգամ քրիստոնէի երես տեսաւ։ Երկրորդ գիշերը հասան Եդեսիա, ուր ոչ միայն քրիստոնեայ, այլև հայ քրիստոնեաներ կային․ յաջորդ առաւօտուն խեղճ մարդը գնաց իր հայրենական եկեղեցին և չորս երկայն տարիներէ ի վեր առաջին անգամ կը լսէր դարձեալ սաղմոսներ, շարականներ, որոնցմէ, իրաւ է, շատ քիչ բան կը հասկնար, բայց ի՜նչ քաղցր էին անոնք իր ականջին, ո՛րքան յիշատակներ կապուած էին այդ աղօթքներուն հետ իր ծնողաց, ամուսինի և զաւակաց մասին։ Կրկին ու կըրկին երկրպագութիւն կ'ընէր, հազար անգամ երեսը կը խաչակնքէր։

Հեռուն, դրան մօտ, կանգնած էր Գրիգոր՝ Վարդանայ Թոռը. խեղճ երիտասարդ, կարծես ամօթով էր խաչելութեան պատկերին առջև. իր վայրկենական ուրացութիւնը խիղճը կը խայթէր։ Հայրենիքի դուռներուն հասած էր արդէն և կը յիշէր իր ծննդավայրը. իրենց պալատին հրդեհը ոչինչ կը համարէր, բայց մայրը, քոյրերը ու նաև Զաւէնը, որմէ այնչափ խնամք վայլեր էր, — ամէնքը կ'անցնէին աչքերուն առջևէն. անոնցմէ ո՞րը ինք ողջ պիտի տեսնէր, որո՞ւ համար պիտի ըսէին, թէ մեռած է, և որու համար, թէ գերի տարուած է...

Իր յիշողութեան մէջ Եդեսիան Աբգարի քաղաքն էր. հոն Խորենացին մատենադարաններ խառնած էր. այդ եկեղեցին մէջ հայ պատմագիրներուն հայրը պատարագ մատուցած էր... Եւ քանիմէկ տարու երիտասարդը, որ արտաքոյ կարգի սուր միտք ունէր և իր տարիքին համար մեծ հմտութիւն, այս բաները յիշելով՝ կ'աղօթէր և երանի կու տար իր ընկերոջ՝ այդ ադէտ, բարի, կրօնաւոր ճգնակեացին, որ մեծ յոյս ունէր տեսնելու իր ընտանիքը։ Գրիգոր չէր գիտեր, որ Ռշտունեաց Ոստանին մէջ զինքը յիշող մը մնացեր էր...

Դեռ Եդեսիա չմտած՝ Գրիգոր պատուիրած էր Գաբրիէլին՝ մարդու չյայտնել իր ո՛վ ըլլալը, ու ան հաւատարմաբար կը կատարէր այս պատուէրը։ Եդեսիայ մէջ իրենց զգեստներուն հայկական ձև տալով՝ միացան քանի մը ճամբորդներու և հանգիստ ու անվտանգ հասան Ամիդ, ապա, առանց դադար առնելու, Հայաստանի այդ սահմանագլխին վրայէն անցան Ծոփաց ու Աղձնեաց գաւառներէն և մտան

Տարօն՝ ժառանգութիւնը Մամիկոնեան մեծ իշխաններուն՝ Մուշեղի և Համազասպի: Գրիգոր, որուն սիրտը կոտրած մնած էր Սուրէնի խորհրդածութիւններէն հօրեղբօրը և հօրեղբօր որդւոյն վրայ, դարձեալ խստիւ պատուիրեց Գազրիկին՝ ոչ մէկ մարդու չյայտնել իր ո՛վ ըլլալը, և այնպէս մտան Մուշ քաղաքը:

Տարօնի գլխաւոր քաղաքն էր Մուշ, բլուրի մը վրայ շինուած, բաւական ընդարձակ, աթոռանիստը Գրիգորի հօրեղբօր՝ Մամիկոնեան Մուշեղի, որուն պալատը պարիսպներով և աշտարակներով ամրացուած և պարտէզներով շրջապատուած՝ վերէն կը նայէր Մշոյ դաշտին վրայ: Իսկ Հմայեակ Մամիկոնեան, որ աւելի հեռաւոր ազգական էր Գրիգորին, կը բնակէր Արածանիէն անդին՝ Խնուսի բերդը:

Մեր երկու ճամբորդները եկեղեցւոյ մը քով իջեւանեցան. որքան ալ պարզ էին իրենց զգեստները, դարձեալ բան մը կար որ պիտի գրաւէր ամենուն ուշադրութիւնը. այդ՝ իրենց արաբական աննման նժոյգներն ու զէնքերն էին: Ու անոր յաջորդ առաւօտուն Մամիկոնեան իշխանէն տեսութեան հրաւէր ստացուեցաւ Եդեսիայէն եկող երկու հիւրերուն: Գրիգոր արդէն կը փափաքէր այդպիսի տեսութեան մը, գրեթէ վստահ՝ որ հօրեղբայրը զինք չէր կրնար ճանչնալ, վասնզի տասը տարիէ ի վեր տեսած չունէր. ան քանի մը հրահանգներ տուաւ Գազրիկի, որպէսզի ինքն ու ան Մամիկոնեան նախարարին քով իրարու չհակասեն:

Ժամանակը ձմեռ էր. Նախարարի դահլիճի վառարանին մէջ կաղնիի փայտէ փայլուն կրակ մը կը ճարճատէր: Նախարարը, յիսունեայ մարդ մը, նստած էր իր գահին վրայ՝ սամոյրներու մէջ թաղւած։ Գրիգոր զինք հազիւ կրցաւ ճանչնալ, վասնզի ան ժամանակէն առաջ ալեւորած և խիստ փոխուած էր· բայց իր կապոյտ աչքերուն մէջ դեռ շատ հուր կար ու նաև խորամանկութիւն։ Երբ Գրիգոր ներս մտաւ՝ ըստ հայկական սովորութեան մօտեցաւ Մուշեղ նախարարին՝ ձեռքը համբուրեց։ Մուշեղ քովը տեղ ցուցուց եւ հրաւիրեց նստիլ· ապա, ըստ իր սովորութեան, խոր աչքերը ուղղելով երիտասարդին և լաւ մը քննելով զայն՝ ըսաւ.

— Բարի ես եկեր· լսեցի, թէ Եգեսիոյ կողմերէն կուգաս. հոն պէտք է շատ վտանգաւոր ըլլայ այս ժամանակներս։

— Այո՛, Տէր, պատասխանեց Գրիգոր անխռով պարզութեամբ. բայց մենք, գոհութիւն Աստուծոյ, անվտանգ եկանք։

— Ո՞ւրկէ ես դուն, որդեակ։

— Տիրակոյ կողմերէն։

— Ի՞նչ գործով գացած էիր Եգեսիա։

— Ազգականէ մը ժառանգութիւն կար, զայն առնելու համար։

— Գոնէ յաջողեցա՞ր, նպատակիդ հասա՞ր։

— Քիչ շատ յաջող գնաց մեր գործը. Կամսարական իշխանը երեք հատ արաբական նժոյգ ուզած էր, անոնք առինք իր հաշուին և այնպէս կը դառնանք։

— Մենք Կամսարականաց հետ բարեկամ ենք. խնամութիւն ալ ունեցեր ենք. եթէ այդ նժոյգները մեզ ծախէք, կարծեմ իշխանը շատ գոհ կ՚ընէք։ Բայց հիմա թող այդ մնայ։ Արաբներու մասին ի՞նչ կը խօսուի Եգեսիա։

— Մեծ երկիւղ կայ անոնց յարձակումներէն. ինչպէս կը պատմեն, անոնք արդէն տիրեր են ամբողջ Ասորիքին եւ կը յարձակին Կիլիկիոյ վրայ։

— Մեզ ալ շատ վնաս տուին անոնք, եղբօրս տան մուխը մարեցին, անհետ ըրին աշխարհէ։

— Բայց երբ մենք Եդեսիա էինք, Տէր, լսեցինք, թէ ձեր եղբօրորդին և իր մօրեղբայրը՝ Կամսարական Սուրէն իշխանը ազատեր են գերութենէ և Մալաթիա հասեր։

Գրիգոր լսաւ այդ ամենայն մտամտութեամբ և նկատեց, որ հօրեղբայրը, լսելով իր խօսքերը, դէմքը կնճռոտեց, բայց իսկոյն իր անտարբեր երեւոյթն առնելով՝ ըսաւ.

— Երանի՜ թէ սուտ ըլլար այդ լուրը, բայց գազանաց ձեռքէն ազատիլ դիւրի՞ն բան է։ Քանի՜ խնդրակներ ղրկեցի ես Արաբիա, բայց անօգուտ. ամէնքն ալ պարապ դարձան։ Գաւառը՝ Կոգովիտ աւերակ եղաւ. օգնեցի բնակիչներուն, փախստականները վերադարձուցի, ջանացի, որ երկիրը շէննայ, որպէսզի՝ երբ եղբօրորդիս գայ՝ շէնք շնորհք գտնէ. անցեալ տարի դարձեալ եկան ասպատակները և Դուինը աւերեցին. այս ամառ եկան մտան Արարատ, ես հիւանդ էի, չկրցայ ելնել, Ռշտունեաց տէրը — Աստուած երկա՜ր կեանք տայ իրեն — Արծափայ մօտ լաւ հարուած մը հասցուց անոնց։ Համազասպին հրաման ղրկեցի, որ երկրին հոգ տանի, բայց աւերակ աւերակի վրայ աւելցաւ։ Աստուած ինքն ողորմի, ինչ ըսեմ։

— Դուք, Տէր Մամիկոնեան, իբրև հայր և նախարար՝ կատարեր էք ձեր պարտքը, և շատ կարելի է, որ ձեր խնդրակաց շնորհիւ ազատած ըլլան այդ Մամիկոնեանն ու Կամսարականը։

Այս խօսքերուն՝ ծեր աղուէսը շեշտակի և խուզարկու նայուածք մը ձգեց երիտասարդին վրայ, բայց երբ տեսաւ անոր պարզամիտ ձեւը․ իր կասկածները փարատեցան, և ան պատասխանեց վշտալի եղանակով․

— Իմ խնդրանքներս երկու տարիէ աւելի է, որ գացին և վերադարձան յուսահատ․ երկու իշխաններն ալ վախճանած են, իրենց հոգիները մեզ բարեխօս ընդունի Աստուած։

Եւ այս ըսելով՝ երեսը խաչակնքեց․ Գրիգոր, պարտական ըլլալով անոր հետեւելու, ինքն ալ խաչակնքեց և որոշեց այլեւս չխօսիլ այդ նիւթին վրայ, վասնզի յայտնապէս տեսաւ, որ անյագ ծերը մեծ փափաք ունէր տիրանալու այդ ժառանգութեան և իր նպատակին հասնելու համար ամէն բանի ընդունակ էր։ Երբ ան ոտքի ելաւ հրաժարական տալու համար, Մուշեղ ըսաւ․

— Նայէ՛, որդեակ, ի՞նչ կը շտապես, սա նժոյգներուն խօսքը դեռ չկրցանք լմնցնել․ քեզի ալ մեղք է, գիտեմ որ հիմա այդ Կամսարականները չեն կարող մեծ գին վճարել, վասնզի իրենց մեռած եղբօր՝ Սուրէնի ժառանգութիւնը Բագրատունեաց Տիկնոջ ծախեցին․ ուստի դուն լաւ կ՚ըսես, եթէ մեզի տաս այդ կենդանիները և արժէքը ընդունիս մեր գանձէն։

— Ձեր կամքը հրաման է, իշխան, բայց ես և իմ ընտանիքս Բագարան կը բնակինք ու եթէ ձեռնունայն վերադառնանք, այսինքն՝ առանց կատարելու Կամսարական իշխանին կամքը, ձեր իմաստութիւնը կ՚երեւակայէ, թէ ի՛նչ դժուարին վիճակի մէջ կրնանք գտնուիլ։

— Այո՛, այդ ճշմարիտ է, բայց Կամսարականները շատ բարեսիրտ են և ներողամիտ, միայն այդ Սուրէնը շատ խիստ և չներողի էր․ ես իրեն պէս կամակոր, ոխապաշ մարդ չեմ տեսեր Հայոց իշխանաց մէջ, Աստուած լուսաւորէ հոգին: Բայց Ներսէհ լաւ մարդ է, անյիշաչար է, դուն աներկիւղ կրնաս ձիերը ինձ տալ, ո՛րդի:

— Շատ սիրով, միայն մենք պզտիկ մարդիկ ենք, կը վախնանք, իշխան. հրաման տուէք ձեր ատենադպրին երկու տող գրել Կամսարական իշխանին, թէ ձեր բարձր հրամանին հնազանդելով՝ ձիերը թողուցինք. և մեր նուաստութիւնը ուրախ և հանգիստ սրտով կ'երթանք:

— Հիմա շուտով ճամբա՞յ պիտի ելնէք:

— Ո՛չ, դեռ քանի մը օր հոս ենք: Դեռ ուխտ ունինք Սուրբ Կարապետ:

— Լաւ, դեռ ժամանակ կայ այդ խնդրի մասին խօսելու: Վաղը առաւօտ այս ատենները եկուր տեսնուինք:

— Հրաման է իշխանիս կամքը, ըսաւ Գրիգոր ու երբ՝ խոնարհաբար ողջունելով՝ դուրս պիտի ելնէր, սպասաւոր մը ներս մտաւ և թուղթ մը մատուցանելով նախարարին՝ ըսաւ.

— Տէ՛ր, պատգամաւոր սուրհանդակ մը հասաւ Կամսարականաց Ներսէհ իշխանի կողմէն, այս թուղթը կը բերէ Ձեր Տէրութեան:

Մուշեղ առաւ թուղթը մտազբաղ երեսով և նշանացի իմացուց Գրիգորին, որ կրնայ երթալ: Գրիգոր ելաւ դուրս, բայց բնականաբար շատ հետաքրքիր էր իր մօրեղբօր պատգամաւորը տեսնելու և իր մօր ընտանիքի մասին տեղեկութիւններ առնելու, վասնզի մօրը վերաբերմամբ ամէն յոյս կտրած էր և խօսքն անգամ կը վախնար ընելու. մանաւանդ որ պարզ կը տեսնէր, թէ հօրեղբայրը աւելի իր մահուան կ'ուզէր հաւատալ, քան կենդանութեան: Ուրեմն դանդաղիլ այս ապարանքին մէջ՝ խելք չէր, և Գրիգոր փութաց դուրս ու Գաղրիկը հարցուց: Տնականը զինք տեսնելուն պէս, խորհրդաւոր կերպարանք առած՝ մօտեցաւ և կամաց ձայնով ըսաւ.

— Երթա՛նք, իշխանիկս, քեզի բաներ ունիմ պատմելու:

Ու երբ պալատէն քաղաք կ'իջնէին, Գաղրիկ սկսաւ իր պատմութիւնը.

— Նախ պէտք է յայտնեմ, թէ քու հօրեղբայրըդ՝ եթէ ծառաներուն հարցնես՝ չատ... ընդունելի մարդ չէ. անոնք այնպէս կը պատմեն, թէ չար կեղծ և խարդախ է: «Անպիտա՛ն, կ'ըսէր մէկը միւսին, գացիր Բանաշէն, չորս ամիս տունդ պահեցար, ձաքը մէջտեղ ելար, թէ արաբաց երկիրը գացած էիր իշխանին եղբօր որդին փնտռելու, բայց «ան մեռեր ու թաղուեր է» ըսիր երդումով, և հիմա անոր ամէն տեղ լուր կը տարածուի; որ Գրիգոր և մօրեղբայրը Սուրէն ազատեր են ու երկուքն ալ ողջ և առողջ Հայաստան կուգան: Այդ մարդիկը այնչափ տարի քու խաբէութեան պատճառով չարչարուեր են, և քու սուտ երդումին վրայ Կամսարական իշխանին խնդրակները ետ դարձան ու անոնց փրկանքին գինը ետ տարին»:

— Լա՛ւ, Գաղրիկ, ի՞նչ կայ որ. կը նշանակէ միայն, թէ հօրեղբայրս խարդախ ծառայ մը ունի եղեր, որ զինքը խաբեր է:

— Բայց դուն ամբողջ պատմութիւնը մտիկ ըրէ՝ վերջը դատէ. այդ ծառան սկիզբը համբերեց, կատակի տեղ առաւ իրեն եղած յանդիմանութիւնը. բայց երբ քանի մը ուրիշներ ալ վրան ինկան և սկսան զինքը նախատել, ան ըսաւ. «Ես իմ գլխէս չհասկցի այդ բանը, եղբարք, մեծ իշխանին հրամանով և ցուցումներով շարժեցայ»: Կարծեցի, թէ ատոր վրայ ամէնքը պիտի լսեն. բայց ան մէկը ելաւ և՝ «Իշխանը այդպիսի բաներ հնարելու շատ վարպետ է», ըսաւ, «երբ այս ամառ իրեն լուր տուին Ամիդէն, թէ արաբը կուգայ, ձայն չհանեց, չիմանալ կեղծեց: Ու երբ Տարօն արդէն վտանգուած էր, եւ ան լուր ղրկեց գիւղերուն, որ ամրանան, արդէն ուշ էր, շատ մարդ ոտքի տակ գնաց. ինքն ալ սուտ հիւանդ եղաւ, երբ Ռշտունին օգնութեան զօրք ուզեց իրմէ»: Ամէնքն ալ նման պատմութիւններ ըրին: Բացէ ի բաց կը խօսին, թէ՝ որպէսզի ինք կարենայ գրաւել Կոգովիտը՝ իր եղբօրորդւոյն — քու — մահը կը փափաքի: Հիմա իմացա՞ր. ուրեմն, խելքը ժամ առաջ ասկէ փախչիլն է: Ես պիտի չհամարձակէի հօրեղբօրդ մասին այսպիսի բան զրուցել, բայց իր ծառաները՝ երեքը, չորսը՝ բոլորն ալ տանից քաշուելու կ'ըսեն:

— Սակայն ես, Գագրի՛կ, ուրիշ բան մը կը մտածեմ. Կամսարական Ներսէհ իշխանի կողմէն պատգամաւոր մը եկեր է Մուշեղի. ինծ շատ փափաքելի է այդ մարդը տեսնել. բայց հօրեղբօրս կերպէն յայտնի եղաւ, որ չ'ուզեր իմ տեսութիւնս անոր հետ, վասնզի ինք կ'ուզէ առնել մեր նժոյգները; իսկ ես ըսի, թէ Ներսէհին են անոնք:

— Ես երթամ այդ մարդը տեսնելու:

— Երթալը դիւրին է, բայց ի՞նչ պատճառ պիտի ցուցնես ներս մտնելու համար:

— Չեմ գիտեր... բայց... այո՛, կ'ըսեմ թէ ես շիրակացի եմ. լսեցի, թէ մեր գաւառէն մարդ մը եկեր է, որ ինծ ազգական է, և կ'ուզեմ զինքը տեսնել:

— Երթանք հիմա իջեւան, հոն կը մտածենք այդ մասին:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Մուշեղ, Մամիկոնեանց մեծ իշխանը, Գրիգորի երթալէն վերջ, Ներսէհի նամակը ձեռքը, քիչ մը մտածեց և յօնքերը պարզելով՝ աչքերը վերցուց սպասաւորին, որ կը սպասէր։

— Պատգամաւորը հոս բեր, բայց զգուշացիր, որ ան ոչ միայն չխօսի այդ երիտասարդին հետ, այլեւ չտեսնէ զինքը։

Ստանալով այս հրամանը՝ սպասաւորը ելաւ դուրս և՝ երբ Գրիգոր հեռացաւ՝ առաւ պատգամաւորը ու բերաւ իշխանին քով։ Մուշեղ՝ անշարժ՝ մտնող մարդուն վրայ ակնարկ մը նետելով, վայրկենաբար ճանչցաւ իր եղբօր Դաւթի․ հաւատարիմը՝ մեր քաջածանօթ Զաւէնը, որ սպառազինուած և իր զինուորական կերպարանքն առած՝ աւելի երիտասարդ կ'երեւէր, քան մշակի հագուստով Պոլսոյ մէջ։

— Բարի է գալուստդ, Զաւէն եղբայր, ըսաւ Մուշեղ. ուրախալի լուր մը կուտայ մեզ քու բերած նամակդ, աւետելով եղբօրս աղջկան վերադարձը Պոլսէն. իրապէս դժուար հաւատալի է այդ լուրը, և շնորհակալ ենք կամսարական իշխանին, որ կը հաղորդէ մեզ զայն։ Միայն նամակին մէջ այնպիսի բան մըն ալ կայ, որ ես չկրցայ հասկնալ ի՞նչ կը նշանակէ. «Եթէ Գրիգոր երեւան չելնէ, ձեր եղբօր Դաւթի ժառանգը՝ Արփինին՝ յայտնի ըլլազով, Մամիկոնեանց և Կամսարականաց սերունդը բոլորովին չիջնալ չի համարուիր : Այս անշուշտ ուրախութիւն առիթ է ձեզ համար, ինչպէս եղաւ մեզ համար» :

— Մեծ իշխան, ես գրագէտ մարդ չեմ, որ ձեզ պէս կարենամ իշխանական գրութեանց մեկնութիւն տալ. բայց ինձ այնպէս կը թուի, թէ այդ խօսքերը հետեւեալը կը նշանակեն. Աստուած մի արասցէ, եթէ Գրիգոր իշխանը մեռած ըլլայ, իր քոյրն Արփենին օրինաւոր ժառանգ է հայրենի իշխանութեան և կալուածոց :

Երբ Զաւէն նկատեց, որ իր այդ խօսքերէն Մուշեղի դէմքը մռայլեցաւ, փութաց աւելցնել.

— Դարձեալ կը կրկնեմ, իմ խելքս չի հասնիր, ու ես բնաւ տեղեակ չեմ օրինաց. միայն ենթարկուելով ձեր հրամանին՝ ըսի, ինչ որ ինձ ճիշդ թուեցաւ :

— Այո՛, ըսաւ Մուշեղ հեգնական ժպիտով, եթէ Կամսարականները այդպէս կը խորհին, ամէն նախարարական օրէնք և սովորութիւն վեր ի վայր կ'ըլլան, և բաբելոնեան խառնակութիւն կը տիրէ Հայաստան :

— Բաբելոն գացած չեմ, Տէր իշխան, յարեց Զաւէն ամենայն պարզամտութեամբ:

— Այո՛, Բաբելոն գացած չես, բայց անոր շըրջակայքը գտնուած ես :

— Տիզբոն եղած ժամանակս — դուք ալ, Տէր, հոն էիք. արքայից արքային դուռը — լսեցի, թէ Բաբելոն շատ հեռու չէ անկէ:

Մուշեղ, որ մարդը կը ճանչնար և չէր ուզեր վիճաբանութեան մտնել շինական զինուորի մը հետ, չհասկնալու զարկաւ անոր սրամիտ պատասխանը եւ խիստ ձայնով հարցուց.

— Այդ նամակը ե՞րբ գրեց իշխանը, ո՞վ կար իր քով. նամակի գրութեան ոճը Դուքին յիշուած է:

— Այո՛, Տէր. իշխանին քովն էր Ռշտունեաց իշխանը. իր պալատն էին նոյնպէս կաթողիկոսը եւ ուրիշ նախարարներ, երբ իշխանը զիս կանչել տալով հրամայեց ձեր Տէրութեան տանիլ այս նամակը եւ պատասխան բերել:

Մուշեղի երեսը բոլորովին մթնեցաւ, եւ զայրւած կիրքով ան ըսաւ.

— Դուն մինա՞կ եկար, թէ ընկեր ալ ունիս:

— Կը տեսնէք, Տէր, թէ ես ո՛րչափ ծերացեր եմ. Կամսարական իշխանը ինձ հետ երկու թիկնապահ ալ դրաւ:

— Ո՞ւր են այդ մարդիկը:

— Վարը, քաղաքը թողի:

— Բայց պէտք է գիտնաս, որ ես առանձին չեմ կրնար այդ նամակին պատասխան տալ. պէտք է Համազասպ Մամիկոնեանին ես հաղորդեմ եւ ըստ այնմ պատասխանեմ:

— Համազասպ իշխանը ինձ ըսաւ, թէ այդ նամակին պատասխանը Մամիկոնեանց նահապետին կը վերաբերի, ինքն ալ խոստացաւ պատասխանել Կամսարական իշխանի այն նամակին, զոր ես, հոս չեկած, ճամբու վրայ Թնուն հանդիպելով՝ իրեն տուի:

— Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, բացագանչեց իշխանը դառնութեամբ. կը թուի թէ կաթողիկոս, զօրավար, նախարար միաբաներ են իմ անձիս դէմ, եւ բարեկամական նամակի մը ձեւով փափաք կայ հին նահապետական դրութեան օրէնք ու սովորութիւն տակնուվրայ ընելու. ապա թէ ո՛չ ի՞նչ կը նշանակէ այն, որ՝ երբ ինծի նամակ մը կ՚ուղարկեն, Համազասպին եւս կը գրեն. կ՚երեւայ թէ Մամիկոնեանց տան մէջ տարաձայնութիւն ձգելու կամք ունին:

— Տէր իշխան, ես իմ մասցս կարգադրութենէն վեր խնդիրներու մէջ չեմ կրնար մտնել, ինծի ինչ որ հրամայեցին ըսել՝ ըսի, ինչ որ հրամայեցին ընել՝ ըրի: Հիմակ ալ դուք ինչ պատասխան հրամայէք տանիլ՝ կը տանիմ:

— Տէ՛, դուն ի՞նչ կը խառնուիս գործին, մա՛րդ, քեզ հետ խօսող ո՞վ է. ես ինքնիրենս կը խորհրդածեմ:

— Շատ բարի, շատ իրաւացի է ձեր յանդիմանութիւնը, ներեցէք իմ միամտութեանս:

— Այդ աղջիկը քանի՞ տարու կայ հիմա, եւ ի՞նչ նոր հրաշքով մէջտեղ ելեր է:

Ջուէն լուռ կեցաւ և գետինը կը նայէր:

— Քեզ կ՚ըսեմ, մա՛րդ, ինծի պատասխան չե՞ս տար:

— Կը ներէք, իշխան, ես կը կարծէի, թէ դուք ինքնիրեննիդ կը խորհրդածէք, և ուշադրութիւն չըրի ձեր հարցումներուն.

— Լա՛ւ մարդ ընտրեր են Կամսարականները ինծի ուղարկելու:

Ջուէն դարձեալ լուռ կեցաւ, իսկ Մուշեղ տաքի ելնելով և խիստ դէմքով՝ ըսաւ.

— Դուն գնա՛ հանգչէ դուրսը ու երբ յոգնութիւնդ առնես՝ կարելի է աւելի շնորհքով խօսիս իշխանաց հետ:

Ու սկսաւ վեր վար շրջագայիլ սենեակին մէջ: Կամսարականի այդ նամակը իր բոլոր խորհուրդները հիմն ի վեր կը տապալէր. արդարև, Բագրեւանդ գաւառին մէկ մասը եւս, որ՝ Գրիգորի մահուամբ՝ Մուշեղ արդէն իր սեփականութիւնը կը կարծէր, հիմա՝ փոքրիկ աղջկան մը մէջտեղ գալով՝ կըրնար ելնել իր ձեռքէն։ Եթէ Կամսարականները մինակ ըլլային խնդրոյն մէջ՝ իր պատասխանը պատրաստ էր. բայց... Դուինի մէջ նախարարական ժողով մը, գլուխը՝ կաթողիկոս և մանաւանդ Թէոդորոս Ռշտունի, որ խօսելէ աւելի գործել գիտեր, վտանգաւոր դրացի՝ որուն մէկ ձեռքը Բզնունեաց գաւառն էր և միւսը Բաղէշ, այնպէս որ արեւելքի եւ հարաւի կողմէն կարծես գրկած էր Մուշեղի Տարօն երկիրը. այդ առաջ ալ միշտ երկիւղ և կասկած ազդած էր իրեն. իսկ հիմա ան կը տեսնէր նոյն Թէոդորոսը, որ՝ Արծափու յաղթութեամբ պսակուած եւ Կամսարական Ներսէհը գործիք ըրած իր ձեռքը, յանկարծ փոքրիկ աղջկան մը իրաւունքը կը պահանջէր իրմէ՝ Մուշեղէն։ «Եւ ի՞նչ խօլական իրաւունք, որ հիմ չունի, կ՚ըսէր ինքնիրեն. ո՞վ օրէնք դրած է, որ աղջիկները կարենան նախարարական կալուած ժառանգել. ո՞ւր կ՚երթայ այսպէս նախարարութեանց նահապետական իրաւունքը։ Բայց Համազասպ տկարամիտ մէկն է; կ՚ելլէ յիմարաբար թուղթ մը կը գրէ, փոխանակ բողոքելու, եւ Թէոդորոս կը հասնի իր դիւական նպատակին, թուլցնելով և բաժնելով Մամիկոնեանները։ Պէտք է շուտով տեսնեմ այդ տղան, այո՛, այդ մօրուքոր տղան, որ չի մեծնար, ու եթէ ձեռքէն չբռնեմ՝ կ՚երթայ կը գլորի գահավէժէ գահավէժ. բարեբախտաբար ան չի նմանիր այն անձնապաստան երիտասարդ իշխանազուններուն, որ՝ վստահ իրենց «ուսում», «գիտութիւն» ըսուած բաներուն, կը խօսին, կը վիճին՝ վարդապետի մը յատուկ ձանձրացուցիչ երկարաբանութեամբ, այլ կը լաւ խրատը և կը յարգէ իր նահապետին հրամանները»։

Այս մտածութիւններով՝ Մուշեղ բոլորովին մոռցեր էր շիրակացի երիտասարդը և արաբական նըժոյգները։ Ան սուրհանդակ հանեց Ցնուն, գրելով Համազասպին, որ՝ տանց պատասխանելու Կամսարականին՝ շուտով իրեն գայ։ Ու երբ ինք քիչ մը հանգստացաւ՝ և սկսաւ պաղ արիւնով խորհրդածել, զղջաց, որ Զաւէնի հետ կրքով խօսեր էր․ վասնզի, թէև ի բնէ խորամանկ և քինախնդիր էր, բայց շատ քիչ կը պատահէր, որ բարկանար և յայտնի ընէր իր հոգին․ ուստի Զաւէնը հարցուց, և երբ իրեն ըսին, թէ գացեր էր քաղաք, մարդ ղրկեց որ գայ։

Զաւէն, որ դօշաքաղութեան և նախատինքի առջև հագիւ կրցեր էր զայրոյթը զսպել և մեծ ուրախութեամբ հեռացեր էր Մուշեղի ներկայութենէն, չորս չորս ոտք իջաւ սանդուխներէն, ձիուն վրայ նետուեցաւ և հասաւ քաղաք։ Երբ իջևանին առջև ձիէն կ'իջնէր, տեսաւ իր երկու թիկնապահները, զորս հոն ձգած էր․ անոնք ուրախ զուարթ կը խօսէին մարդու մը հետ, հրաւիրելով զայն երթալ իրենց հետ ընթրելու․ անոնցմէ մէկը, ուրախութենէ արբած, կ'ըսէր․

— Սուրբ խա՛չ վկայ, որ 'քեզ հոսկից հոն թող չեմ տար, դուն մարտիրոս ես, Գողրիկ, դուն առաջինն ես՝ որ կը տեսնեմ այդ անիծեալ աւազակաց. ձեռքէն Աստուծով ազատած․ երթանք ընթրենք, մեր Զաւէն եղբայրը անշուշտ իշխանին հետ կ'ընթրէ այս գիշեր. երթանք Մուշի գինիով զուարթանանք։

— Տղա՛ք, զիս թողէք, իմ իշխանիկս ինձ կը

ազատէ․ ես փառք տուի Աստուծոյ, իմանալով ձեզմէ զատուելս, ընտանիքիս ողջ առողջ ըլլալու լուրը․ բայց այն պատուական տղուն ի՞նչպէս համարձակիմ, ի՞նչ բերանով ըսեմ, թէ իր մայրը, քոյրը մեռեր են, և փոքրիկ աղջիկ մը միայն ազատեր է։

Ձիւնը, որ հեզիկ ու խոշոր կուգար, վարագոյրի մը պէս ծածկած էր Զաւէնն ու իր ձին այս մարդոց աչքէն․ օտարականին խօսքերը գրաւեցին Զաւէնի ամբողջ ուշադրութիւնը, և ան՝ առանց երկար խորհրդածելու՝ տրոփող սրտով մօտեցաւ այդ անծանօթ մարդուն և, կարծես վախնալով, թէ ան կրնայ փախչիլ, բռնեց ուսէն ու իր հայրական ձայնով ըսաւ․

— Որդեա՛կ, ըսէ՛, ո՞վ է քու իշխանիկը, այն պատուական տղան, որուն չես համարձակիր ըսելու, թէ մայրն ու քոյրը մեռեր են և փոքրիկ աղջիկ մը միայն մնացեր է։ Զրուցէ՛, ո՞վ է։

Գաղրիկ շփոթած՝ դարձաւ և, ճանչնալով Զաւէնը, ձեռքը համբուրեց․ իսկ ան, առանց մանաւոր կարեւորութիւն տալու յարգանքին, որ ամէն հայ երիտասարդ սովոր է մատուցանել ծերութեան, կրկնեց դրեթէ հրամայաբար․

— Ըսէ՛, որդեակ, ըսէ՛ այդ իշխանիդ անունը։

— Գրիգոր Մամիկոնեան։

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է ան։

— Վերը, հիւրանոցը։

— Տէ՛, քալէ՛ ցոյց տուր։

Ծերը կը վազէր սանդուխներէն վեր, այնպէս որ երիտասարդները հազիւ կը հասնէին իրեն, ու երբ Գաղրիկ մօտեցաւ իրեն և ըսաւ՝ «հո՛ս է», ծերին ուրախ դէմքը մթագնեցաւ․ ան բռնեց Գաղրիկի թեւէն և չձգեց, որ դուռը բանայ։ Զաւէն կը մտածէր. ան մէկէն ունեցաւ նոյն մտահոգութիւնը, զոր քիչ առաջ յայտնած էր Գաբրիկ, — մայր մը և քոյր մը մնացեր են...

Բայց ինչ որ ան արգիլեց ուրիշին՝ չկրցաւ արգիլել իր սրտին. բացաւ դուռը և մտաւ: Քառակուսի սենեակ մըն էր՝ լուսամուտը երդիքէն. դըրան անմիջապէս դիմացը վառարան մը իր դեղեցիկ բոցով կը լուսաւորէր անհրապոյր խուցը և կը զուարթացնէր զայն. վառարանին երկու կողմը՝ տախտակամած, վրան՝ քանի մը կապերտ, ձիերու թամբեր և տապճակներ, կաշիէ մախաղներ և զէնքեր: Գրիգոր նստած՝ տխուր կը մտածէր:

Երբ դուռը բացուեցաւ, և ան տեսաւ Զաւէնը, որ չորս տարուան միջոցին միայն քիչ մը աւելի ճերմկեր էր, վայրկենապէս ճանչցաւ:

— Զաւէն հայրի՛կ, գոչեց և ցատքեց ուրախութեամբ վիզը փաթթուեցաւ. իսկ Զաւէն՝

— Ո՛հ, իշխանիկս, Աստուած քեզ պահէ, կ՚ըսէր, և աչքերէն արտասուքը կը հոսէր: Երբ առաջին վայրկեանին յուզումը անցաւ, Գրիգոր դիմեց անոր.

— Ըսէ՛, Զաւէն հայրիկ, ի՞նչ եղան մայրս և քոյրերս... չե՞ս խօսիր... ո՛հ, ամէնքն ալ, ամէնքն ալ մեռան, ո՜վ Աստուած իմ...

Գրիգոր նստաւ տախտակամածին վրայ և ձեռքը ճակտին տարաւ:

— Ոչ ամէնքն ալ, իշխանիկս, Աստուած Արփենին քեզի պահեց, ինչպէս քեզ՝ իրեն:

Հեկեկանքի խեղդուկ ձայն մը ու «մա՜յր իմ, մա՜յր իմ... ո՜վ սիրելի մայր... ո՜վ հրեշտակս» բառերը միայն կը լսուէին երբեմն. Միացեալներու չնչառութիւնն անգամ կարծես դադրած էր այս որդիական ողբին առջև. կրակը կը ճարճատէր, և անկէ զատ ոչ մէկ ուրիշ շշուկ կը լսուէր սենեակին մէջ: Հեկեկանքը կ՚ընդհատուէր երբեմն, տխուր լռութիւն մը կը տիրէր, որուն աւելի դառն հեկեկանք կը յաջորդէր: Գրեթէ ժամ մը տևեց այս վիճակը, և ամէնքն ալ, հետևելով Զաւէնի օրինակին, լռութեամբ յարգեցին Գրիգորի սուգը, մինչև որ ան ելաւ, ջուր ուզեց, խմեց ու լուացուեցաւ: Ապա Զաւէնին դառնալով՝ ըսաւ.

— Զաւէն հայրիկ, չորս տարի է, որ կ՚երևակայէի, կը գուշակէի, թէ այս դառնագոյն դոյժը պիտի լսեմ. բայց մարդկային սիրտը այնչափ տկար է, որ շատ անգամ ինքն ինծի յոյս կուտայի և զիս կը խաբէի... ո՞ւր է հիմա Արփենին, լա՞ւ է, առո՞ղջ է...

— Փա՜ռք Աստուծոյ, առողջ է ու կայտառ և ի՜նչպէս գեղեցիկ, ի՜նչպէս խելացի, ի՜նչպէս...

— Ո՞ւր է հիմա:

— Մոզասբերդ, մօրաքրոջ Մամէն Տիկնոջ քովն է և քեզ կը սպասէ:

— Ի՞նձ կը սպասէ... յոյս ունէի՞ք դուք իմ դարձիս, զիս ո՞ղջ գիտէիք:

— Երբ ուրիշները քեզ մեռած կը համարէին, ես միշտ կը հաւատայի, որ դուն ողջ ես, ու ես դարձդ պիտի տեսնեմ. բայց կը յուսայի քեզ հետ տեսնել նաև Սուրէն իշխանը. միասին չէի՞ք:

— Միասին էինք, բայց ճամբան զատուեցանք ա՛յսմայ... երկայն պատմութիւն:

— Այո՛, պէտք է երկայն խօսինք, իշխանիկս, Աստուած յուսանք. վերջ կուտայ թշուառ և աղալից պատմութեանց, և ուրախ պատմութիւններ կը յաջորդեն, վասնզի այս քանի տարի է...

Այդ միջոցին սենեակին դուռը բացուեցաւ, եւ վանապետը ներս նայելով՝ դիմեց դուրսը կեցողներուն.

— Ահա հոս են ձեր փնտռած մարդիկը։

Ու հեռացաւ։ Ներս մտան Մուշեղ իշխանին երկու թիկնապահները և Զաւէնը ողջունելով՝ ըսին.

— Իշխանը քեզ կ'ուզէ, Զաւէն եղբայր։

— Շատ բարի, ժամանակն արդէն ուշ է, վաղն առաւօտ կանուխ կուգամ։

— Մեզ այս իրիկուան համար պատուիրեց։

— Խնդրեմ իմ յարգանաց ողջոյնները մատուցանել իրեն. թող այս երեկոյ ծերութեանս ներողութիւն շնորհէ, վաղուընէ վերջ եթէ հաճի՝ բոլորովին իրեն հիւր կ'ըլլամ։

Մարդիկը քիչ մը մտածեցին, ողջունեցին եւ գացին դժգոհ։

— Հօրեղբօրդ հետ տեսնուեցա՞ր, իշխան, հարցուց ծեր զինուորը։

— Այո՛, Զաւէն հայրիկ, միայն առանց ինքզինքս յայտնելու։

— Կը հասկնամ, ըսաւ ծերը ժպտելով. ի՞նչ որոշեցիր։

— Այն՝ որ ժամ առաջ հեռանամ Տարօնէն։

— Ապրի՛ս, իշխանիկս, ես միշտ կ'ըսէի, որ դուն շատ խելօք մարդ ես։ Ուրեմն հիմա կ'ընթրենք, կը հեծնենք և ճամբայ կ'ելլենք։

— Այս գիշե՞ր, հարցուց Գրիգոր զարմանքով։

— Այո՛, իշխանիկս. պապենական առածը «աղուէսին շուքին տակ չպառկիր» կը պատուիրէ։ Տըղա՛ք, եկէք մեզ ընթրիք պատրաստեցէք և ձիերուն գարի տուէք։

— Բայց ինչո՞ւ այդչափ շտապենք, հարցուց Գրիգոր, երբ մնացին ինք եւ Զաւէն:

— Քու հօրեղբայրդ է, բայց շատ ոճ է, իշխանիկս: Ես զինքը լաւ կը ճանչնամ: Քիչ մը ձիւնի նեղութիւն կը քաշենք, երկու ժամի չափ, բայց աւելի ապահով եւ հանգիստ կ'երթանք. այս գիշեր Առաքելոց վանքը կ'իջնենք եւ վաղն առաւօտ բռնելիք ճամբանիս կը մտածենք:

— Շա՛տ բարի:

Շուտով խորովածը պատրաստ էր, Տարօնի գինին գերագոյն եւ առատ: Երբ ընթրած էին եւ ձիերը կը թամբէին, Գրիգոր ըսաւ ձիապանին.

— Գագի՛կ, երրորդ արաբական նժոյգը Զաւէն եղբօր համար թամբէ, իսկ եթէ բեռ կայ՝ անոր ձիուն վրայ դիր:

Հանդարտ, ձիւնաբեր օդ մըն էր: Զաւէն, որ ամբողջ Հայաստանը իր տան մէջ կը ճանչնար, առջեւէն կ'երթար: Առաքելոց վանքին վանահայրը, որ Զաւէնի հին բարեկամն էր, մեծ սիրով ընդունեց զիրենք: Այդ գիշեր Գրիգոր անցուց Զաւէնի հետ, ընելով իր պատմութիւնը եւ լսելով իր ընտանեաց դժբախտութիւնը: Հազիւ առաւօտեան դէմ անկողին մտան մեր այս բարեկամները:

ԳԼՈՒԽ Ի·

Մուշեղ թէև նեղացաւ, որ Զաւէն իր հրաւէրը չէր ընդունած, բայց ձայն չհանեց: Կը սպասէր անոր առաւօտեան, ինչպէս նաև չիրակացի երիտասարդին, որու նմոյշները կ'ուզէր տանիլ· բայց անոնցմէ ոչ մէկը չերևցաւ: Ձիւնը մերթ կը դադրէր, մերթ վերստին կը սկսէր: Համազասպ պիտի գա՞ր արդեօք, կը հարցնէր ինքնիրեն. և նոյն պահուն պատուհանէն նայելով՝ դաշտին հիւսիսային կողմը, ճամբուն ձիւնին վրայ տեսաւ սևութիւն մը, որ երբեմն փայլ կ'առնէր· զինուած մարդիկ կուգային· ուրեմն Համազասպն էր:

Արդէն կէսօր էր դարձած, իսկ Զաւէն չէր երեւար. Մուշեղ մարդ ղրկեց իջևան լուր բերելու: Վանահայրը պատասխանեց, թէ իր հիւրերը, առանց ձիւնին նայելու, գիշերով ելեր Սուրբ Կարապետ գացեր էին:

Կասկածոտ՝ ինչպէս ամէն խորամանկ մարդ՝ Մուշեղ առաջին իսկ օրէն չէր սիրած Զաւէնը և միշտ խեթիւ կը նայէր անոր. հիմակ ալ անոր գիշերով անհետանալը այդ չիրակցիին հետ տեսակ տեսակ կասկածներ ներշնչեց իրեն, և ան հրամայեց խումբ մը թիկնապահներու, որ երթան Ս. Կարապետ և՝ ըլլայ քաղցրութեամբ թէ բռնութեամբ՝ ամէնքն ալ վերադարձնեն:

Նոյն պահուն երևցաւ Համազասպ իշխանը:

Մանրագլուխ երիտասարդ մըն էր ան, ազնիւ, հանդարտ և քաղցր կերպ ունէր. ոչ միայն ուսումնասէր, այլև իր ժամանակին ուսումնականը կը սեպուէր։ Հայրենի հնաւանդ սովորութեանց հնազանդ և պատկառ, շատ անգամ ակամայ Մուշեղի անտեղի և անիրաւ հրամաններուն ալ կը հնազանդէր. իր այս հնազանդութիւնը ոմանք շահասիրութեան կը վերագրէին, վասնզի Մուշեղ ժառանգ չունէր և իր կարծիքներուն վրայ յամառ էր։

Մամիկոնեանց նախարարը սիրով ընդունեց զինքը, և բնականաբար առաջին հարցումը այն եղաւ, թէ ի՛նչ կը պարունակէր Կամսարականաց կողմէ եկած նամակը։ Եւ երբ Մուշեղ իմացաւ, թէ գրեթէ նոյն իմաստն ունէր, ինչ որ իր ստացած նամակը, հարցուց.

— Ի՞նչ պատասխան տուիր։

— Դեռ պատասխան չեմ տուած, վասնզի ուզեցի ձեր կարծիքը հարցնել. դուք գլուխն էք Մամիկոնեանց Տան, և խնդիրը աւելի ձեզի կը վերաբերի։

Այս պատասխանը ուրախացուց Մուշեղը. իր խրատունքները կը յարգէր Համազասպ։

— Բայց ի՞նչ կարծիք ունիս այդ առաջարկութեան մասին, հարցուց Մուշեղ. ի՞նչ պատասխան կարծես որ պէտք է տանք։ Երկրի մը կառավարութիւնը կանանց յանձնել կարելի՞ է։

— Եթէ խնդիրը այդպէս առնենք, կանանց իրաւունք կուտանք, վասնզի մենէ առաջ եղած են և մեր օրով կը տեսնենք նախարարաց այրի կանայք, որ տարիներով բացարձակ իշխանութիւն կը վարեն մինչև իրենց զաւակաց մեծնալը։ Սիւնեաց երկիրը հարիւր տարուան մէջ երեսուն տարի կանանց ձեռքով կառավարուեր է, Սահաթա և Բիւրեղ Տիկնանց օրով, և յաճախ բնակիչները աւելի գոհ եղեր են անոնց կառավարութեամբ։ Բայց խնդիրը հոն է, թէ կանայք իրաւունք ունի՞ն նախարարական իշխանութիւն ժառանգելու. հայրենի ժառանգութենէ արտ մը, ագարակ մը, տուն, պալատ անոնք կրնան ունենալ, բայց կալուածական իշխանութեան օրինակ չկայ Հայաստանի մէջ։

— Ահա այդ պատասխանը կ՚ուզեմ տալ ես այն մարդոց, որ ատոնց ամչնալու նման առաջարկութիւն կ՚ընեն մեզ։

— Միայն պէտք է նկատի ունենաք, Տէր, որ այդ առաջարկութիւնը կաթողիկոսի, մարզպանի և նախարարաց ժողովոյ մը հաւանութեամբ կ՚ըլլայ։

— Այդ է որ զիս կը զայրացնէ, վասնզի կը տեսնեմ, որ կաթողիկոս և նախարար մէկ մարդու քմահաճոյքին կը ծառայեն ստրկաբար։ Այդ մարդը՝ Թէոդորոսը՝ դուք չէք ճանչնար, մինչ ես լաւ կը ճանչնամ զինքը և կը գուշակեմ իր ուզածը։ Տղայ էինք Տիզբոն, արքայից արքային դուռը, երբ ան ալ եկաւ. անհանդարտ, կռուասէր, բռնաւոր, կամակոր, ամենուն կ՚ուզէր իշխել. դեռ այն տարիքին ցոյց կուտար, թէ ի՛նչ էին իր դիտաւորութիւնները, որ այսօր համարձակ կ՚ուզէ իրագործել, կ՚ուզէ պաշտպան հանդիսանալ տկարներուն և անոնց օգնութեամբ հզօրներուն գլուխը ջախջախել։ Իրեն հոգ չեն հայրենի օրէնք, հնաւանդ սովորութիւն և կանոն, ամէն բան կ՚արհամարհէ, ոտքի տակ կ՚առնէ իր նպատակին հասնելու համար։ Ի՞նչ էր Ռշտունեաց գաւառը, երբ ան ժառանգեց հօր իշխանութիւնը, — փոքրիկ վիճակ մը միայն. մինչ այսօր ահագին նահանգ մը դարձած է։ Վասպուրականի մէջ Արծրունեաց արծիւը ամքեր է, և իր թռիչքը սանձուեր, իսկ Ռշտունեաց բազէն թևերը կը տարածէ և կը խոյանայ: Բզնունեաց երկրին տէր եղաւ, Բաղէշ իր ամրութիւնն է, Աղթամարայ ծովուն բացարձակ տէրը դարձած է, Ռոփսաունիք իր ամենախոնարհ՝ ծառաներն են: Մոկացիք և մենք միայն ազատ ենք մնացեր իր ազդեցութենէն: Հեռաւորներու՝ Վրաց, Աղուանից, Սիւնեաց դաշնակից, մերձաւորներու՝ բռնաւորիչ. Վասակ Սիւնիէն ի վեր Հայաստան այդպիսի փառասէր, յանդուգն մարդ չէ տեսած: Թագաւորելն է միայն այդ մարդուն երազը: Կինն ալ՝ իրեն յարմար՝ տունը նստիլ չի գիտեր, քաղաքէ քաղաք կը շրջագայի. աղջիկ եղած ատենէն որսորդութեան սովոր՝ հիմա քաղաքներ, վիճակներ որսալ կ'աշխատի, չար օրինակ հանդիսանալով բոլոր իշխանազն կանանց, որոնք վաղը պիտի ելնեն իշխանութիւն բաժնելու իրենց ամուսիններուն հետ, և ամէն տուն ապստամբութեան և խռովութեան վայր պիտի դառնայ: Այդ կնոջ բանսարկութեամբ, խառնակչութեամբ Բզնունեաց գաւառին տէր դարձան Ռշտունիք. երկու երեք իշխաններ խաղաղութեամբ կը տիրէին երկրին, և այդ կինը՝ առանց երեւալու, առանց տեսնուելու՝ մէկը միւսին հետ ձգեց, ճիշդ այն ժամանակ, երբ ես զբաղած էի Հաշտենից գաւառի գործերով: Իշխանը հիւսիսականաց դէմ գացեր էր: Կինը՝ առանց ամչնալու՝ եկաւ Դատաւան նստաւ արքայական ճոխութեամբ, ատեան կազմեց, ամբաստանութիւններ հնարեց, իշխան մարդիկ դատել դատապարտել տըւաւ, ինք անձամբ ներկայ չգտնուելով՝ իբր թէ բանի մը չխառնուեցաւ և միայն վճիռը գործ դըրաւ. մէկը Բաղէշի բերդը փակեց՝ իբրև մահապարտ դատապարտուած, միւսը, որու յանցանքը մեզի բողոքած ըլլալն էր, ընտանիքով անբնակ կղզի մը ղրկեց և երկիրները գրաւեց. միայն Գարեգին Բզնունին, որ ոչխարի պէս ապուշ մէկն էր, թողուց երկրին մէջ, բայց դարձեալ ապահով չըհամարելով Ուշտունեաց իշխանութիւնը, խրատուլակ մը բերաւ հաստատեց ծովեզերքը — այդ դաժան ծերը, Ատոմ Շուհունին: Ինք միշտ զբաղած է. ահա երրորդ կաթողիկոսն է որ կը դնէ, միշտ նախարարաց ժողով կը գումարէ Դուին և ժողովին մէջ ինք կը խօսի, ինք կը գործէ. համարինք թէ զինուոր է, ուրեմն թող զինուորութեան մասին վիճի և վճիռներ տայ. թէ իշխան է, կառավարութենէ կը հասկնայ, ուրեմն թող իրաւունք ունենայ հրամայելու. բայց ի՞նչ ըսենք, որ վարդապետ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս կը լռեցնէ, գլուխնուս աստուածաբան կը դառնայ: Գիտեմ, իր փափաքը միշտ այն եղած է, որ նախարարներու միայն ժողով մը հաստատէ Դուինի մէջ և անոր զօրութեամբ իշխէ ամբողջ Հայաստանի վրայ. բայց՝ Մուշեղ դեռ մեռած չէ...

Համազասպ լուռ մտիկ կ՚ընէր, թէպէտ լաւ գիտէր, որ թշնամիները՝ իրար ատելով՝ երբեք արդար չեն կրնար ըլլալ իրենց դատողութեանց մէջ իրարու մասին: Ապա նստաւ, Մուշեղի բերնէն երկայն պատասխան գրեց Կամսարական իշխանին, մերժելով կանանց ամէն ժառանգական իրաւունք գաւառներու վրայ և հազիւ միայն ընդունելով Դուքթի եղբօրորդւոյն իրաւունքը հայրենի բնակավայրին՝ Վարդանաբերդի վրայ: Երբ նամակը գրուած էր և Մուշեղի կնիքով կընքուած, կը սպասէին Ջուէնի վերադարձին Ս. Կագաղտնէն, որպէսզի զայն իրեն յանձնեն Կամսարականին տանելու: Այդ միջոցին Մուշեղի սպասաւորը թուղթ մը բերաւ, որ չինական մը տուեր ուղղեր էր: Իշխանը տուաւ զայն Համազասպին, որ կարդաց, և ան կարդաց հետեւեալը.

«Մեծազօր իշխանիդ Մուշեղի, Մամիկոնէից Տեառն, խնդալ. ուրախալիր լուր կը հաղորդեմ՝ ձեր եղբօրորդւոյն Գրիգորի յաջողութեամբ դարձն ի գերութենէ. անոր գալստեամբ իմ պաշտօնս վերջ կ'առնու բնականաբար, ինչպէս ձեր պատասխանն առ Կամսարական իշխան: Ձեր բարձր Տէրութեան խոնարհ ծառայ՝ Զուէն կաղզուանեցի»:

— Ոչ թուական և ոչ տեղի անուն, միայն կնիք՝ «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Զուէն», ըսաւ Համազասպ՝ գլուխը վեր առնելով:

— Խաբէութիւն կայ այս բանին մէջ, յարեց Մուշեղ. երբ տեսան, որ ես պիտի չընդունիմ աղջըկան մը երեւակայեալ իրաւունքը, այս դաւը պատրաստեցին:

— Բայց... ըսաւ Համազասպ՝ գիրը լաւ մը զննելով, ես կը յիշեմ Գրիգորը գիրը, այս բոլորովին անոր գիրին կը նմանի:

— Շուտով գացէք, հրամայեց Մուշեղ սպասաւորներուն. ո՛վ որ այդ չինականը գտնէ, ինծի պարգեւ կը ստանայ:

Ծառաները դուրս թափեցան և՛ ժամ մը չանցած՝ խեղճուկ ալեխաւոր գիւղացի մը կանգնեցուցին Մուշեղի առջեւ:

— Դո՞ւն էիր, որ այս թուղթը բերիր, հարցուց Մուշեղ խստութեամբ:

— Այո՛, Տէր:

— Ո՞վ տուաւ քեզ զայն:

— Ալեւոր հեծեալ զինուոր մը։

— Ո՞ւր էր այդ։

— Արքունի ճանապարհին վրայ։ Ես Նորաշէնէն ելած՝ Առաքելոց վանքին մօտ տեսայ զինք. հինգ ձիաւոր էին. ծերը ինծի տուաւ թուղթը, որ բերեմ ձեզ, ու երիտասարդ մը, որ շատ լաւ ձի ունէր, ինծի ոսկի մը տուաւ։

— Տեսնե՛մ ոսկին։

— Ահա՛, ըսաւ գիւղացին եւ հանելով լաթի մը մէջ փաթթուած ոսկին՝ տուաւ իշխանին։

— Սասանեանց ոսկի մը, ըսաւ Մուշեղ եւ դըրամը ետ նետեց չինականին։ Ո՞ր կողմ գացին։

— Դէպի Բաղէշ։

— Ի՞նչպէս մարդ էր երիտասարդը։

— Քսան քսաներկու տարու, պզտիկ մօրուքով, քաղցր եւ գեղեցիկ աչքերով աղամարդ էր։

— Լա՛ւ, հասկցայ։ Եւ իշխանը ձեռքով նշան ըրաւ՝ որ երթայ։

Երբ, գիւղացին ոսկին զետեղելով գրպանը, դուրս ելաւ, Մուշեղ մտածութեան մէջ թաղուեցաւ. միտքը կը բերէր արաբական ձիերու տէր երիտասարդը, անոր քաղցր ու գեղեցիկ աչքերը, տարիքը, դեռաբոյս մօրուքը, ինչպէս նաեւ Համազասպին խօսքը, թէ նամակին գիրը Գրիգորինն է։ Կը խորհրդածէր, թէ այդ մարդիկը Սուրբ Կարապետ երթալու խօսք ըրած էին, սակայն փոխանակ հոն երթալու՝ հարաւ կ'երթային։ Այդպէս, է որ նոյն գիշերը իր ուղարկած խումբը վերադարձաւ եւ լուր բերաւ, թէ իր փնտռած մարդիկը չէին եկած վանքը։

Բայց ի՞նչու Բաղէշ կ'երթային։ Զաւէն այդպէս որոշեց, որպէսզի եթէ Մուշեղ կասկածի իքնոց փոխատեան վրայ և խնդրակ հանել, իրենք հակառակ համբաւ արդէն հասած ըլլան Օշտունեաց իշխանութեան երկիրը: Այդպէս ալ եղաւ. նոյն գիշերը մտան Բաղէշ, հանգիստ ու զուարթ, որչափ որ դառն յիշատակները կը ներէին Գրիգորին զուարթ ըլլալ: Ջուէնի դիտումը՝ մինչև Օշտունեաց Սասունը հասնիլը ոչ ոքի չյայտնել Գրիգորի իսկութիւնը՝ նաև Գրիգորի փափաքն էր. մայրը կորսնցնելէն ետք ան իր ամբողջ սիրտը Թենիի վրայ դարձուցեր էր և չհամարձակելով ոչ ոքի յայտնել իր սէրը՝ կ՚ուզէր անձամբ երթալ տեղեկանալ օրիորդի մասին: Ուստի այն գիշեր Բաղէշ անցընելով՝ առաւօտուն ճամբայ ելան դէպի Սասուն: Քանի կը մօտենար Գրիգոր իր նպատակին՝ այնքան աւելի երկիւղ կը տիրէր սրտին. այն մտածումը, որ Թենի, իրմէ յուսահատ, կրնար իր սիրտը տուած ըլլալ ուրիշի մը՝ զինքը կ՚ուտէր:

Հինգ օր ետք մտան Սասուն: Թէոդորոս հոն չէր. սպասաւորները առաջնորդեցին զիրենք ձմեռնային դահլիճը, և մեր հին բարեկամը Յուսիկ եկաւ ողջունելու և տեղեկանալու իրենց որպիսութեան մասին: Գրիգորի գոց գոյնով հագուստները և դեռաբոյս մօրուքը բաւական էին, որ Յուսիկ չճանչնար զինքը. ու այն ատեն միայն, երբ իրեն ըսին, թէ երիտասարդը գերութենէ ազատած Գրիգոր Մամիկոնեանն է, ան գնաց իմացնելու Օշտունեաց Տիկնոջ:

Լուրը իսկոյն տարածուեցաւ ամբողջ պալատը: Սեդա՛ շատ ազնիւ և քաղցր ընդունելութիւն ըրաւ Գրիգորի. ու երբ անոր մօր խօսքը բացուեցաւ, և Գրիգոր կը ջանար զսպել արտասուքը, Տիկին եւս փղձկելով՝ ըսաւ.

— Որդեա՛կ Գրիգոր, արտասուքէ մի ամչնար.

մի կարծեր, թէ ամէն անոնք, որ ապառաժէ սիրտ ունին, քաջ են. ահա մեր Յուսիկը. եթէ աշխարհ ջարդ ու կոտոր ըլլայ՝ ան կաթիլ մը արցունք չունի, բայց մերկ սուր մը տեսնելուն՝ ձեռքն ու ոտքը կը դողան։

Տիկինը՝ խօսքը փոխելու և միեւնոյն ատեն տեղեկանալու համար՝ հարցուց Գրիգորին անոր կեանքի մասին գերութեան մէջ։ Ճիշդ այդ պահուն ներս մտաւ Թենի իր տասնըեօթը տարիներու գեղեցկութեամբ։ Գրիգորի աչքերը շլացան. Թենի աճեր էր և իրեն հետ նաև իր գեղեցկութիւնը. շփոթութիւնը թեթև կարմրութիւն մը բերեր էր իր երեսին, և իր լուսալից աչքերը ուրախութիւն և միաժամանակ տարակուսանքի տխրութիւն կ'արտայայտէին։ Մտքի արագութեամբ խեղճ երիտասարդը բաղդատեց այդ չքնաղ աղջիկը իրեն հետ. արաբական արեւէն, խորշակէն, սառնաշունչ քամիներէն այրած իր դէմքով, գժնդակ գերութենէն, երկար ճամբորդութենէ, սրտադողերէ, վտանգներէ հալած մաշած իր մարմնով՝ ան ինքզինքը շատ վար դատեց և խորապէս տխրեցաւ։ Բայց երբ Ռշտունեաց Օրիորդը մօտեցաւ սեղմեց իր ձեռքը և խօսեցաւ հետը, Գրիգոր քաջալերուեցաւ և պատասխանելով Տիկնոջ հարցումին՝ համառօտ նկարագրեց չորս տարուան իր կեանքը։ Թենի գողանաբար աչքերը կը սրբէր, ու երիտասարդը տեսաւ այդ։ Երբ պատմութիւնը հասաւ՝ երեք գերիներու փախուստին, ապա իրենց կռիւներուն արաբական խումբերուն հետ, աղջկան դէմքը այլայլեցաւ. և այն ատեն միայն, երբ Գրիգոր պատմեց, թէ ինչպէս իրենք Եփրատէն անցնելով՝ կատարեալ ազատութիւն գտած էին, ան նկատեց Թէնիի ուրախութիւնը և համոզուեցաւ, որ Օրիորդը կը սիրէր զինքը:

Բայց Սեդա նոյնպէս սրատես աչքեր ունէր և նկատեց իր աղջկան ու երիտասարդին միջեւ եթէ ոչ սէր, առնուազն համակրութիւն: Եւ ինք հակառակ չէր ատոր, վասնզի թեթեւ կերպով չէր դատեր Գրիգորի արժանիքներուն մասին. Տիկինը արդէն դիտած էր անոր վայելուչ, համաչափ գեղեցիկ դէմքը, որու վրայէն անցեր էր օդի խստութիւնը և սրբելով կանացի մեղկութիւնը՝ առնական կորով էր դրոշմեր: Կշռած ու գնահատած էր նաեւ անոր մտաւոր կարողութիւնը և պարկեշտութիւնը, որովհետեւ երիտասարդը, իր պատմութեան ամբողջ ընթացքին, Սուրէնին արժանի գովասանքներ հիւսելով՝ միշտ խոյս տուաւ իր սեփական անձը բարձրացնելէ: Իրենց ուրացութեան վրայէն Գրիգոր լռութեամբ անցաւ, վասնզի դէպքը այնքան ծանրացած էր իր սրտին վրայ, որ ինք իր մէջ քաջութիւնը կը զգար քահանայի մը միայն խոստովանելու զայն, իսկ խօսիլ անոր մասին բազմութեան մէջ՝ իր կարողութենէն վեր էր:

Թէպէտ Գրիգոր սկսաւ յուսալ Թէնիի սիրոյն վրայ ու կը տեսնէր նաեւ համակրութիւնը Սեդայի, որ իր հանդէպ մօր խնամք կը ցուցնէր, բայց ինք, արդէն դժբախտութեանց բովին մէջ փորձուած, իր կեանքի գարնան հայր, մայր, քոյր, ազատութիւն, ստացուածք, իշխանութիւն, վերջապէս ամէն բան կորսուած և որ աւելին է՝ պարտաւորուած փախուստով հեռանալու իր ամենամերձ ազգականներէն, որոնք իր մահուան կը փափաքէին, շրջահայեաց կը մտածէր, թէ մի՛ գուցէ խաբուի աղջկան և մօր կարեկցութիւնն ու գութը սէր ու համակրանք մտածելով. ուստի, յոյսի և երկիւղի միջեւ տատանելով, ան պատեհ առիթի կը սպասէր Թէնէին առանձին տեսնելու: Բայց ամառուան եղանակին մէջ չէին. ոչ պարտէզ կար և ոչ ծաղկոց, ոչ ծովու հանդարտ գեղեցկութիւն և ոչ լուսնի քաղցր նշոյլ. և Գրիգորի ամբողջ յոյսը գրասան վրայ էր, ուր Թէնէին կարելի ըլլար առանձին տեսութիւն մը ունենալ:

Ընթրիքէն ետք Զաւէն պարզութեամբ ըրաւ պատմութիւնը այն եղերգին, որուն ինք ականատես ու մասնակից էր, և ամէնքը արտասուքով լսեցին. Յուսիկ նոյնպէս հետաքրքրութեամբ ուշ կը դնէր բոլոր մանրամասնութիւններուն: Գրիգոր, պատմեց իրենց խոհեմաբար հեռանալը Տարօնէն, և լռութիւն յաջորդեց: Արդէն կէս գիշեր էր. Աշտունեաց Տիկինը ոտքի ելաւ, և ամէնքը նոյնը ըրին:

— Ժամանակը ուշ է, որդեա՛կ Գրիգոր, ըսաւ Տիկինը՝ մօտենալով անոր. մենք մոռցանք քու ճամբորդութեան յոգնութիւնդ, հանգչէ այս գիշեր, վաղը և ձմեռուան մնացորդն ունինք իրար տեսնելու համար: Իշխանը քանի մը օրէն կու գայ, կ'իմանայ քեզի դէմ եղած անիրաւութիւնները. իր արդար հոգին չի կրնար հանդուրժել այդ զրկանքներուն. անտարակոյս իր ամբողջ կարողութեամբ իրաւունքդ պիտի պաշտպանէ. իսկ քու քաշած բոլոր նեղութիւնները ժամանակը պիտի մոռցնէ: Շատ ուրախ եմ, որ հօրեղբօրդ անիրաւութիւնը քեզ բերաւ դիմելու Աշտունեաց հովանիին. դուն իմ սիրելի և սուրբ բարեկամուհիիս զաւակն ես, ուրեմն մի՛ զարմանար, եթէ մօր մը սիրտ դնեմ քեզ համար. կը փափաքիմ, որ այս վիշտերուդ երջանիկ օրեր յաջորդեն:

Այս քաղցր խօսքերուն Գրիգոր պատասխանեց միայն իշխանուհիին ձեռքը համբուրելով։ Երբ Տիկին Օրիորդին հետ իր սենեակները քաշուեցաւ, Յուսիկ տարաւ Գրիգորն ու Զաւէնը իրենց համար պատրաստուած սենեակները, ուր չորս տարուընէ վերջ Գրիգոր կը գտնէր փետրալից անկողին, գիշերային զգեստներ և իշխանական կեանքի ամէն դիւրութիւն, որ Վարդանաբերդի վերջին երեկոյէն ի վեր բոլորովին մոռցեր էր։ Բայց նախ քան պառկիլը՝ ան Յուսիկի հետ գնաց տեսնելու Գազրիկը, իր գերութեան և ճամբու ընկերը։ Գազրիկ հանգիստ կը խորդար թիկնապահներուն հետ, և Գրիգոր, Յուսիկի մասնաւոր խնամքին յանձնելով այդ պատուական մարդը, վերադարձաւ իր ննջարանը։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Առաւօտուն, երբ Գրիգոր արթնցաւ, ձմեռուան արեւուն ճառագայթները սենեակին պատուհանները կը լուսաւորէին. Աղթամարայ ծովակը կը փայլփլէր. բնութիւնը կենդանութիւն էր առեր: Երբ կը պատրաստուէր հագուելու, զարմանքով տեսաւ, որ իր արխուր զգեստներն անհետացած էին եւ անոնց տեղ իշխանազնի մը վայել զգեստներ դրուած: Անշուշտ Սեդայի կարգադրութեամբ էր այդ. ան չէր կամեցեր, որ իր հիւրը խոնարհ մարդոց հագուստով երեւար: Առանց գոհունակութեան չէր, որ Գրիգոր հագաւ այդ զգեստները, վասնզի սիրահար երիտասարդը, որչափ ալ փիլիսոփայ ըլլար, կը փափաքէր վայելուչ երեւիլ Թենիին:

Երբ դահլիճը մտաւ՝ զարմանքով մնաց. իշխանուհիին քով նստած էր Ասատ Շահունի, եւ անոր քով Թենի: Գրիգոր ամենեւին տեղեկութիւն չունէր ծեր զօրավարին եւ Աշատունեաց Օրիորդին մտերմութեան մասին, ուստի եւ չէր կրնար ըմբռնել այդպիսի ընտանութիւն. արդարեւ, զառամ ծերը իր երկայն, չոր եւ դեղնած մատներուն մէջ բռնած էր աղջկան փափուկ ձեռքը, եւ Գրիգոր ա՛լ աւելի պիտի զարմանար, եթէ իրեն ըսէին, որ միայն այդ ահարկու ծերը գիտէր իրենց սիրոյ գաղտնիքը: Սակայն, առանց յայտնի ընելու իր զարմանքը, ան յարգանքով ողջունեց ամէնքը, եւ Սեդա, որ նայե միջոցին նամակ մը կը կարդար, գլուխը վեր առնելով՝ ըսաւ.

— Զօրավար, կը ճանչնա՞ս Մամիկոնեան Գրիգոր իշխանը, Դաւիթի որդին:

Աշոտ՝ պահ մը զայն զննելէ վերջ՝ ըսաւ իր քաղցր ձայնով.

— Տէ՛ր, դուն Սարեակի ճակատամարտին Կամսարական Սուրէնի հետ չէի՞ր:

— Այո՛, զօրավար:

— Կը յիշեմ, դուն լաւ կռուեցար տարիքիդ համեմատ:

Այս գովութիւնն ընելով՝ Շահունի վայրկեան մը կեցաւ, ապա դառնալով Թենիին՝ աւելցուց.

— Լա՛ւ տղայ է:

Այս վճռին վրայ Գրիգոր հազիւ կրցաւ զսպել ժպիտը. ան տեսեր և ճանչցեր էր ծերունին իր աշխատանքներու առաջին օրերուն և գիտէր, որ անկէ այդքան բան լսելը մեծ գովութիւն էր: Գիտէր նաև, որ ծերունին ծիծաղի և շատախօսութեան մեծ թշնամի էր, ուստի լուռ կեցաւ:

— Սուրէնէն լուր ունի՞ս, հարցուց Շահունի:

— Միասին էինք Դամասկոս. ճամբան, մեր փախստեան ժամանակ, արաբական խումբ մը մեզ բաժնեց. մենք Եփրատէն անցանք, իսկ ան Կոմագէնի ճամբան բռնեց, անկէ վերջ լուր չունիմ:

— Քաջ մարդ է, ըսաւ ծերը՝ դարձեալ Թենիի դիմելով:

Իսկ Սեդա, որ իր նամակին ընթերցումը վերջացուցած էր, դարձաւ երիտասարդին.

— Իշխանէն նամակ բերած էր Աշոտ զօրավարը. կը գրէ, թէ դեռ ամիս մը չափ պիտի ուշանայ, վասնզի վերջին ատենները Պոլիս մեծ խառնակութիւններ եղեր են. Կոստանդին կայսրը, Մարտինէ մօրմէն թունաւորուելով՝ մեռեր է, և իր տեղը փոքր եղբայրն է թագաւորեր։ Հիմա ժողովուրդը և զօրքը ապստամբեր են և օրինաւոր ժառանգը՝ դեռ պատանի մը՝ նստեցուցեր աթոռ։ Իշխանը կը յուսայ, թէ Բագրատունեաց Աշոտին ազատութիւնը այս անգամ ապահով է, վասնզի հրովարտակ եկեր է զինքը ազատել վերադարձնելու, և թէ իրեն բարեկամ հայ մը զօրավար կարգուած է Կարնոյ յունաց բանակին. ուստի ինք նախ անոր պիտի երթայ, Կարին, և յետոյ պիտի գայ հոս։

— Եթէ իշխանը ուշանայ՝ ես ի՞նչ պէտք է ընեմ, իշխանուհի, հարցուց Գրիգոր։

— Այդ բանին համար ամենևին հոգ մի՛ ըներ. ես քեզի համար զբաղում կը գտնեմ։ Անոր ուրիշ նամակ մըն ալ կայ՝ Արծրունեաց Սահակ իշխանէն. գունդ մը զօրք կը խնդրէ ինծմէ՝ Մարդպետականի իր զօրքերուն օգնելու պարսիկ ապստամբներու դէմ։ Եթէ Վարդը այստեղ ըլլար՝ զայն կը ղրկէի. ան հոգ չէ. բայց դուն ալ իմ զաւակս ես, քեզ կը ղրկեմ՝ եթէ յանձն կ՚առնես։

— Ամենայն սիրով, հիմա իսկ, եթէ կը հրամայէք։

— Այսօր անկարելի է, վաղն առտու ամէն բան պատրաստ կ՚ըլլայ, և ճամբայ կ՚ելնէք։

Գրիգորի հաճոյքը մեծ էր. օգտակար ըլլալու ուրախութիւնը կ՚երևէր իր դէմքին։ Եւ ծեր զօրավարը, որ նշմարեց այդ, գոհունակութեան զգացման գլուխը կամաց կը շարժէր, որ «բարի նշան է» ըսել էր։ Թէև հաւանութեան կամ անհաւանութեան նշան չէր ցուցներ։

— Սակայն իշխանը կը գրէ, բաւ Տիկին, որ

եթէ նամակին մէջ մութ կէտեր կան, թող Ատամ զօրավարը բացատրէ։ Ուրեմն կը ստանձնեմ այդ նեղութիւնը, իշխան։

Ատամ Թենիի ձեռքը թողուց. Օրիորդը ոտքի ելաւ և ժպտելով հարցուց ծերին.

— Ուրեմն մենք երթա՞նք, հայրիկ։

— Հը՛, ըրաւ ծերը աննշմարելի կնճռով մը, որ ժպիտ կը նշանակէր և միայն Թենիի համար պահուած էր։

Գրիգոր այն ատեն ինքն ալ դուրս ելաւ։ Թենի ըսաւ.

— Գրիգոր իշխան, մի՞տքդ է այն ժամանակ, երբ մեր գրատունը շտկեցիր, կարգի դրիր։

— Այո՛, Օրիորդ, և անկէ ետք՝ ինչպէս ամէն ուրիշ սիրելի բանէ՝ զրկուած մնացի նաև գիրք առնելէ։

— Այն ատենէն ի վեր ինձմէ զատ այդ խեղճ գիրքերուն այցելութիւն ընող չեղաւ։

— Միայն այցելութիւն մը ընե՞նք, հարցուց Գրիգոր։

— Ես ալ կ'ուզէի այդ, մանաւանդ որ դուն վաղը պիտի թողուս մեզ և՝ ինչպէս նկատեցի՝ մեծ ուրախութեամբ։

— Այդ ուրախութեան պատճառը այն է, որ ինծի կարելիութիւն կը տրուի Ուշաունեաց հան մատուցուած ծառայութեամբ օգտակար դարձնել կեանք մը, որ ցարդ անօգուտ էր։

Երբ անոնք մտան գիրքերու սենեակը՝ երկուքին ալ երիտասարդ սրտերը կը բաբախէին. ու երբ Գրիգոր, խլելով Օրիորդին սիրելի ձեռքը, երկայն համբոյր մը դրոշմեց անոր վրայ, Թենի ժպտելով և ինքզինքը զսպելով՝ հարցուց.

— Ուրեմն զիս չե՞ս մոռցեր, Գրիգոր։

— Կարելի՞ էր քեզ մոռնալ։ Ի՞նչ պիտի ունենայի ես աշխարհիս վրայ, եթէ քու յիշատակդ ալ չըլլար... այն վերջին գիշերը մեր երջանկութեան, որուն այնպիսի սոսկալի խաւարում մը պիտի տիրէր... Իմ գերութեանս ծանր շղթաներուն մէջ միակ սփոփանքս այն թոյլ յոյսն էր, որ Թէնի թերեւս զիս չէր մոռցեր եւ կը սիրէր տակաւին. այդ էր միայն, որ կը կապէր զիս կեանքին հետ։

— Մե՛ղք Գրիգոր, եւ դուն կը կասկածէի՞ր իմ սիրոյս վրայ։

— Ներէ՛, Թէնի. ո՛րչափ հարուածներ եւ այնպէ՛ս սոսկօրէն յաջորդեցին իրարու, որ ես կը կարծէի, թէ հոդ ալ յուսախաբութիւն մը կը սպասէ ինծի, եւ թէ այդ պիտի ըլլայ վերջին պսակը իմ թշուառութեանց։ Սրտատրոփ, ահ ու դողով կը մօտենայի ես Ոստանի պարիսպներուն. եւ այն ատեն միայն, երբ տեսայ քեզ, քու լուսալից աչքերը յուսադրեցին զիս, եւ ձեռքիդ սեղմումը խօսեցաւ ինծի։ Ո՛հ, ըսէ՛ անգամ մըն ալ, թէ կը սիրես։

— Այո՛, կը սիրեմ, միայն քե՛զ կը սիրեմ։

Այս խօսքերուն երկար գրկախառնութիւն մը յաջորդեց, մինչեւ որ Թէնի, ցնցուելով, ելաւ Գրիգորի բազուկներէն եւ նստելով բազմոցի մը վրայ՝ աթոռ մը ցուցուց Գրիգորին։ Երիտասարդը, սիրով յափշտակուած, կ'ուզէր մօտենալ Օրիորդին, բայց ան հրամայական եղանակով ըսաւ.

— Մի՛... այդ աթոռին վրայ։

Գրիգոր կաշկանդուած՝ նստաւ իրեն ցոյց տրուած տեղը եւ բռնկած ձայնով գոչեց.

— Անգո՛ւթ, միթէ այս վայրկեանը նորէն կը դառնա՞յ...

— Աստուած, որ այս վայրկեանը բերաւ, ուրիշ երջանկիկներն ալ կը բերէ. քու մահուանդ վրայ ես ո՛րքան արտասուք թափեր եմ. կ՚ուզէի կուրանալ, բայց քեզ տեսնելու յոյսը, ծնողացս դիմադրութիւնը և Ատամ հայրիկի յորդորները...

— Ո՞վ է Ատամ հայրիկը, ծեր զօրավա՞րն է արդեօք:

— Այո՛, ան ամէն բան գիտէ, ան իմ միակ մըտերիմս է:

— Ի՞նչ կ՚ըսես, կարելի բա՞ն է. այդ դաժան ծերը...

— Այդ դաժան ծերը ինծի համար ամենաքնքուշ հայր մըն է. ան զիս կը մխիթարէր քու կորստեանդ համար, վասնզի ան միայն գիտէր, որ ես կը սիրեմ քեզ: Հիմա քաջ եղիր պատերազմի մէջ, բայց մի՛ մոռնար ինքզինքդ պահպանել Թենիիդ համար:

— Ո՜հ, ի՜նչ երջանկութիւն, դուն զիս այդչափ կը սիրե՞ս, Թենի:

— Ինչչափ որ կրնամ սիրել: Բայց դուն այդ սքանչելի մարդուն՝ մօրեղբօրդ Սուրէնին մեր սիրոյ գաղտնիքը չէի՞ր յայտնած:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ երեսով յայտնէի. չըթայակաս, դրեթէ անյոյս՝ եթէ իմ երազներս ըսէի, ապահով եմ որ պիտի ծաղրէր զիս:

Այս խօսակցութեան մէջ Գրիգորի աթոռը այնքան մօտեցեր էր բազմոցին, որ իր ծունկերը սկսեր էին Թենիի ծունկերուն դպիլ:

— Հիմա և՛ս, ըսաւ Օրիորդը՝ մատով գրադարանին մէջ հատոր մը ցուցնելով, այդ գիրքը ինծի բեր:

Գրիգոր գնաց գիրքը առաւ ու երբ վերադարձու՝ տեսաւ, որ իր աթոռը նախկին տեղը դրուած էր: Նայեցաւ Թենիին, խել ու ժպտելով՝

— Ապահով եղիր, ըսաւ, որ Ասադ հայրիկը՝ ուր որ է՝ հիմա մեզ կը դիտէ, ուստի հանդարտ նստէ տեղդ: Իսկ այդ գիրքը ո՛ւ և՝ ատոնց մատենակալը խախտելու՝ դիր պայուսակդ, մինչև որ վաղը ճամբայ ելնես: Խօ՛սք տուր:

— Մեր սիրոյ վրայ կը խոստանամ, ու եթէ կ'ուզես՝ հիմա Ջաւէնին կուտամ, որ պահէ եւ այն ատեն ինձ տայ...

Այդ միջոցին դուռը ճռնչեց, և Ասադ ներս մըտաւ:

— Խօսքերնիդ վերջացա՞ւ, հայրիկ, հարցուց Թենի:

— Այո՛, հիմա դուն գո՞հ ես, Թենի:

— Շատ գոհ եմ, հայրիկ, և քու մխիթարանքներուն համար ալ շատ շնորհակալ. դուն զիս քաջալերեցիր. քեզմէ զատ ես մարդիմ մէկը չունէի, և քեզմէ զատ ալ չկայ մէկը, որ մեր սիրոյ գաղտնիքը գիտնայ:

Ասադ ժպտեցաւ ըստ իր սովորութեան, ապա Գրիգորին մօտենալով՝ ձեռքը ուսին դրաւ և ըսաւ.

— Դաւթի որդի, այդ գիրքը թո՛ղ, պատերազմի կ'երթաս, քաջ և խելօք եղիր: Հիմա այնտեղ կը գտնես Սրբունեաց Սահակը. քու զօրավարդ է, հնազանդէ անոր, որպէս Աստուծոյ, բայց քեզմէ վար զինուորէն նոյն հնազանդութիւնը պահանջէ: Խիստ, բայց արդար եղիր: Անուշ լեզու մարդոցմէ վախցիր, հեռու պահէ զանոնք քեզմէ. այդպիսիները մեծ մասով, եթէ ոչ ամէնքը, կեղծ և անարգ շողոքորթներ են: Քաջերը վարձատրէ, վատերը պատժէ առանց գթութեան. զինուորը պէտք է թշնամիէն աւելի իր զօրավարէն վախնալ. եղիր քաջութեան բարձր օրինակ. զինուորը երբ կը տեսնէ, որ զօրավարը չի վախնար մահուընէ, ինքն ալ կ'արհամարհէ մահը. յաղթութեան և յաջողութեան ամբողջ գաղտնիքը հոդ է: Միշտ յիշէ այդ, գիտցիր, որ ես այսօր քեզ համար հրաշխաւոր եղեր եմ իշխանուհիին, եւ ըստ այնմ շարժէ: Թո՛ղ ուրեմն այդ գիրքը:

Գրիգոր նայեցաւ Թենիին:

— Հայրի՛կ, ըսաւ Օրիորդը. այդ գիրքը պատմական գիրք մըն է, Մամիկոնեանց պատերազմն ու քաջութիւնը կը պատմէ. ես տուի զայն Գրիգորին:

— Լա՛ւ, եթէ այդպէս է, ուրեմն պահէ զայն եւ քու նախնեացդ պէս եղիր. իսկ հիմա ինծի իմացիր, թէ ո՛րչափ մարդ քեզի հետ պատերազմի պիտի երթայ, ո՛ւր պիտի միանաս Արծրունեաց գունդին հետ, քանի՛ օրուան պաշարի պէտք ունիս, զօրքը լաւ զէնք, վերարկու, ոտնաման ունի՞. քանի այստեղ ես՝ ամէն բան լաւ կարգի դիր, ապա թէ ոչ՝ վերջը կը զղջաս: Գիտցիր, որ այս Ռշտունեաց Տան միակ անքաւելի մեղքը դուն չես ճանչնար. Յուսափկը ժլատ մէկն է, ի՛նչ բանի որ պէտք ունիս կամ կրնաս ունենալ, պէտք է ոչ թէ ուզես անկէ, այլ բռնի առնես և այնպէս ճամբայ ելնես. եթէ այդպէս չընես՝ դուն ալ, զինուորդ ալ անօթի կը մեռնիք. Գնա՛, ինքդ հսկէ մանրամասն ամէն բանի՝ ձի, զրահ, պաշար, սարէն, ու՝ ինչ որ պէտք է և մի՛ հաւատար այդ անպիտան ուսպակին խոստումներուն:

— Շատ շնորհակալ եմ, զօրավար, տուած խրատներուդ համար. երթամ, ուրեմն, նախ իշխանուհին տեսնեմ:

Գրիգոր հեզութեամբ հեռացաւ ծեր զօրավագծին խրամներուն. չորս հարիւր հոգինոց խումբ մը կը յանձնէր իրեն Ուշաունեայ Տիկինը. անոնց բոլոր պէտքերը գրի առած՝ Գրիգոր գնաց խօսեցաւ Յուսիկի հետ և շոյելով, անուշ սպառնալիքներ ընելով՝ յաջողեցաւ փրցնել անոր հոգիէն իր ամէն ուզածը։

Յաջորդ առաւօտուն Թենի Ոստանին պատշգամէն կը տեսնէր երիտասարդ զօրավարը, որ՝ նաւերու վրայ բեռցուցած իր փոքրիկ խումբը և անոնց պիտոյքները՝ կը նաւարկէր Աղթամարայ ծովուն հիւսիս-արեւելեան կողմը։ Երբ հեռացան ափէն, Գրիգոր առաւ Զաւէնէն Փարպեցիի հատորը և գըրքի վերջին պարապ էջերուն վրայ գրաւ մանր՝, գեղեցիկ գրերով յիշատակարան մը այն բոլոր տխուր, ցաւահատական զգացումներուն, որ ունեցեր էր Թենի չորս երկայն տարիներու բաժանման միջոցին. աղջիկը երբեմն իր սիրելիին համար կ՚ողբար, երբեմն յուսոյ նշոյլ մը կը զգար, երբեմն միանձնուհի ըլլալու փափաք կը յայտնէր, երբեմն զինք հարանութեան ուզող երիտասարդաց վրայ դատողութիւններ կ՚ընէր։ Այդ գրութեան մէջ Գրիգոր կը տեսնէր աղջկան հաստատամտութիւնը իր սիրոյ վրայ, ինչպէս նաև անոր մտաւոր զարգացումը այդ տարիներու ընթացքին։ Զարմանալի էր մանաւանդ, որ Թենի այնքան ճիշդ կը դատէր երկրի վիճակին և մարդոց մասին։

Ո՞վ կրնայ պատմել Զաւէնի ուրախութիւնը, երբ ան կը տեսնէր Գրիգորը փոքր խումբի մը հըրամանատար և այդ կը համարէր սկիզբը իր իշխանիկի ասպարէզին։ Արդէն ինք, առանց տեղեակ ըլլալու Գրիգորի և Թենիի սիրոյ գաղտնիքին, իր մտքին մէջ հաւանութիւն տուեր էր անոնց ամուանութեան, և իրեն համար այդ միայն ժամանակի խնդիր էր:

Եւ այսպէս, մէկը կարդալով, իսկ միւսը երազելով, ու երբեմն երկուքն ալ քիչ մը քուն ըլլալով՝ Բերկրիի մօտ ցամաք ելան և անկէց ուղեւորուեցան Մարդաստան: Հոն գտան Արծրունեաց նախարարը, որ սկիզբը տարակուսանօք խորհրդածեց, երբ նորաբոյս մօրուքով երիտասարդ մը տեսաւ իբրև զօրավար: Բայց երբ առաջին իսկ կռիւներուն մէջ երևան եկան Գրիգորի շրջահայեաց յանդգնութիւնը և կորովամտութիւնը, շնորհիւ որուն ան կը նախատեսէր թշնամիին բոլոր շարժումները եւ կը հարուածէր զայն. ապա նաև անոր պարկեշտութիւնն ու արդարասիրութիւնը, որ մեծին ու պզտիկին վստահութիւն կը ներշնչէին դէպի այդ երիտասարդ զօրավարը. Արծրունեաց նախարարը իր գունդերն ալ յանձնեց անոր և ինք գնաց Վանտոսպ, ուրկէ գովասանքներով լի շնորհակալութեան նամակ մը գրեց Ռշտունեաց Տիկնոջ՝ իր ընտրութիւնը շնորհաւորելով: Իսկ Գրիգոր, օգտուելով նախարարին հեռանալէն, յարձակեցաւ մինչև Կապուտան ծով. սարսափ ձգեց բոլոր մեծ ու պզտիկ բռնաւորաց վրայ, որ պարսից տէրութեան իյնալէն առաջացած անիշխանութեան ծնունդն էին, եւ գարնան վերադարձաւ Ռշտունիք՝ յաղթանակով և մեծ աւարով: Բայց ուրախութիւնը շուտով տրտմութեան փոխուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Թէոդորոս Ռշտունի կը սպասէր Թէոդոս Երիզացւոյ՝ յունաց արևելեան բանակի սպարապետի պարտութեան և մեծ յոյս ունէր, թէ միաժամանակ՝ իր ընտանիքին հետ աքսորէ պիտի վերադառնար նաև Վարազտիրոց Բագրատունի, որուն դարձի հրովարտակը արդէն եկած էր, և այն ատեն պիտի դիւրանար իր՝ Թէոդորոսի բոլոր խորհուրդներուն իրագործումը: Այն ձմեռուան սկիզբը Թէոդորոս իր Վարդ որդին նշանեց Սիւնեաց Օրիորդին հետ և զայն գունդ մը զօրքով ղրկեց Դարբանդ՝ Սիւնեաց ու Աղուանից օգնութեան, իսկ միացած զօրքը, Սամ Ճաւճունիի հետ, արձակեց Ռշտունեաց գաւառը: Որովհետև Ազգին մէջ յաճախ կը ծագէին եկեղեցականաց և աշխարհականաց անհամաձայնութիւններ, Թէոդորոս Ներսէս կաթողիկոսի հետ ժողով գումարեց Դուինի մէջ, մասնակցութեամբ բազմաթիւ եպիսկոպոսների և իշխանների, ուր կանոններ սահմանուեցան բարեկարգելու համար անիշխանութենէն առաջ եկած կացութիւնը: Միևնոյն ատեն Թէոդորոս կը ջանար ծանօթանալ ժողովականաց տրամադրութիւններուն և պատրաստել զանոնք ի նպաստ իր ծրագիրներուն:

Անկէ ետք, փոքրիկ գունդ մը առած, շրջան ըրաւ Այրարատ, Գուգարք, Տայք, ապա եկաւ Բարձր Հայոց նահանգը և մտաւ Կարին: Հոն իմացաւ, թէ

Մարտինէ և Հերակլեակ աթոռէ իջնալով՝ Կոստանդ թագաւորեր էր, որ Թէոդոս Երիզացին Բիւզանդիոն պահելով՝ անոր տեղ Թումա անունով զօրավար մը սպարապետ կարգեր էր. և թէ Բագրատունի Ասպետը մեծ պատուով ընդունուեր էր կայսրէն:

Շատ չանցած, սուրհանդակ մը կուգար Թումայէն, որ կը գրէր, թէ ինք հասնելով Տրապիզոն, հրամայած է Փոքր Ասիոյ բոլոր զօրքերուն՝ ժողվուիլ Եկեղեաց գաւառը: Յոյն սպարապետը շատ քաղցր խօսքերով և մեծ գովասանքով կը բարձրացնէր Թէոդորոսի քաջութիւնները և փափաք կը յայտնէր իրեն հետ խորհրդակցիլ և պատերազմը ըստ այնմ կարգադրել: Նամակը կը յիշէր յիմար անձնապաստանութիւնը Պրոկոպիոսի, որ քանի մը տարի առաջ, արհամարհելով Հայոց զօրավարին խրատուխորհուրդները և չարաչար պարտութեան մատնուելով՝ անարգեր էր Բիւզանդիոնի պատիւը և նախատեր դրօշակները, այլ նաև երկրին աւերակաց ու կործանման պատճառ էր եղեր: Թումա կ'իմացնէր, թէ նոր կայսրը, չուզելով Թէոդոս Երիզացին իրմէ հեռացնել, անոր խորհրդով զինքը՝ Թուման սպարապետ անուաներ էր. ի վերջոյ ան յոյս կը յայտնէր, թէ ինք և Հայոց զօրավարը միաբանութեամբ գործելով՝ մեծ փառաց պիտի հասնին:

Ստանալով այս նամակը, Ռշտունին առանց ժամանակ կորսնցնելու գնաց Երիզա, ուր ժողվուած գտաւ քանի մը հազար յոյն զինուոր: Յոյն զօրավարներու կողմէ ցոյց տրուած յարգալից ընդունելութիւնն ու զինքը բոլորովին ապահովեց: Մէկ երկու օրէն պոնտացի զօրքերով հասաւ ինքը Թումա և բիւզանդական կեղծաւորութեամբ շնորհակալութիւն յայտնեց Թէոդորոսին՝ իր գալստեան համար, ըսելով՝ թէ ինք որոշած է առանց Թէոդորոսի խորհուրդին ոչ մէկ քայլ առնել:

Եթէ Հայոց զօրավարը ձեռքը չունենար վերայիշեալ նամակները, մանաւանդ Երիզացիէն ստացածը, ամենեւին պիտի չվստահէր յոյներուն. բայց Երիզացին վստահութեան արժանի մարդ էր, եւ այդ կը բաւէր Թէոդորոսին: Սակայն օր մը, երբ ան, առանց բանէ մը կասկածելու, կը խորհրդակցէր յոյն զօրավարներուն հետ արաբաց արշաւանքին շուրջ, յանկարծ քանի մը հարիւր յոյն սպառազէն զինուորներ, շրջապատելով հայ իշխանին վրանը, զինաթափ ըրին զայն եւ ոտքերը շղթայեցին. նոյն պահուն երեւցաւ Թումա՝ հեգնական ժպիտը դէմքին:

Թէոդորոսի սրտին մէջ երկիւղ ըսուած բանը մուտք գտած չէր, վտանգի մահը արհամարհել իր սովորութիւնն էր տղայ տարիքէն. բայց երբ միտքը կուգային ընտանիքը, որ իրեն կը սպասէր, եւ մանաւանդ անտէրունչ ազգը, որու վրայ մտածողներ շատ քիչ էին, յունական դաւաճանութիւնը իր ամբողջ անարգութեամբ, արաբներու արշաւանքը իր բոլոր վտանգներով, հայ նախարարներու ախմար եսասիրութիւնը, — այդ ամէնը այնպիսի դառն խորհրդածութիւններ կը պատճառէին իրեն, որ ան կարծես չէր տեսներ իր առջեւ Թումայի անարգ կերպարանքը եւ կը նայէր անոր այնքան անտարբեր, որքան մէկը՝ մտածումով մը զբաղած՝ անտաշ քարի մը կամ կոճղի մը կը նայի:

Թումա այս նայուածքը մեծագոյն արհամարհանքը համարեց եւ ուզեց աւելի զօրեղ բանով մը պատասխանել:

— Մի՞տքդ է, հա՛յ, բաւ, այն օրը, երբ համարձակեցար Պրոկոպէսի՝ յոյն սպարապետի մը դէմ՝ բերան բանալ և այն աստիճան գրգռեցիր իր արդար բարկութիւնը, որ ան ստիպուեցաւ իր գաւազանը դասալիք փախստականիդ ետեւէն նետելու։ Ես ներկայ էի այդ տեսարանին։

Թէոդորոս ոտքէն մինչեւ գլուխը չափեց այդ ստոր մարդը նայուածքովը գերի առիւծի մը, որ իր երկաթէ վանդակէն կը դիտէր շուրջը խռնուող մարդոց բազմութիւնը. այն մարդոց՝ որոնք ոչ Ափրիկէի անապատները կը ճանչնան և ոչ կուսական անտառները, ուր իր որոտալից ձայնը մարդ և գազան սարսափից ծակամուտ կ'ընէր։

Այդ նայուածքը միայն եղաւ Թէոդորոսի պատասխանը ամբարտաւան յոյնին։

Թումա հրամայեց ճամբայ հանել հայ զօրավարը և գիշեր ու ցորեկ՝ առանց դուլ ու դադար ընելու՝ հասցնել Կոստանդնուպոլիս։ Նոյնն էր Թէոդորոսի փափաքը, որպէսզի ժամ առաջ վերջը դնէ այդ անտանելի վիճակին. ու միակ ծանր բանը իրեն համար այն էր, որ չկրցաւ երկու խօսք ձգել առնը։ Իսկ Թումա կ'անհամբերէր, վասնզի լսեր էր, որ Թէոդորոսի ցեղէն Դաւիթ Սահառունի, դառնացած Մժէժ Գնունիէն, իր կապերը կտրելով և ապստամբելով՝ սոսկալի հարուած տուեր էր յունական զօրքին և Մժէժն ալ իր վրիժառու ձեռքով սպաններ։ Այս լուրը իրմէ հեռացնելու համար Թումա կը շտապեցնէր իր կալանաւորին երթը, շրջապատելով զայն բազմաթիւ հեծեալներով և խըստիւ պատուիրելով անոնց գլխաւորին՝ սպաննել հայ իշխանը, եթէ փախուստի փորձ ընէ։ Այսպիսի հրամանով խումբը ճամբայ ելաւ և հասնելով Սաւեծ գաւառի Արարատ աւանը՝ իջաւ հանգչելու։ Թէոդորսը բանտարկեցին սենեակի մը մէջ, ու ան քիչ մը բան ուտելով՝ հազիւ թէ պառկեցաւ քնանալու, և ահա դուռը բացուեցաւ, ու երիտասարդ մը մտաւ, որ յարգանքով մօտեցաւ իրեն և ձեռքին ծրարը, թուղթն ու գրիչը դնելով մօտը՝ սեղանին վրայ, մաքուր հայերէնով ըսաւ.

— Իշխան քաջ, եթէ կ՚ուզես վստահիլ հայ տղու մը, որ միայն քու անունդ և քաջութեանցդ համբաւը լսելով՝ քեզ կը յարգէ և կը սիրէ, ու եթէ կը փափաքիս Ռշտունիք հրաման մը կամ տեղեկութիւն մը տալ, ես կեանքիս վտանգով յանձն կ՚առնեմ տանիլ։ Եթէ երդումը մեր այս ժամանակներուն արժէք ունենար...

— Մի՛, ընդհատեց Թէոդորոս, քննիչ աչք մը նետելով երիտասարդին վրայ, այդքանը բաւական է. և գրիչը առնելով՝ քանի մը տող միայն գրեց ու տուաւ տղուն։ Նամակին մէջ ըսուած էր. «Ռշտունեաց Տիկին Մեզա. ես յայն զօրավարէն դաւաճանեալ կ՚երթամ Կոստանդնուպոլիս. բացի Աստամ Շահանիէ՝ մարդու հաւատարմութիւն մի՛ ընէր. կառավարէ երկիրը՝ ինչպէս որ գիտես, վարժեցուր Վարդը կառավարութեան, ամրացուր երկիրը ու եթէ հարկ գտնես՝ քաշուէ Աղթամար. տեսնենք Աստուած ի՛նչ կ՚ընէ։ Թէոդորոս»։

— Պատուէր մը ունի՞ս, իշխան, հարցուց երիտասարդը, թուղթը գրպանը դնելով։

— Պատմէ՛ վիճակս, ինչպէս որ կը տեսնես։

— Կը յուսամ Աստուծմէ, որ Կոստանդնուպոլիս հասնելէդ քիչ վերջ այս թուղթին պատասխանը կը բերեմ։

— Կարելի է, ըսաւ Թէոդորոս սառն ձեւով։

Երիտասարդը այլեւս չխօսեցաւ. ժողվեց իր բերած իրերը, յարգանքով ողջունեց Թէոդորոսը եւ մեկնեցաւ։ Քանի մը ժամ վերջը, երբ Թէոդորոս կայանաւոր ճամբայ կը հանուէր դէպի Կիրասոն, ուր պիտի իջեւանէին, ադան ու հակառակ ճամբով Հայաստան՝ Ռուսաց երկիրը կ'ուղղէր իր ընթացքը։ Ոչ ոք պէտք է զարմանայ այս երիտասարդին վրայ, վասնզի՝ ինչպէս որ եղած են և միշտ պիտի ըլլան անձնամոլութեան, ստութեան, անըզգամութեան հակամէտ մարդիկ, այնպէս ալ միշտ պիտի ըլլան ճշմարտին, բարիին, գեղեցիկին նուիրուած ոգիներ, որոնք հայրենիքի, կրօնքի և ազնըւական գաղափարներու մարտիրոսներն են ամէն դարու մէջ։

Թէոդորոս՝ մարդկային սրտին փորձառու, ցուրտ դէմքով ընդունեց երիտասարդը, վասնզի ան կրնար դաւաճան մը ըլլալ, Թումայի պէս սև հոգի մը ունենալ եւ անոր գործիք ըլլալ․ բայց կրնար նաև — ու այդ աւելի հաւանական կը թուէր, դատելով անոր կերպարանքի պարզութենէն — ազնիւ ոգիի մը տէր ըլլալ․ ուստի Թէոդորոս գրեց իր նամակը, որ եթէ բանուէր ալ, ոչ մէկ վտանգ կրնար յառաջ գալ․ ու յետոյ, Թէոդորոս գիտէր, որ առանց իր նամակին ալ Սեդա պիտի ընէր այն, ինչ որ ինք կը թելադրէր անոր։

Կիրասոն իրեն կը սպասէր ցսկանաւ մը, որ իսկոյն ճամբայ ելաւ։ Գարնան առաւօտ մը կանուխ նաւը հասաւ կայսերական քաղաքը, մտաւ Ոսկեղջիւրէն ներս և խարիսխ ձգեց․ նաւամատոյցին առջև քանի մը զինուորներ միայն պահակ կեցան, իսկ նաւացեալները իրենց գլխաւորին հետ քաղաք գացին։ Թէոդորոս, յարմար ժամանակ գտնելով, կանչեց երիտասարդ զինուոր մը, որուն չնաշխրութիւնն ու ազնուութիւնը տուսկի և կատակի նիւթ դարձած էին իր ընկերներուն քով, և ըսաւ անոր.

— Եթէ ուզես, կրնաս հիմակ իսկ առանց մեծ աշխատութեան հարիւր ոսկի շահիլ։

— Իրա՞ւ, զարմացաւ երիտասարդը։

— Այո՛, և շատ դիւրաւ։

— Աղաչե՛մ, իշխան, ի՞նչպէս։

— Այն նաւակներէն մէկը կը կանչես, կը նըստիս և կ'երթաս դիմացի ծովեզրը, փոքրիկ եկեղեցիին քովի պալատը, և հոն կ'ըսես, որ Թէոդորոս Ուշտունիի կողմէն կուգաս՝ Ստրատելատին հետ տեսնուելու. քեզ իսկոյն իր առջեւ կը տանին. կը ցուցնես այս նաւը, կ'ըսես թէ Ուշտունին հոն է շղթայակապ և կը խնդրէ, որ քեզի հարիւր ոսկի տայ։

— Եւ այսպէս հարիւր ոսկին կուտա՞ն, հարցուց երիտասարդը՝ աչքերը մեծ մեծ բանալով։

— Եթէ դեռ ուշանաս՝ Ստրատելատը կ'ելնէ կ'երթայ ու երբ ետքը իմ գալս ուրիշէ իմանայ, դուն կը կորսնցնես հարիւր ոսկին։ Իսկ հիմա կ'երթաս, ու եթէ ան հարիւր ոսկին չտայ, ես քեզի երկու հարիւր կուտամ։

Վայրկեան մը միայն մտածեց տղան, մօտեցաւ նաւակի մը եւ ցատքեց մէջը։ Երբ եկաւ ծովեզերեայ պալատը, իրօք Ուշտունիին անունը տալուն՝ քիչ ետք զինք առաջնորդեցին ծեր զօրավարի մը մօտ, որ նոյնինքն Թէոդոս Երիզացին էր։ Կը պատրաստուէր նոյն պահուն արքունիք երթալու. երբ տղան ըսաւ «շղթայակապ՝ այդ նաւուն մէջն է», ծեր Ստրատելատը ցատքեց տեղէն, մօտեցաւ պատուհանին և չկարենալով հաւատալ տղուն բառերին՝ հարցուց, թէ իրապէ՞ս այդ նաւուն մէջ էր Ուշտունի իշխանը։ Ու երբ երիտասարդ զինուորը կրկնեց ձայնը, Թէոդոս ձայն տուաւ ծառաներուն և հրամայեց շուտով իր նաւակը պատրաստել, ու ինք սկսաւ իջնել աստիճաններէն։

— Բայց քեզ չուզեց այդ հայ իշխանը, Սարատելաս, ըսաւ տղան, այլ միայն ինձ հարիւր ոսկի տալ խնդրեց։

— Դուն այստեղ նստէ, ետքը կ'առնես քու ոսկիներդ. ո՞ւր ընկերացար Թէոդորոսին։

— Ես Երիզա բանակին մէջն էի, երբ Թումաս զօրավարը հայը կապել տուաւ և մեր գունդին հրամայեց, որ զայն հոս բերենք ու յանձնենք Վաղէնտինոսի։

— Այս կերպով կը հասկնայ Թումա իր պաշտօնը... անմի՜տ...

— Իսկ հայը ինձ ըսաւ, որ հարիւր ոսկի ուզեմ իր անունէն։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, դուն այստեղ նստէ, ես հիմա կուգամ և հաշիւդ կը տեսնեմ։

Այս ըսելով՝ նստաւ վեց թիակով նաւակը և քանի մը վայրկեանէն եկաւ ցամաքին վրայ։ Արշաւունին նստած կը նայէր քաղաքին՝ այս նոր Բաբելոնին, երբ իր հին բարեկամը արագաքայլ մօտենալով՝ գրկեց զայն և անմիջապէս հրամայեց, որ նաւուն դարբինը գայ հանէ անոր շղթաները, որոնք նախատինք էին ո՛չ թէ հայոց իշխանին, այլ անոր բարեկամներուն։

Երբ երկու բարեկամները պալատ եկան, Արշաւունիի առաջին գործը եղաւ երկու հարիւր բիւզանդական ոսկի վճարել տալ արծաթասէր զինուորին։

— Շատ կը ցաւիմ, ըսաւ Երիզացին, որ դուն իմ պատճառաւ վտանգեր ես այդ անզգամ Թումայէն.

բայց լաւ ժամանակի կը հասնիս, վասնզի քեզի պէս քաջի մը պէտք ունինք այս պահուս։

— Ի՞նչ կը նշանակէ այդ։

— Այն՝ որ կայսրը տասնեւվեց տարու պատանի մըն է. առաջին օրերը, երբ գահը նստաւ, Փիլակրիոսի ազդեցութեան էր՝ որ կը կառավարէր. բայց Վաղենտինոս, որ զինուորականաց գլուխն էր, տակաւ շատցնելով զօրքը՝ սկսաւ հրամայական ձեւեր գործածել կայսեր հանդէպ. ու հիմա մեծ կասկածներ կան, որ ան՝ բացայայտ ապստամբութեան դրօշ բարձրացնելով՝ յանդգնի մինչեւ իսկ ինքզինքը կայսըր հռչակել։

— Ո՞րչափ զօրք ունի այդ մարդը նման մեծ գործի մը ձեռնարկելու համար։

— Երբ Մարտինէ եւ իր որդին գահազրկեցան, եւ գործին գլուխը այս Վաղենտինոսն էր, 3000 սպառազէններու գունդ մը ունէր ձեռքը։

— Երեք հազար հոգւով դուք կա՞յսր մը կը գնէք եւ կ՚իջեցնէք… Գեղեցի՜կ ելեւէջ…

— Բայց այդ երեք հազար հոգւոյ կռնակին կայ ծերակոյտը…

— Անարգ պալատականաց խումբ մը, որ միշտ յաջողութեան երկրպագու է։

— Այո՛, բայց կայ նաեւ ժողովուրդը, որ…

— Զզուելի՛ խաժամուժ, դիրտ մարդկութեան։

— Այո՛, սակայն շատ անգամ այդ խաժամուժը արդար պատուհաս մըն է անոնց գլխուն, որ կառավարել չեն գիտեր։ Բայց մենք ժամանակ չունինք երկար խորհրդածութեանց, վասնզի՝ ո՛վ գիտէ՝ ինչ կրնայ պատահիլ այսօր իսկ։ Ժողովուրդը հաւաքուած է Ս. Սոֆիա եկեղեցին, գիշեր ցորեկ ահագին բազմութիւն մը կը լեցնէ կրկէսն ու հրապարակը՝

սաստիկ գրգռուած Վաղենտիոսի դէմ, վասնզի ամէնքն ալ գիտեն, թէ այդ տխմար և հաստագանկ շինականը, իր գեղեցկութեան շնորհիւ հաճոյանալով քու Թումայի քրոջը, որ ազդեցութիւն ունի տղայ կայսեր վրայ, ինչպէս ունէր անոր հօրը վրայ, այժ ձեռք բերաւ և հիմա կ'ուզէ գահակից ըլլալ կայսեր։ Եգիպտոսի և ամբողջ Ափրիկէի կորուստը սովալլուկ ըրաւ մայրաքաղաքը, իսկ այս յիմար մարդը հարկ հարկի վրայ կ'աւելցնէ և իր զօրքը կը ստուարացնէ։ Ես, որ դէմ էի Մարտինէի և իր որդւոյն, հիմա ստիպուած եմ դէմ ըլլալ այդ կոշտ զինուորին։

— Բագրատունին ո՞ւր է։ Գրած էիր, թէ անոր վերադարձին հրովարտակը ստացեր ես և դալաստան կը սպասես։

— Եկաւ, բայց Վաղենտիոսի ազդեցութեամբ դարձեալ հրաման եղաւ, որ քանի մը օրուան համար ընտանեօք հոս մօտերը գտնուող Իշխանաց կղզիները երթայ։ Այդ հարուած մըն է ինծի, վասնզի Վաղենտիոս կը կասկածի հայերէն. երբ քու Արծափոյ յաղթութեանդ լուրը և արաբական նժոյգներու ընծան հասան Պոլիս, ամենց յոյս, բայց զինուորականաց շատերուն տհաճութիւն պատճառեցին, վասնզի արաբացի ժողովուրդը՝ իր աւազներուն մէջէն ելնելէն և աշխարհս երեւնալէն ի վեր՝ դեռ պարտութիւն կրած չէր. ուստի երկու արաբ զօրավարաց՝ Օսմանի և Ոմմայի գլուխները, որ ուղարկած էիր և որ ես դնել տուած էի կրկէսին մէջ՝ ի տես ժողովրդեան, կատղեցուցին ծեր Պրոկոպիոսը եւ զինուորականները. ու Վաղենտիոս հիմա կ'ուզէ ամենուրեք ջնջել հայոց ազդեցութիւնը, սկսելով ինձմէ, որ այստեղի հայոց գլխաւորը կը համարւիմ: Անոր համար թելադրեցին պատանի կայսեր իմ տեղս Թուման անուանել արեւելքի զօրավար, այնպէս ցոյց տալով, թէ կայսրը չէր ուզեր բաժնուիլ ինձմէ…

— Հիմա հասկցայ վիճակը: Դուն ի՞նչ պիտի ընես, ինչպէս պիտի գործես:

— Իմ առջեւ, եղբայր, երկու ճանապարհ կայ. կամ բարեկամ ձեւանալ Վաղենտիոսին, ինչպէս մինչեւ հիմա, եւ կայսեր աչքերը բանալ. եւ կամ, համարձակօրէն թշնամութեան դրօշակը պարզելով իրեն եւ իր կուսակիցներուն դէմ, անցնիլ ծերակոյտին ու ժողովուրդին գլուխը:

— Բայց այդ վերջինին համար գոնէ փոքրիկ զինուորական զօրութիւն մը ունենալու է:

— Ես ալ այդ փոքրիկ զօրութիւնը պատրաստելու վրայ եմ: Հիմա այս պալատիս մէջ բոլոր սպասաւորները փորձուած հայ զինուորներ են, երեք հարիւր մը կ'ըլլան: Այստեղ մօտ կը բնակի եւ ինծ հետ բարեկամութեամբ կապուած է Գէորգ Մագիստրոս, որու պալատը կան երկու հարիւրի չափ նոյնպէս հայ սպասաւորներ, նոյնքան ալ կան Մանուէլ Արշակունիի՝ այդ առաքինի ծերունիին ծառայութեան մէջ, քաջ տղամարդիկ, որ մահէ երկիւղ չունին:

— Այդ ամէնը բաւական ապահովութիւն կրնար համարուիլ, եթէ ճիշդ քու պալատիդ դիմաց չտեսնէր զինուորական նաւարանը:

— Այդ կողմէն վտանգ չկայ, յոյն ծովակալը Վաղենտիոսի ոխերիմ թշնամին է, ու ես եմ անոր պաշտպանը կայսեր մօտ:

— Ուրեմն ինչի՞ կը սպասես, եղբայր: Գործէ՛:

Քու նկարագրութենէդ. ինծ՚ այնպէս կը թուի, որ շարժելու ժամանակը հասած է։

Այս խօսքին վրայ Երիզացին սկսաւ մտածել. ան շատ խոհեմ մարդ էր և աւելի քաղաքագէտ՝ քան թէ զինուորական։

— Բայց ես կը սպասեմ, որ այս մեր յոյն եղբայրները շարժումին սկիզբ տան, որպէսզի ան հայկական կերպարանք չառնէ, և իրենք՝ թեւերնին կախած՝ մեզ մինակ չթողուն։ Ես վստահ եմ, որ սովը մէկ կողմէն, հարկերու ծանրութիւնը միւս կողմէն խռովութեան փոթորիկ մը պիտի հանեն, և ժամէ ժամ այդ բանին կը սպասեմ։

Հազիւ ան ըսած էր այդ, և ահա երիտասարդ մը ներս մտաւ քրտնաթոր ու շնչասպառ.

— Խռովութիւնն սկսաւ Ս. Սոֆիա... ժողովուրդը կատղած՝ այրեց Անտոնիոսը...

— Դուն քիչ մը շունչ առ, որ պատմես, ըսաւ Երիզացին՝ առանց հանդարտութիւնը կորսնցնելու. և դառնալով Ուշաւնիին՝ կը տեսնե՞ս, եղբայր, թէ գործելու համար ինչ վայրկեանի կը սպասէի։

Երբ լրաբեր երիտասարդը քիչ մը հանդարտեցաւ, սկսաւ պատմել։

— Երկու օրէ ի վեր եմ ձեր հրամանով ծպտած մտեր էի ժողովուրդի մէջ, որ լեցուած էր մայր եկեղեցին և պատրիարքը կ՚ուզէր։ Երբ այս առաւօտ ան վերջապէս իջաւ և նստաւ հայրապետական աթոռը, ժողովուրդին մէջէն բանխօսները սկսան գանգատիլ Վալենտինոսի դէմ. անոր զինուորներու անկարգութեանց դէմ, հարկերու ծանրութեան, հացի սղութեան դէմ և ի վերջոյ պահանջեցին, որ ան անձամբ երթայ խօսի Վալենտինոսի հետ։ Պատրիարքը երկու մետրոպոլիտ և ժողովուրդի առաջնորդներէն քանի մը հոգի պատգամաւոր ուղարկեց զօրավարին: Ժողովուրդը պատասխանի կը սպասէր, և ահա Անտոնիոս տեղակալը՝ հազար սպառազէն մարդոցմով՝ խուժեց եկեղեցի և հրամայեց գանակոծել ժողովուրդի գլխաւորները: Այն ատեն պատրիարքը ոտքի ելաւ և խստութեամբ յանդիմանեց Անտոնիոսը. «Աստուծոյ տաճարին մէջ, քա՛ւ ; Աստուծոյ ժողովուրդին հետ բարբարոսները և անօրէնները միայն այդպէս կը վարուին, զօրավա՛ր. և դուն Աստուծմէ չե՞ս վախնար»: Անոր վրայ Անտոնիոս վազեց ելաւ բեմ, ուր պատրիարքն էր, և գոչեց. «Չա՛ր ծեր, դո՞ւն ես, որ կը յանդգնիս այդ անարգ խաժամուժը գրգռել իր տէրոջուն դէմ և զիս յանդիմանել»: ու ապտակ մը զարկաւ Աստուծոյ մարդուն: Աղաղակներու որոտ մը բարձրացաւ ամբոխէն, և ժողովուրդը կատաղի զազան դարձաւ. դաշոյններ փայլեցան, աթոռ, աշտանակ, ջահ, քշոց, հայրապետական գաւազան զէնք դարձան, արիւնը սկսաւ վազել, ինկածներուն նորեր յաջորդեցին, մինչև որ Անտոնիոսի հազարը անհետացաւ, և վերջը ողջ ողջ դուրս հանեցին տաճարէն, կապեցին ձեռ փայտակոյտի մը վրայ դնելով՝ այրեցին. կատաղի ազատք և կանայք պար կը բռնէին խարոյկին չուրջը, երբ ես թողուցի եկայ լուր տալու ձեզի:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ

Երբ երիտասարդը՝ իր պատմութիւնը ընելով՝ մեկնեցաւ, Թչաունին, որ պատուհանին առջեւ կեցած՝ քամահաբար դուրս կը նայէր, կը թուէր խոր խորհրդածութեան մէջ ըլլալ։ Երիզացին մօտեցաւ անոր, կարծես քունէն արթնցնելու համար կամաց մը ծեծեց ուսը և ըսաւ ժպտելով․

— Եղբայր, այդ քու մտածութիւններդ իմ քովս շատ հին են, բայց միտքդ դիր, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կ'ապրինք․ այս կայսրութիւնը այսպէս եկեր՝ այսպէս պիտի երթայ․ յիմար, վատ զօրական մը կնոջ մը շնորհիւ ոչ միայն զօրապետ կը դառնայ, այլեւ կայսերական թագը գլուխը դնելու կը ձգտի։ Ես արքունիք կ'երթամ հիմա, դուն ճաշդ ըրէ և պատրաստ եղիր․ ա՛հա այն սենեակին մէջ կրնաս գտնել քեզի պէտք եղած ամէն զէնք ու սպառազինութիւն․ ես քեզի իմաց կուտամ, և ըստ այնմ կը շարժիս։ Ուրեմն մնաս բարով։

Ժամ մը հազիւ անցած՝ Թէոդորոս Թչաունի նամակ մը կը ստանար իր բարեկամէն, որ զինք կը յորդորէր անցնիլ պատրաստ գնդին գլուխը և՝ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու՝ իր անձնապահպետին առաջնորդութեամբ գալ կրկէսը։ Երբ Թէոդորոս սպառազինուած իջաւ պալատին ընդարձակ գաւիթը, որ ցամաքային դրան առջեւն էր, տեսաւ փառաւոր ձի մը և երեք հարիւր սպառազէն հեծեալներու խումբ մը, որ իրեն կը սպասէին. հեծու եւ հազիւ քիչ մը յառաջացաւ՝ զօրաց երկու ուրիշ խումբեր միացան իրենին։ Երբ այդ հազարաց գունդը, որուն առջեւ ամբոխը կը խուսէր, անարգել կրկէսին մօտեցաւ, հոն ահաւոր տեսարան մը ներկայացաւ Թէոդորոսի աչքին։ Վաղենտիոսի հինգ վեց հազարնոց սպառազէն գունդը գրեթէ ամբողջովին գրաւեր էր հրապարակը, ժողովուրդը Ս. Սոֆիա եկեղեցիէն վտարեր եւ գաւիթին մէջ կատաղի կոտորած մը կ՚ընէր։ Թէոդորոս դարձաւ եկեղեցիի անձնապահապետին.

— Տղա՛յ, ո՞վ է մեր թշնամին։

— Վաղենտիոսի այդ սպառազէն զօրքերը, պատասխանեց երիտասարդը։

— Հետեւեցէ՛ք ինծի, տղաք, գոչեց Թէոդորոսի ահագին ձայնը։

Եւ մերկ սուրը ձեռքը՝ իր գունդով յարձակեցաւ Վաղենտիոսի զօրքի կողքին վրայ եւ, աջ ու ձախ կոտորելով, երկուքի բաժնեց զայն. մէկ մասը՝ ազատ ճամբայ ունենալով՝ սկսաւ փախչիլ, իսկ միւսը՝ փակուած Թէոդորոսի գունդին եւ եկեղեցիին միջեւ՝ ջախջախուեցաւ եւ գրեթէ անհետացաւ։ Երբ Թէոդորոս, ինքն ալ զարմացած այս դիւրին յաղթութեան վրայ, կեցած կը մտածէր, արքունի դրան կողմէն երեւցաւ կայսերական թիկնապահներու խումբ մը, գլուխը՝ Երիզացին, որ հրաւիրեց Ռշտունին եւ իր զօրքերը կայսերական պալատը՝ ներկայանալու կայսեր։

Դեռ պատանի մըն էր կայսրը. շփոթութիւն ու երկիւղ նկարուած էին դէմքին. հազիւ գահը բարձրացած՝ կը տեսնէր, թէ Վաղենտիոս, այն մարդը՝ որ իր գահակալման մէջ առաջին գործիքը եղած էր, հիմա առաջին դաւաճանն էր. ուստի կասկածոտ աչքով կը նայէր շուրջը, բայց գիտէր քողարկել ինքզինքը բիւզանդական քաղաքավարութեամբ և կեղծաւորութեամբ:

Երբ Երիզացին իմացուց իրեն, թէ Վաղենտինոս պարտուած ու փախած է, և ամէն վտանգ հեռացած, շնորհիւ քաջութեանը Թէոդորոսի, որ նոյն Վաղենտինոսի հրամանով Հայաստանէն շղթայուած հոս բերուած էր, կայսրը հրամայեց.

— Վաղենտինոսի գլուխը թող բերուի, հիմա՛, հիմա՛:

Բայց նոյն միջոցին լրատուներ եկան իմացուցին, թէ ժողովուրդը արդէն սպաններ էր Վաղենտինոսը և եկեղեցիի հրապարակին վրայ կ'այրէր անոր մարմինը: Այդ լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց կայսեր, ու Երիզացին վայրկեանը յարմար նկատեց խնդրելու Ռշտունեաց Ասպետի մասին: Կայսրը յարգեց այդ դիմումը և հրամայեց վերջ տալ Վարազտիրոցի աքսորին: Իսկոյն նաւակներ թռան Իշխանաց կղզիները՝ զայն քաղաք բերելու համար:

Այսպէսով, նոյն օրուան մէջ Ռշտունին ազատեցաւ շղթաներէն, - խորտակեց Վաղենտինոսի զօրութիւնը և Բիւզանդիոյ արքունիքին մէջ առաւ իր ազդեցութեան ընկերն ու բարեկամը. և «արտասուք կը թափէին Ասպետն ու Ռշտունեաց Տէրն իրարու պարանոցի վրայ, վասնզի սննդակից էին Խոսրովու Պարսից արքային Դուռն»:

Կայսրը Վաղենտինոսի տեղ զօրավար անուանեց Թէոդոս Երիզացին, թոյլ տալու Թէոդորոս Ռշտունիին հայրենիք վերադառնալու - և սուրհանդակ ղրկեց՝ հրամայելով Թումային Կոստանդնուպոլիս գալ: Իսկ Վարազտիրոցին ազատութիւն տալու ընտանիքով Կոստանդնուպոլիս բնակելու, ինչ որ դարձեալ աքսոր կը նշանակէր, վասնզի Եւսպեսը տարիներէ ի վեր հայրենի երկրին ծարաւի էր։

Նոյն գիշերը Երիզացիին պալատը ուրախութեան տօն կը կատարէին այս երեք հին բարեկամները. որանք տարիներ իրարմէ հեռու ապրած՝ մեծութեան և աքսորի, յաղթութեան և պարտութեան, որքայական շնորհներու և նախատինքներու, վերջապէս՝ բախտի յաճախակի փոփոխութիւններու մատնուելով միշտ ակնածալի եղած էին թշնամեաց և արքայից։

Բնականաբար խօսք եղաւ Հայաստանի վիճակին մասին, և Բագրատունին տխուր ու գունատած ըսաւ.

— Ի՞նչ կրնայ ընել մարդ, երբ իմ կացութեան մէջ կը գտնուի. այս մայրաքաղաքը իր ամբողջ պերճութեամբ ու գեղեցկութեամբ իմ Տայոցի մէկ գիւղէն աւելի արժէք չունի աչքիս. դուն, Ստրատերատ, ասկէ կրնաս օգտակար ըլլալ հայրենիքին և մեզի, ինչպէս ալ եղար մինչև այսօր. իսկ ես միայն հոն՝ հայրենի հողին վրայ կրնամ ծառայութիւն մը ընել ազգիս։

— Եւ մեծ ծառայութիւն, ըսաւ Ռշտունին, ինչպէս ձեզի հասկցուցի, վասնզի քու ներկայութեամբ կրնանք միաբանել նախարարները, որոնց աչքին ես վտանգի և կասկածանքի առարկայ եղած եմ։

— Այո՛ ես, ըսաւ Երիզացին, պա՛հ մը գրեթէ համոզեր էի երախտամոռ կայսրը, որ արտօնէ քեզ հայրենիք վերադառնալու, բայց դժբախտաբար այդ Փիլակրիոսը վրայ հասաւ և ամէն խորհուրդ վեր վայր շրջեց։ Ե՞րբ պիտի համոզուին յոյները, թէ հայոց հետ արդարութեամբ վարուիլն է միակ միջոցը անոնց հետ հասկացողութեան գալու։

— Ի՞նչ կարելի է սպասել այդ մարդիկներէն, — ըսաւ Թչաունի, — որ իրենց օգուտն ալ չեն ճանչնար և կը կարծեն, թէ հայերը նեղելով, անոնց դաւանութիւնը բռնաբարելով, անպաշտպան և աւազակներու աւար թողելով անոնց երկիրը, հարկերու տակ ճնշելով և աղքատացնելով ժողովուրդը, Հայաստանի կատարեալ տէր կը դառնան։

— Ես կը յուսամ, ըսաւ Երիզացին, թէ այդ երիտասարդ կայսրը օր աւուր ճշմարտութեան կը համոզուի. և քանի որ ապականութիւնը սրտին խորը չէ թափանցեր, կարելի է զինքը ազնուութեան եւ արդարութեան հետեւցնել։

— Ո՜ղջ լեր, իմ պատուական բարեկամս, Աստուած հաւատքդ աւելցնէ, դուն կը յուսաս, թէ այս կրօնամոլութեան ու յիմարութեան քաղաքին մէջ և գահոյքին վրայ կարելի՞ է ազնուութեան և արդարութեան սերմ աճեցնել։ Թո՛ղ այդ տղայական երազները. և միասին ջանանք մեր հայրենի երկրին փրկութեան։

— Ըսէ՛ որոշապէս, թէ ի՛նչ է ուզածդ, ու ես քեզի խօսք կուտամ ընել՝ ինչ որ կրնամ։

— Իմ միակ փափաքս Ասպետը Հայաստան տանիլն է, Մնացեալը Աստուած կը յաջողէ՝ եթէ ուզէ։

— Այդ… քանի մը օրուան մէջ կարելի չէ. պէտք է, որ կայսրը մոռնայ Փիլակրիտոսի յորդորները։ Եթէ կ՚ուզես՝ սպասէ, մինչև որ յարմար առիթը հասնի…

— Ո՞վ կրնայ երաշխաւորել, թէ յարմար առիթներ չհասած՝ անյարմար առիթներ չեն հասնիր այս անիծեալ քաղաքին մէջ. այնպիսի առիթներ, որ Վարազտիրոցի հետ զիս ալ առանձին ովկիանոսի կղզի մը նման. մատնութիւն, զրպարտութիւն, չողոմոգութիւն աշխարհական բաներ են հոս, և քու այդ երկաթասիրտ կայսրը այնպիսի նայուածք մը ունի և այնպիսի կերպարանք, որ ինծի ամենեւին վստահութիւն չի ներշնչեր: Երբ այդ կայսրդ «Վաղենտիոսի գլուխը, հիմա՛, հիմա» կը պոռար, ես վատութեան չափ անգթութիւն կը նշմարէի անոր մէջ: Եթէ դուն կ'ուզես հայրենիքիդ և բարեկամներուդ ծառայել՝ հնարք գտիր Վարազտիրոցը ազատելու:

— Կ'ուզես ըսել՝ փախցնելու. բայց այդ ալ դիւրին չէ, վասնզի հիմա մեծ խստութիւն կայ մայրաքաղաք մտնող ելլողներուն համար, և Վարազտիրոցի պէս նշանաւոր մարդ փախցնելը դըժուար պիտի ըլլար. բայց ի վերջոյ հնարքը կը գըտնուի: Իսկ դուն իրաւունք ունիս չվստահելու քաղաքին և եթէ կ'ուզես ինծի լսել՝ մի՛ կենար և ժամ առաջ դարձիր հայրենիք, քանի որ արտօնութիւն ունիս:

— Ուրեմն որոշենք, ըսաւ Ասպետը. Ռշտունեաց Տէրը թող երթայ, իսկ դուն կը խոստանաս որևէ կերպով զիս հեռացնել:

— Այդ իմ պարտքս է, պատասխանեց Երիզացին:

Եւ ութ տասը օր վերջը Թէոդորոս Ռշտունի նաւ կը նստէր Տրապիզոն երթալու: Աննպաստ հովերը, որ զինք կ'արգիլէին, կ'օգնէին իր թշնամիին՝ Թումային, որ թէպէտ յաջողութեամբ կը հասնէր կայսերական քաղաքը, բայց անյաջող ընդունելութիւն կը գտնէր՝ համարուելով Վաղենտիոսի կողմնակից: Իր քոյրը Անկեգինա նոյնպէս կորուսեր էր իր ազդեցութիւնը, վասնզի դեռահասակ կայսրը շատ կասկածոտ էր և հազիւ ուշ կը դնէր Փիլակրեսի խորհուրդներուն։ Փիլակրես, իր կարգին, Երիզացիի ազդեցութենէն ազատելու համար՝ զայն Թումայի տեղ Հայաստանի յունական զօրաց սպարապետ անուանել տուաւ, և այսպէս Վարազտիրոց Հայոց մայրաքաղաքը՝ զրկուած իր գլխաւոր պաշտպանէն։

Այն ատեն Վարազտիրոց փախեց կեանքին ձեռ. փառաւոր պալատ մը վարձեց, զարդարեց ու ինքզինքը տուաւ խնճոյքներու և գինարբուքի։ Բագրատունեաց սեփական խնայողութիւնը անհետ եղաւ. հանդէսներ իրարու կը յաջորդէին. բոլոր պալատականները խուռն հոն կը դիմէին. Փիլակրիոս ինքն ալ սկսաւ ընտանենալ Ասպետին հետ։ Երկու երեք ամիս ետքը Վարազտիրոց կայսերական քաղաքը իր չուայտութիւններով վեր կը դասէր հայրենի լեռներուն փապարներէն։ Շարունակելով այս կեանքը՝ ան աղերսագիր ներկայացուց կայսեր, որ թոյլ տայ չորս հոգի իր հաւատարիմներէն ուղարկել Տայոց գաւառը՝ իր ստացուածքը և գանձերը բերելու։ Եւ չորս անձանց համար հրովարտակ առնելով, ինք՝ երեք թիկնապաններու հետ՝ ծպտուած նստաւ նաւ, յաջողակ հովմով հասաւ Ծորոխի ափերը և անկէ արագութեամբ եկաւ Տայոց գաւառը։ Տայեցիք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին զինքը։ Աւելորդ է պատմել Բագրատունեաց պատանի իշխանին երջանկութիւնը, երբ ան տեսաւ իր սիրելի գաւառը։

Բայց ուրախութեան ժամանակ չէր. մէկ կողմէն բերդերը կ'ամրացուէին, ժողովուրդը՝ գիւղերը լքելով՝ անառիկ տեղերը կը բարձրանար, զինուորները դրօշակի տակ կը հաւաքուէին. և քանի մը տրուած մէջ ամբողջ Տայոց գաւառը այնպիսի պատրաստութիւններ տեսաւ, որ կարծես բոլոր յունական բանակները հոն պիտի թափէին: Միւս կողմէն Սապեհը գաղտնի սուրհանդակ կը հանէր Դուին՝ իր գալուստը իմացնելու Աշոտունիին, որ դեռ նոր հասեր էր հոն և պատրաստուելով Աշոտունիք վերադառնալու՝ շտապով նամակ կ'ուղարկէր Սեղոյին, յայտնելով՝ թէ ինք արդէն վերադարձած է և պէտք ունի զօրքերու:

Նոյն ատեն կայսերական հրաման կը հանէր Թէոդոս Երիզացի սպարապետին, որ բռնէ Սապեհը և վերադարձնէ Կ. Պոլիս: Եթէ Թէոդոս ուզէր իսկ՝ անկարող պիտի ըլլար կատարելու այդ հրամանը, վասնզի Վարազտիրոց ձեռք առած էր ամէն զգուշութիւն: Աշոտ սպարապետը Ներսէս կաթողիկոսը դեսպան ղրկեց Սապեհին մօտ, որ ապստամբութեան չելնէ, խոստանալով անոր կինն ու զաւակները մայրաքաղաքէն բերել տալ, միայն թէ հնազանդութեան թուղթ գրէ կայսեր: Բագրատունին անմիջապէս նամակով յայտնեց կայսեր, թէ ինք՝ այնչափ տարի անիրաւ աքսորանք տանելով՝ ապստամբութեան միտք չէր ունեցած, այլ միայն վերջնական աքսորի մատնուելու երկիւղը և սէրը հայրենի երկրին հանդէպ ստիպած էին զինք փախչելու:

Ի պատասխան այս նամակին՝ կայսրը կը վերադարձնէր Սապեհի կինն ու զաւակները և անոր կուտար կիւրապաղատութեան պատիւ, պաշտօն ու արծաթեղէն գանձք:

Թէոդորոս Աշոտունին, քո՞ այս եղածներէն, իր այնչափ ժամանակի խորհուրդներուն իրականացումը վերջապէս մօտեցած կը տեսնէր: Միաբանութեամբ

Ասպետին ու կաթողիկոսին՝ հրաւէրներ ղրկուեցան բոլոր հայ նախարարներուն, որ ժողովուին Դուին՝ խորհելու ազգին կանոն մը դնելու մասին։ Այսպիսի յարմար ժամանակ քիչ կը հանդիպէր. նախարարներու մեծ մասը արդէն համոզուած էր, թէ բան մը պէտք էր ընել, ուստի յօժար էր միաբանելու։ Իսկ Ներսէս կաթողիկոս ոչ միայն քաղաքագէտ, այլեւ ուսումնական մարդ էր, յունաց կայսրութեան մեծ մասը պտտած և ամէն բանի տեղեակ. Թէոդորոսի հետ ան արդէն գրի առած էր դաշնագրին գլխաւոր կէտերը, և Ասպետը, որ կատարեալ վստահութիւն ունէր Թէոդորոսի հանդէպ, առանց երկմտութեան ընդունեց դաշնագրին պայմանները։ Հակառակութիւն կարելի էր միայն երկու նախարարութեանց կողմէն՝ Մամիկոնեանց և Մոկաց։

Դաշնագրին պայմանները պարզ էին. նպատակն էր՝ Հայաստանը հանել անիշխանութեան տարտամ՝ վիճակէն և կեդրոնական կառավարութիւն մը հաստատել, որ կարենար ընդդիմանալ թէ օտար յարձակումներու և թէ ներքին հարստահարութեանց, ապա նաև փրկել ժողովուրդը անտանելի հարկերու ծանրութենէն։

Արդէն որոշ էր, թէ որո՛նք պիտի ըլլային ղեկավարող անձերը. անոնք էին՝ կայսեր կողմէ կիւրապաղատ անուանուած Վարազտիրոց Ասպետ և զօրավար անուանուած Թէոդորոս Ռշտունին։ Ուրեմն, եթէ բարձր դատական ատեան մը ստեղծուէր, մեծ նախարարներու նուիրակներէն կազմուած, որուն վճիռներուն ամէն ոք պարտաւոր ըլլար հնազանդիլ, ժողով մըն ալ կազմուէր որոշելու համար հարկերու արդար բաշխումը, և կանոնաւորեալ գինուո-

րութիւն մը հաստատուէր ըստ մարզպաթւոյ, Հայաստանը կարելի էր ապահովուած համարել։

Սակայն, երբ այս մեծ գործը կատարուելու վըրայ էր, Վարազտիրոց կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետք մեռաւ Դուին, և միաբանութիւնը վտանգուեցաւ. վասնզի, թէպէտ կայսրը անոր որդի Սմբատը հօր տեղ կիւրապաղատ անուանեց, բայց ան հօր ազդեցութիւնն ունենալէ շատ հեռու էր։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Բոլոր կրօնքներու առաջինն է՝
իր կրօնքը պահել, եւ երջանկու-
թեանց ամենէն մեծն է՝ զայն լա-
ւագոյնը կարծել։ ՊԻԻՑՕՆ

Բայց այդ հարուածն ալ չյուսահատեցուց Թէոդորոսը։ Ան գնաց կրկին իր բարեկամ Երիզացիին հետ տեսնուելու, սակայն՝ դեռ քաղաք չմտած՝ յունաց սպայակոյտին վրայ գոռոզ փոփոխութիւն մը նշմարեց։ Առանց կարեւորութիւն տալու ասոր, Ստրատեգատին բնակարանը ուղղուեցաւ և նկատեց, որ սպասաւորները ու թիկնապահները, զինուած զէնքերով, ճանապարհի պատրաստութիւններ կը տեսնէին։ Ու երբ բարեկամին սենեակը մտաւ՝ տեսաւ, որ ան զբաղած էր շատ մը թուղթեր այրելով։

— Ժամանակին հասար, բարեկամ, ըսաւ Երիզացին, վասնզի ես առանց քեզ տեսնելու ալ պատրաստուած էի մեկնիլ։ Դուն լաւ կշռեր էիր այդ երիտասարդ կայսրը. գազան մը հանեցինք գահին վրայ։

— Պաշտօնէդ կը զրկէ քեզ այդ տղան։

— Եթէ վտանգը այդչափ է՝ գոհ պիտի ըլլամ։ Երեւակայէ, որ երեք օրուան մէջ չորս սուրհանդակ ստացեր եմ մայրաքաղաքէն, և ահա հինգերորդը, որ այս առտու կը հասնէր, ինծի սաստիկ հրաման կը բերէր՝ զօրավարութեան պաշտօնս իսկոյն յանձնել Մաւրիկոսին և դառնալ Պոլիս։ Եթէ կին, զաւակներ և ամէն բան այդ գազանին ձեռքը չըլլային, գիտէի ընելիքս։

— Բայց ի՞նչ է իր արարքը, ա՛յդ պատմէ, ե՛ղբայր։

— Աստուածաբանութեան կատաղութիւնն ունի այս երիտասարդը. կ'երեւայ թէ կայսերական աթոռին վրայ ժառանգական է այդ հիւանդութիւնը։ Երբ վերջերս իր պապը Հերակլիոս՝ պատերազմին դաշտը թողած՝ դարձաւ Պոլիս, ես պաշտօնիս բերումով գացի իր քովը իմացնելու, որ Եգիպտոս և Աղեքսանդրիա նոյնպէս արաբներու ձեռքն են ինկեր։ Ծեր կայսրը նստած էր՝ իր վարդապետներով շրջապատուած. իմ տխուր կերպարանքս տեսնելով՝ հարցուց, թէ ի՞նչ նոր լուր ունէի. երբ ես զգուշութեան ձեւերով և երկիւղով իմացուցի աշխարհին կորուստը, ան վայրկեան մը մտածութեան մէջ ինկաւ, ապա հարցուց. «Թէոդո՛ս, դուն ի՞նչպէս կը հաւատաս. Քրիստոս՝ որ երկու բնութիւն ունի, մէ՞կ կամք ունի թէ երկու»։ Այս անակնկալ հարցումէն շփոթած՝ պատասխանեցի, թէ այդպիսի խնդիրներ իմ կարողութենէս վեր են, և ինչ որ եկեղեցին որոշէ՝ այն կ'ընդունիմ։ Բայց ցաւեցայ, որ այն մարդը, զոր դիւցազն տեսեր էինք պատերազմի դաշտին վրայ, այդպիսի զառամութեան էր հասեր։ Երեւակայէ, եղբայր, հիմա իր թոռը այդ աստուածաբանական խնդրոյն վրայ հաւատոյ դաւանութիւն մը կը հրատարակէ. և որովհետեւ Մաքսիմոս պատրիարքը այդ դաւանութեան դէմ է գրեր ու քարոզեր, հերետիկոսութիւն անուանելով զայն, կայսրը կտրել տուեր է Աստուծոյ քահանային լեզուն և աջը։

— Այ՞դչափ միայն։

— Ո՛չ, դեռ կայ. մէկ հատիկ եղբայրը՝ Թէոդորոսը՝ սարկաւագ ձեռնադրել տուեր է, անոր ձեռքէն հաղորդուեր և դարձեալ դուռ չելլալով՝ սպաննել տուեր է։

— Ուրի՞շ։

— Բանտերը լեցուցեր է մարդոցմով, որոնց վրայ կասկածեր է, թէ դէմ են ճշմարիտ հաւատոյ և իր անձին։

— Ե՞տքը։

— Եղբա՛յր, քեզի ալ բանուոր հաւնեցնել շատ դժուար բան է, այդչափը բաւական չէ՞։

— Ո՛չ այդպէս, շատ կը սխալիս, ես բանուորի կը հաւնիմ, բայց ոչ այդպիսի յիմար բանուորներու, որ ոչ մէկ նպատակ ունին, չեն գիտեր, թէ ի՛նչ կ՚ուզեն և ո՛ւր կ՚երթան։ Եթէ ես իմ ուզած բանուորս գտնէի...

— Բանուորին լաւը չկայ, Ռշտունի. ես կը զարմանամ, թէ ի՛նչ դիպուածով իմ գլուխս ուսերուս վրայ մնացեր է եօթնասուն և հինգ տարի. ութ հատ կայսր տեսեր եմ, որոնց առաջին երկուքը՝ ամենէն լաւերը՝ չեմ կրնար գտնել, իսկ Մօրիկէ սկսած մինչև այս Կոստանդ՝ ամէնքն ալ արիւնկզակ բանուորներ են։ Ի՞նչ օգուտ ունեցեր են անոնք աշխարհիս և իրենց անձանց ու ընտանեաց։ Իսկ թէ Հայ ազգը ի՛նչ է քաշեր անոնց օրով, և ի՛նչ քաջ նախարարներ ու իշխաններ զոհ գացեր են այսչափ միջոցի մէջ՝ եթէ մէկիկ մէկիկ համրեմ...

— Մի՛ համրեր, անօգուտ է, ես լաւ գիտեմ։ Եթէ կարենայի քեզ մեր Ոստանը տանիլ, կը ցուցնէի քեզի հօրս և պապիս ժամանակէն կազմուած ցանկը այն բիւրաւոր հայերուն, որոնք կոտորւած են յոյներու և պարսիկներու կողմէն վերջին հարիւր տարուան մէջ: Բայց ո՞վ է յանցաւոր՝ մեռնո՞ղը թէ մեռցնողը:

— Երկուքն ալ հաւասար: Ես հոս, Կարին, այս պաշտօնիս՝ մէջ աւելի բան իմացայ մեր երկրին վերաբերմամբ, քան ինչ որ իմացեր էի այնչափ տարի Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ: Կարնոյ դիւանատան մէջ գտայ այն թղթակցութիւնը, որ տեղի ունեցած էր պարսիկներու և յոյներու միջև Մօրիկ կայսեր և Խոսրովու ժամանակ. տես թէ ինչպէս կը խօսին իրարու հետ:

Ու Երիզացին հանեց թուղթ մը և տուաւ Ուշտանիին, որ լաւութեամբ կարդաց զայն: Յոյնը հետեւեալը կը գրէր պարսիկին հայերու նկատմամբ.

«Խոտոր և անհնազանդ ազգ մըն են, մեր միջև կեցած՝ պղտորութիւն կը ձգեն: Բայց եկուր, ես ինծի հնազանդները կը ժողվեմ և Թրակիոյ կողմը կ'անցնիմ՝ հոնաց և նմաններու հետ պատերազմելու համար. դուն ալ հրամայէ քուկիններդ ժողվել և Արեւելք տանիլ: Վասնզի եթէ մեռնին՝ թշնամիք կը մեռնին, իսկ եթէ իրենք սպաննեն՝ թշնամին կը սպաննեն, և մենք խաղաղութեամբ կ'ապրինք: Մինչդեռ եթէ անոնք իրենց երկրին մէջ մնան, մենք հանգստութիւն պիտի չգտնենք»:

Երկրորդ անգամ կարդաց բարձրաձայն և հեգնական ձայնով ըսաւ.

— Ողորմելի՛ քաղաքագիտութիւն, որ իր ներքին վիճակը չի տեսներ և ուրիշին թշուառութենէն օգուտ քաղել կը կարծէ. աշխարհ մը կ'ոչնչացընէ և ինքը՝ փոխանակ զօրանալու՝ աւելի կը տկարանայ: Խոսրով այդ նամակին իմաստը յայտնած էր Սմբատի: Բայց դժբախտաբար Հայաստանի և Յուսուփի համար՝ Սմբատ շուտ մեռաւ. Ի՜նչ գեղեցիկ ու մեծ խորհուրդներ ունէր այդ մարդը, որ քուշանաց զօրութիւնը ջախջախելէ վերջ՝ Հայաստանի վերականգնութեան խոստում տուած էր արքայից արքային: Եւ այն՝ ինչ որ ես կ՚ուզեմ ընել իմ տկար ձեռքովս, ան իր հզօր ձեռքով ապահովաբար գլուխ պիտի հանէր. բայց մահը ամէն խորհուրդ առաւ տարաւ:

— Հիմա ալ իր որդւոյն՝ Ասպետին մահը ամէն յոյս չքացուց:

— Ի՞նչ ընենք, քանի դեռ շունչ ունինք՝ պէտք է աշխատինք: Բայց դուն որոշած էիր երթալ:

— Ուրիշ ի՞նչ կարելի է ընել...

Մտախոհ լռութիւն յաջորդեց այս խօսակցութեան. այդ պահուն ձիաւոր սուրհանդակ մը Երիզացիին բերաւ նամակ մը, որ կ՚իմացնէր նոր նոր դաւանութիւններ և արեան նոր հեղումներ: Ժամանակի պատմաբանները, յիշելով այդ կոտորածները, կ՚ըսեն. «Ոչ մնաց ի թագաւորութեանն այր խորհրդական, զի միահամուռ սպանեցան բնակիչք աշխարհին և իշխանքն»: Նամակը իմացնելով նաև մահը հայ իշխաններէն Գէորգ Մագիստրոսի, Մանուէլի և Մարդունիի, որ աներն էր Բագրատունի Ասպետին եղբօր, կը յորդորէր Թէոդոր ժամ առաջ հանել, որպէսզի չկատաղեցնէ կասկածոտ կայսրը իր ընտանեաց դէմ: Ծեր Սարկաւագը իր ընթերցումները լմնցնելէ ետք՝ ամէն բան իմացուց Ուշտունիին և իր վերջին հրաժարականը տուաւ, հասկցնելով՝ որ այլևս յոյս չունէր ուրիշ տեսութեան: Հայոց զօրավարը Դուինի ճամբան բռնեց, երբ Երիզացին կ՚երթար դէպի Պոնտոս նաւ նստելու. Պոլիս հասաւ հիւանդ վիճակի մէջ, և քանի մը օրէն բնական մահը ազատեց զինքը Կոստանդինի ձեռքէն։

Թէոդորոս Ռշտունի, այս անակնկալ դիպուածներէն դառնացած, բայց երբեք սրտաբեկ, միտքը դրած էր, հանելով Դուին, երկրին կարեւոր գործերը կարգի բերել և յետոյ դառնալ Ռշտունիք, ուրկէ Տիկինը սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ կ'ուղարկէր՝ «զի ընտանեկան պարագաներ կային, որ իր գալուստը կը պահանջէին, և զորս նամակով դժուար էր յայտնել»։

Բայց հազիւ երկրին մատակարարութեան գործերը կարգի դրաւ՝ Ներսէս Կաթողիկոսի, Սմբատ Կիւրոպաղատի և քանի մը ուրիշ իշխաններու հետ, և ահա Դուիթ անուն մարդ մը, քաղաքացի, աստուածաբանական ուսմանց տեղեակ, հրովարտակ կը բերէր կայսրէն, որ կը հրամայէր վերցնել ամէն խտիր և դաւանութեամբ միաբանիլ յունաց հետ։ Ասոր վրայ կաթողիկոս և նախարարք պարտաւորուեցան հրաւէր ուղարկել ամէն կողմ, և զանազան գաւառներու իշխաններ ու եպիսկոպոսներ ժողվուեցան Դուին մայրաքաղաքը, ուր ամիսներով կը խօսէին, կը վիճէին հրովարտակին պատասխանը պատրաստելու համար։

Հայ նախարարներու մէջ կային այնպիսի անձեր — ինչպէս, օրինակ, Համազասպ Մամիկոնեան, — որոնք տեղեակ ըլլալով աստուածաբանական խնդիրներուն՝ եպիսկոպոսներու հետ կը խառնուէին վիճաբանութեանց, և գործը կ'երկարէր։ Իսկ Թէոդորոս, որ ամենեւին չէր խօսեր, այլ տխուր՝ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբ օր մը իր կարծիքը հարցուցին, ըսաւ.

— Ասկից գրեթէ տասնըհինգ կամ տասնըվեց տարի առաջ, Հերակլ կայսեր հրամանով Կարնոյ մէջ ժողով մը եղաւ. Եզր կաթողիկոսին հետ դարձեալ այս նիւթերուն վրայ խորհրդածութիւններ և վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան. ճառեցին, վիճեցան, և հետեւանքը այն եղաւ, որ կաթողիկոս, եպիսկոպոս և վարդապետ կայսեր հետ հաղորդուեցան՝ անոր դաւանութիւնը ընդունեցին, ընծաներ, պարգեւներ առին. բայց երբ ժողովէն դուրս ելան, երեւան ելաւ, որ ժողովը մէկ բան է եղեր, իսկ ժողովուրդը՝ տարբեր բան. ու Հայ ազգը ժողովի որոշումներէն ոչ մէկը չընդունեց. իսկ Եզր իր զաւակներուն խորթ հայր մը եղաւ և մնաց ատուած: Ես թոռն եմ այն Շաւարշ Ուշտունիի, որ երբ ամբողջ Հայ Ազգը մկրտուեցաւ Եփրատայ մէջ Ս. Լուսաւորիչէն, Ասորեստան կը դառնէր իր գնդով և ձմեռը Տրդատայ հրամանով Վաղարշապատ վերադարձաւ ու յանձն առաւ քրիստոնէութիւնը: Լուսաւորիչը և թագաւորը Տարօն էին, և ասորի եպիսկոպոս մը՝ կը պատմեն յիշատակարանք՝ պիտի մկըրտէր մեծ հայրս: Երբ մէկ ոտքը դնելով աւազանին մէջ՝ հարցուց.

— «Իմ հայրերուս՝ Ուշտունեաց նախարարներուն հոգիները ո՞ւր են հիմա. նոյն արքայութի՞ւնն են, որ դուն ինձ քարոզեցիր, թէ ուրիշ տեղ մը»:

Եպիսկոպոսն անհանճար՝ շուտ մը պատասխանեց.

— «Դժոխքին մէջտեղն են անոնք»:

Շաւարշ ետ քաշուելով՝

— «Եթէ այդպէս է՝ ես նախահարցս քով կ՚ուզեմ երթալ, քու արքայութիւնդ քեզ ըլլայ, տարի», ըսաւ և հեռացաւ:

«Վերջը Լուսաւորիչ ջանաց համոզել, այդ Ուշտունեաց Տէրը, թէ այն խնդիրը, որ զինք հետաքըրքրած է, Աստուծոյ գաղտնիքն է, և թէ տարի եպիսկոպոսը մեծ յանդգնութիւն ըրած էր՝ այնպիսի վճռական պատասխան տալով: Յիշատակարաններ չեն ըսեր, բայց ես կ'ենթադրեմ; թէ ինքն իսկ Լուսաւորիչ չէր կրցած առանց Տրդատի օգնութեան համոզել այդ Ռշտունեաց Տէրը՝ երկրորդ անգամ աւազանին մտնելու: Ես՝ Թէոդորոս Ռշտունի՝ այդ Շաւարշայ թոռն եմ և ճիշդ յետին չինականին պէս կը մտածեմ, որ առանց աստուածաբանական ուսմունք ունենալու կը խօսի: Այդ Եզր կաթողիկոսը Թադէոս, Բարթուղիմէոս, Լուսաւորիչ լա՞ւ գիտէ հայութիւնը, քրիստոնէութիւնը. մեղա՛յ Աստուծոյ, մենք Լուսաւորչայ դաւանութիւնը թողո՛ւնք, որովհետև այդ Եզր Կողբայ ագահո՞ւնք կը սեփականացնէ. Աստուած հեռո՛ւ ընէ, ինք ողն ուտէ և մեզ ողու տայ: Բացի ասկէ, մտաբերեցէք, որ յոյներու պահանջներուն վերջ չկայ. այդ ազգը ամէն օր նոր բան կը ստեղծէ հաւատքի մասին. Կոստանդին կայսրը իր եկեղեցիին հետ միաբան չէ, պատրիարքներ, եպիսկոպոսներ կը չարչարէ, կ'աքսորէ հաւատքի խնդիրներու համար: Եթէ ան մեզմէ հաւատարմութիւն ուզէ՝ պատրաստ ենք իրեն ծառայելու, բայց մեր հաւատքին, մեր խղճմտանքին՝ լաւ կ'ընէ որ չդպի»:

Հրովարտակին երկար պատասխան մը գրուեցաւ, ուր Հայոց կաթողիկոսը, նախարարները և եպիսկոպոսները կը յայտնէին, թէ Նիկիոյ դաւանութենէն աւելի բան մը ընդունիլ իրենց համար անկարելի էր:

Ասկէ ետք յոյները և իրենց սակաւաթիւ հայ համախոհները սկսան աւելցնել հակառակութիւնը և Հայաստանի արևմտեան գաւառաց մէջ բացայայտ հալածանք և բռնութիւն գործ դնէր։ Սմբատ Կիւրապաղատ թոյլ մարդ էր. Ներսէս կաթողիկոս, որ յունական դաստիարակութիւն առած էր, սկսաւ աւելի հակամէտ երեւիլ յունաց, իսկ նախարարները՝ անհոգ՝ միաբանութեան կապն ալ խզեցին. ու Թէոդորոս՝ այնչափ հոգերէ և տառապանքէ վերջ կը տեսնէր, որ իր բոլոր աշխատութիւնները ոչինչ դարձած են, և կարծես ամէն բան կը դառնէր իր խորհուրդներուն դէմ։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Հայոց զօրավարը՝ տաղտկացած՝ կ'ուզէր վերադառնալ Ռշտունիք, երբ իրեն իմացուցին, թէ կաթողիկոսը, Սմբատ Կիւրապաղատի հետ, թողեր է աթոռը և փախեր Տայոց գաւառը։ Այս երկու նախաթոռ անձերը Հայաստանի ծանր վիճակին մէջ ոչ միայն կը լքէին իրենց դիրքերը, այլև լուր կը տարածէին, թէ Թէոդորոսի երկիւղէն էր իրենց փախուստը, և թէ դաւաճանութիւն մը կար իրենց անձանց դէմ։ Իր հեռանալու գիշերը կաթողիկոսը կուտար իր հաւատարիմ վարդապետին կնքուած թուղթ մը, ուր դառն գանգատներ կ'ընէր զօրավարին դէմ։ Միւս կողմէն Թէոդորոս կ'իմանար, թէ Յունաց բանակը, որ Կարին կը գտնուէր, կը տարածուէր Բագրեւանդ և քիչ քիչ առաջ անցնելով՝ կը մօտենար մայրաքաղաքին։ Ուստի չկարենալով հեռանալ Արարատէ, տեղապահ մը սահմանեց կաթողիկոսին և գրեց Սեդային, որ օգնական զօրաց գունդը իրեն հասցնէ։

Ռշտունեաց Տիկինը իսկոյն երկու հազար հետեւակ, երեք հարիւր հեծեալ և Վարդ որդին ուղարկեց Հայոց զօրավարին, թէպէտ Վարդ շատ դժկամակ էր Ռշտունեաց Ոստանէն հեռանալու եւ ակամայ հնազանդեցաւ մօրը։ Ի՞նչ էր պատճառը այս դժկամակութեան. ետ դառնանք երկու տարուան միջոց մը ու երթանք Ռշտունիք։

Երբ Գրիգոր յաղթութեամբ վերադարձաւ Հերայ կողմերէն, Սեդա և ամբողջ երկիրը չփոխած ու տխուր վիճակի մէջ գտաւ. վասնզի, մինչ ամէնքը կը սպասէին Թէոդորոսի դարձին, Թումայի դաւաճանութեան և Հայոց զօրավարի չղթայակապ Բիւզանդիոն դրկուելուն լուրը կը հասնէր Վասպուրական. Նոյն պահուն կը ստացուէր և թուղթի կտորը իշխանէն, որ կը պատուիրէր Սեդային՝ հսկել երկիրին և Աշոտ Շահունիէ զատ ոչ մէկու չվստահիլ։

Բայց դժբախտութիւն մըն ալ այն էր Սեդայի համար, որ Աշոտ կաթուածահար պառկած էր Բըգնունեաց ամրոցը, իսկ Վարդ դեռ Սիւնեաց երկիրն էր։ Ուստի երբ Գրիգոր հասաւ իր յաղթական գունդով, Տիկինն իրեն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ, բացատրեց իրերու վիճակը և իրեն յանձնեց բոլոր պատերազմական գործերը — զօրաց կրթութիւնը, ձիոց թիւը աւելցնելը, բերդն ամրացնելը եւայլն։

Տիկինը գնեց Վասպուրականի բոլոր նաւերը եւ փոքրիկ ծովուն տէր դարձաւ. Աղթամարայ կղզին շտեմարանները ընդարձակեց և մեծ քանակութեամբ պաշար ու զէնք համբարեց։ Գիտնալով Գրիգորի անխոնջ աշխատութեան հետ անոր սաստիկ տխրութիւնը, Ձաւէնը ուղարկեց Ներսէհ Կամսարականին, որ Արփինին զրկէ եղբօր մխիթարութեան համար։ Կասկածելով իրաւամբ Մամիկոնեանց Մուշեղէն և դաւաճան Մոկաց Արդուկէն, որ կը խլրտէին, զօրաց մեծ մասը Գրիգորի գլխաւորութեամբ Բաղէշ զրկեց և բացարձակ հրաման տուաւ, որ եթէ այդ երկու իշխանները թշնամութեան ամենափոքր նշան ցոյց տան կամ յարձակման փորձ ընեն, անխընայ սանձահարէ։ Ոստանի շուրջ ևս մեծ զօրագունդ մը բանակած էր Վարդի գլխաւորութեամբ։

Սեդա յաճախ անձամբ կ'երթար շրջակայքը տեսնելու, թէ անհրաժեշտ ամրութիւնները և գիւղերու պատսպարանները իրօ՛ք պէտք եղած կերպով շինուած էին։ Կը պտտէր գիւղ առ գիւղ, գանգատներ կ'ընդունէր ու քննել կուտար հետը առած երկու պարկեշտ դատաւորներու և Ռշտունեաց եպիսկոպոսին, որոնց որոշումները անմիջապէս կը գործադրւէր. անիրաւները՝ հարկահան, ատենապետ կամ գիւղապետ, ինչպէս նաև աւազակները՝ ազատ թէ անազատ՝ Աղթամարայ բերդը կ'ուղարկէր աշխատելու։ Այն օրերուն Ռշտունեաց գաւառը տեսնողը կը զարմանար. երկրագործ, հովիւ, արհեստաւոր, երիտասարդ և պատանի ամէնքը զինուած էին, բայց ոչ մէկ տեղ անկարգութիւն մը չէր նշմարուեր, վասնզի կռուի կամ վէճի մէջ զէնք քաշելը խստիւ կը պատժուէր։

Թէոդորոսի բացակայութեան միջոցին յայտնուեցաւ թշնամի մը, որ համարձակէր մտնել Ռշտունեաց երկիրը. իսկ երբ իմացուեցաւ, որ իշխանը Հայաստան կը վերադառնայ, Սեդայի սիրտը բոլորովին հանգստացաւ. բայց տարին կ'անցնէր, և Թէոդորոս տակաւին չէր եկած։ Գրիգորին արդէն հրաման զրկուած էր գալ բնակիլ Ոստան, վասնզի Տիկինը միտք ունէր ցրուելու այն բանակը, որ Բաղէշ կը գտնուէր։ Ան համոզուած էր, որ մեծ իշխանին վերադարձով ամբողջ շրջանը պիտի խաղաղի, ուստի զօրքերը հետզհետէ տուներնին կը ճամբէր։ Գրիգոր կ'ուզէր երթալ Բագրեւանդ՝ այցելելու իր հայրենի տան աւերակներուն և մօր աճիւններուն։ Թէև Թենի մեծ մխիթարութիւն էր իրեն համար, և ինք ուրախութեամբ կը տեսնէր անոր սէրն ու բարեկամութիւնը իր քրոջ հանդէպ, բայց մտածում մը զինք կ՚անհանգստացնէր. Թէոդորոս նստած էր Դըւին, հոն էին իր քեռիները, հօրեղբօրդին Համազասպ, հոն էին գրեթէ բոլոր մեծ նախարարները. և Գրիգոր կը զարմանար, թէ ինչո՞ւ զինք չէին հրաւիրեր գալ և հայրենի ժառանգութեան տիրանալ։ Ու ան որոշեց խօսիլ Սեդայի հետ։

— Իշխանը, ըսաւ ան, փառք Աստուծոյ, ողջ առողջ հասաւ, ու մեզ համար այլեւս վտանգի ըսպառնալիք չկայ. ուստի կը կարծեմ, Տիկին, որ ինձ թոյլ կուտաք երթալ Դուին ու Բագրեւանդ շրջան մը ընելու։

— Գրիգոր, որդեակ, պատասխանեց Սեդա, գուցէ մտքէդ անցաւ, թէ դուն մօտ երկու տարի աջ բազուկ եղար մեզ վտանգի օրերուն, ու ես երբեք չհետաքրքրուեցայ քու անձնական խնդիրներով, վասնզի հոս գալուդ օրէն ոչ մէկ անգամ այդ նիւթին վրայ չխօսեցայ. բայց պէտք է գիտնաս, որ քանի մը անգամ գրած եմ իշխանին, և ան պատասխանած է, թէ երբեք չէ մոռցած քու իրաւունքդ. բայց Մամիկոնեանները ազգային միաբանութեան թշնամի չընելու համար՝ մինչեւ հիմա չէր ուզած այդ խնդիրը մէջտեղ հանել։ Իսկ հիմա կարելի է, որ ինք ուզէ քեզ. վասնզի կը հրահանգէ ինձ՝ զօրքերը չցրուել և պատրաստ պահել, չեմ գիտեր՝ ինչ նպատակով։ Պէտք է գիտնաս նաեւ, որ իշխանը միշտ ալ իր նամակներուն մէջ մեծ գոհունակութիւն և սէր կը յայտնէ քու ազնիւ ծառայութիւններուդ համար. ու եթէ ես այդ չեմ յայտներ քեզի, պատճառը այն է, որ քեզ զաւակ համարեր եմ՝ հաւասար իմ Վարդիս։

— Այս խօսքերուդ՝ բացի շնորհակալութենէ՝ ես ոչինչ ունիմ պատասխանելու. ձեր մայրական սիլայն համար միշտ երախտապէտ եմ, բայց ո՛րչափ ալ ծանր ըլլայ ինծի համար մինչև իսկ կարճ բաժանում մը Աշտանեաց տունէն, այնուամենայնիւ ինծի յանցանք կը թուի դեռ յետաձգել այցելութիւն մը Վարդանաբերդի աւերակներուն և ծօրագերեզմանին:

— Շատ իրաւացի կը գտնեմ այդ զգացումդ. որդեակ, ըրէ՝ ինչպէս որ գիտես:

— Դեռ քանի մը օր ժամանակ ունինք, իշխանուհի, այս նիւթին վրայ մտածելու: Միայն խընդրանք մը ես ունիմ. եթէ կարելի է՝ հրամայեցէք Յուսիկին կարգադրել Հերայ կողմէն եկած ցորենի վաճառականներուն հաշիւը. երկու տարիէ ի վեր անոնք իրենց առնելիքը չեն ստացած. ես քանի մը անգամ խնդրած եմ, բայց ան այսօր վաղը ըսելով՝ միշտ կը յետաձգէ, և մարդիկը ամէն օր կը դեգերին ու կը գանգատին:

— Երկու տարի անցած է, և անիրաւը այդ մարդոց դեռ չէ՞ վճարած. լա՛ւ, ես հիմա իրեն կը հասկցնեմ, ըսաւ Տիկինը բարկութեամբ և ոտքի ելաւ:

— Խնդրեմ, իշխանուհի, ես ամբաստանութեան մտօք չըսի:

— Գիտեմ, որդեակ, ըսաւ Սեդա՝ իր բարկութեանը ժպիտ մը խառնելով. տարին քանի մը անգամ պէտք է որ ես Յուսիկի հետ կռուիմ. այսալ ահա դարձեալ առիթ մըն է. այդ մարդիկը արդէն դիմած էին ինծի, ու ես հրամայած էի Յուսիկին, որ վճարէ. հիմա պէտք է, որ ես անձամբ կարգադրեմ գործը: Դուն հոս նստէ, ես հիմա կուգամ:

Հազիւ իշխանուհին դուրս ելաւ՝ Թենի ներս մտաւ: Տխուր էր, սովորական կերպարանքը չունէր. Գրիգոր նկատեց այդ ու հարցուց պատճառը, բայց որոշ պատասխան չստանալով՝ ինքն ալ տխրեցաւ և կարճ լռութենէ մը վերջ ըսաւ դառն ժպիտով.

— Կ'երեւայ, թէ Թենի բուսական վստահութիւն չունի վրաս. եթէ Ատամ հայրիկը ըլլար, թերեւս այդ սեւ ամպը իսկոյն իր ճակատէն հալածէր:

— Ինչո՞ւ այդպիսի ենթադրութիւններ կ'ընես, Գրիգոր. կարելի չէ՞ միթէ, որ ես առանց պատճառի ալ տխուր ըլլամ կամ տկարութիւն մը ունենամ, որ տխրութիւն թուի:

— Ո՛չ, ըսաւ Գրիգոր, այս օրուան կերպարանքդ այդ չի ցուցներ. ուրիշ պատճառ մը ունիս և ինձմէ կը ծածկես:

— Իսկ եթէ իրապէս ուրիշ պատճառ մը ըլլար, միթէ ես իրաւունք պիտի չունենայի՞ ծածկելու:

— Չեմ կարծեր, եթէ իմ սրտէս դատեմ քու սիրտդ:

— Լա՛ւ, ըսեմ քեզի պատճառը, եթէ հետաքրքիր ես. խնդիրը հաւասարապէս կը վերաբերի մեզ երկուքիս: Առաջին...

— Ո՛հ, ըսաւ Գրիգոր. մէկէ աւելի՞ են պատճառները:

— Հիմա կը տեսնես: Իմ ննջասենեակս բարակ պատով մը միայն կը բաժնուի դայեակիս խուցէն, ու ես կը լսեմ ամէնը, ինչ որ հոն կը խօսուի: Երէկ ես միջոց մը քնացած էի, երբ յանկարծ ձայնէ մը արթնցայ. երկու պառաւ իրարու հետ կը խօսէին, և խօսակցութեան նիւթը մենք էինք: Է՛հ, կ'ըսէր մէկը միւսին, այդ անկարելի բան է. Գրիգորի հօրեղբօրորդին Համազասպը ամուսնացած է Թէոդորոս Իշխանի եղբօր աղջկան հետ, Համազասպն ալ Գրիգորի հօրեղբօր որդին է, ուրեմն կարելի չէ, որ Օրիորդը Գրիգորի հետ ամուսնանայ...

— Հասկցայ, որ այդ է քու մտածութիւնդ, Թենի, ամենեւին պէտք չէ հոգ ընես. Համազասպը Մամիկոնեան ցեղէն է, և մեր ամբողջ ազգականութիւնը այդ է. իր հօր անունն ալ Դաւիթ է, ուստի օտարներէն ոմանք մեզ եղբայր ալ կարծած են. բայց մենք ոչ թէ եօթը, այլ տասնըեօթը աստիճան հեռու ենք իրարմէ: Գանք ուրեմն երկրորդ պատճառին. եթէ ան ալ նոյնչափ ծանր է...

— Ո՛չ, կարծեմ քիչ մը աւելի ծանր է, Գրիգոր: Գիտես, թէ ես ո՛րչափ կը սիրեմ քոյրդ Արփենին. բայց մէկ երկու օր կայ, որ կասկած մը մտաւ միտքս. ոչ Արփենիին համար, որ դեռ երախայ է, այլ եղբօրս՝ Վարդի համար, որ օր աւուր Արփենիէն չի կրնար զատուիլ, շարունակ անոր հետ կատակներ կ'ընէ. և այն երիտասարդը, որ որսէ զատ ուրիշ բանէ զուարճութիւն չէր զգար, հիմա որսի երթալն ալ դադրեցուց և քրոջդ ընկերութիւնը միայն կը փնտռէ:

— Այդ խնդիրը իրապէս որ աւելի ծանր է: Եթէ մենք սիրով և յոյսով կապուած չըլլայինք, հոգ չէր, բայց այդ նոր համակրութիւնը կրնայ կամ զիրենք թշուառ ընել, կամ մեզ, ուստի ճար պէտք է տեսնել:

— Եթէ Ատոմ հայրիկ հոս ըլլար և առողջ, ո՛րքան օգտակար կրնար ըլլալ մեզի:

— Ի՞նչ կ'ընէր:

— Ան մօրս կ'իմացնէր ամէն բան:

— Ի՞նչ կ'իմացնէր:

— Կ'իմացնէր, որ մենք իրար կը սիրենք, Վարդ կը յուսահատէր, և ամէն բան կը վերջանար:

— Մայրդ ի՞նչ կ'ըսէր։ Միթէ չէ՞ր ըսեր, թէ անտուն, անժառանգ երիտասարդի մը Ուչաունեաց Օրիորդ կարելի չէ տալ։

— Ուչաունեաց տան համար քու երկու տարուան ըրած բարձր ծառայութիւնները իմ ծնողքս չեն կրնար մոռնալ և փոքրիկ վարձատրութիւն մը կ'ընեն՝ իմ ձեռքս քեզի կուտան...

— Որ ինձ համար շնորհաց ամենամեծն է։ Ո՜հ, սիրելի Թենի, այդ օրը ե՞րբ պիտի գայ...

— Հա՛, մայրդ կուգայ, ըսաւ աղջիկը։

Ներս մտաւ Ուչաունեաց Տիկինը. երեսէն, աչքերուն փայլէն յայտնի էր, թէ մեծ գործ մը կատարելէ կը դառնար։

— Քու վաճառականներդ ասկից վերջ քեզ չեն նեղեր, Գրիգոր, ըսաւ. ես անոնց պահանջները ամբողջապէս վճարեցի։

— Իսկ Յուսի՞կ։

— Յուսի՛կ... լուցուցի այդ անպիտանը։

Ի՞նչ էր ուրեմն եղածը, որ Յուսիկի ժայռի պէս սիրտէն ջուր բխեր էր։

Երբ Սեդա իջաւ և յանկարծ գանձատունը մըտաւ, Յուսիկ, որ սովորաբար անոր այցելութիւններէն գոհ չէր ըլլար, կասկածոտ աչքերը անգամ մը վրան շրջելէ ետք, իր քաղցր ժպիտը երեսին՝ առջի եկաւ։

— Այս ի՜նչ մեծ պատիւ է որ կ'ընէք, իշխանուհի, ըսաւ, ի՞նչ հրաման ունիք։

Սեդա նստաւ փայտէ տախտակամածին վրայ, մերժելով ոչխարի մորթը, որով զինք կ'ուզէր պատուել Յուսիկ։

— Ի՛նչ ամօթ բան է, ըսաւ, շէնք շնորհք բազմոց մը շինել տուած չես, որ եկող հիւրը կարենայ նստիլ։

— Բայց հոս գործի տեղ է, իշխանուհի, երբ եկողները իրենց գործը կը վերջացնեն՝ գոհ սրտով կ'երթան, ամենեւին չխորհելով՝ հասարակ փայտի վրա՞յ նստած էին թէ կակուղ բազմոցի:

— Քու ըսածդ կը նշանակէ. թէ հոս եկողները տանջարան կը մտնեն, և այդ սխալ չէ, վասնզի ամէն օր գանգատ գանգատի վրայ կը տեղայ, ամէն օր քեզի դէմ խնդրագիրներ կան: Ոմանք ճամբու ծախք կը պահանջեն, ոմանք ռոճիկ. անկար սպասաւորներ իրենց թոշակը կ'ուզեն, որ դուն դադրեցուցեր ես. եթէ իշխանը իմանայ այդ ամէնը, գանձատունը գլխուդ կը փլցնէ: Քանի՛ անգամ է, որ ես մեր ելից ու մտից հաշիւն ուզեցի. և դուն միշտ փախուստ տուիր, չցուցուցիր: Կ'երեւի թէ տարիներուդ հետ ագահութիւնդ ալ կ'աւելնայ:

Յուսիկ այս խօսքերուն իր սովորական ժպիտով պատասխանեց.

— Ձեզի այդպէս կ'ըսեն, իշխանուհի, դուք իրենց ուշ մի՛ դնէք. անխիղճ, շռայլ մարդիկ շատ բաներ կ'ըսեն: Ես ձեր գանձին հաշիւները ճիշդ կը բռնեմ, դուք ձեր սիրտը հանգիստ պահեցէք: Անոնք, որ ճամբու ծախք կը պահանջեն, անպիտաններ են, ես գիտեմ, որ լեցուն գրպաններով եկած էին: Այն անկար սպասաւորները, որ թոշակ կ'ուզեն. ողջ առողջ, պղինձի·պէս մարդիկ են. կուգան, կ'ուտեն կը խմեն՝ փոքրիկ ծառայութիւն մը չեն ըներ: Այո՛, ամէնքն ինծմէ կը գանգատին: Ատոմ Տաճունի կը գանգատէր, իսկ ի՞նչու Գրիգոր իշխանը չի գանգատիր. ան ինծմէ գոհ է, ես ալ իրմէ գոհ եմ, վասնզի՝ թէև երիտասարդ՝ բայց կատարեալ և ազնուական մարդ է:

— Խնդրեմ բացատրէ՝ ո՛ւր է անոր կատարելութիւնը։

— Դուք ինծմէ լաւ կը ճանչնաք զինքը, Տիկին, ի՞նչ պէտք կայ բացատրութեանց։

— Ո՛չ, կ'ուզեմ քու կարծիքդ իմանալ։

— Շա՛տ բարի։ Նախ որ աչքը կուշտ երիտասարդ է, դրամի սէր չունի։ Զիս կը բամբասեն իբրեւ ագահ, եւ ընդհակառակն ագահները կ'ատեմ, իշխանուհի, հաւատացէք, որ չեմ ուզեր ագահ, ժլատ մարդոց երեսը տեսնել, այն մարդոց, որ ոսկին, արծաթը կը սիրեն անյագաբար։ Եւ ըսածիս ապացոյց՝ ես Գրիգոր իշխանը կը սիրեմ, որովհետեւ ամենեւին ագահ չէ։ Կը յիշէ՞ք, իշխանուհի, որ դուք իրեն առատ ռոճիկ նշանակեցիք, երբ Հերայ կողմը ուղարկեցիք գունդով. ես դիտողութիւն ըրի, թէ այդ ռոճիկը չափազանց է, և դուք բարկացաք ու նախատեցիք զիս. ես՝ որ ձեր համբերող ու հնազանդ ծառան եմ, ձեր հրամայած ռոճիկին արծաթը անոր առջեւը դրի և զարմանքով տեսայ, որ — հո՛դ է ասոր ճշմարիտ ազնուականութիւնը — ձեռքն անգամ չերկնցուց, աչքը վրան չդարձուց, այլ քաղցրութեամբ ըսաւ. «Երբ ստակի պէտք ունենամ, Յուսիկ հայրիկ, քեզմէ կ'ուզեմ»։ Այն օրէն շուտով երկու տարի անցած կ'ըլլայ, և ան մինչև հիմա փողի մը պէտք չունեցաւ։ Եւ ի՞նչ զարմանք... խնդրեմ իշխանուհի, մի բարկանաք, ամէն բան հաշուած է... փա՛ռք Աստուծոյ, ձեր սեղանէն կ'ուտեն, կը վայելեն ինքն ալ, ծառան ալ. ձին նոյնպէս, յարդն ու գարին առատ...

— Ապրի՛ս Յուսիկ, ըսաւ իշխանուհին լի բարկութեամբ և ոտքի ցատքելով. այդ ի՞նչ է ըսածդ. գերութենէ դարձած տղու մը երկու տարի փող մը չես տուեր և դեռ պարծանքով, առանց ամչնալու կը պատմե՞ս... Տէ՛ր իմ Աստուած... ես ի՞նչպէս պիտի նայիմ այդ ազնուական երիտասարդին երեսը...

Իսկ Յուսիկ անխռով, ամենայն հանդարտութեամբ կ՚ըսէր.

— Աղաչեմ, իշխանուհի, այդպէս մի՛ չփոթիք, ամօթի բան չկայ, ինք շատ գո՛հ է, շատ ալ բարեկամ ենք իրարու և շատ սիրով...

— Լաւ՛, յիմար, ինք քեզմէ շա՛տ գո՛հ է... ի՞նչպէս կարելի է քեզմէ գո՛հ ըլլալ, երբ երկու տարի առաջ իր զօրաց ալիւրի և գարիի սակը չես վճարած, և վաճառականները, որ ինձ խընդրագիր տուին, Գրիգորին ալ գանգատեր են. և ամօթ չէ՞, որ մարդիկը զօրավարին կնիքը իր երեսին նետեն։

— Այո՛, իշխանուհի, շատ ամօթ բան է, այդ անպիտանները ես լաւ կը ճանչնամ. յանցանքը զօրավարին չէ, այլ այդ գողերուն, այդ աւազակներուն, որ զինք խաբեր են, մէկի տեղ երկու կ՚ուզեն առնել... դուք հոգ մի՛ ընէք, իշխանուհի, անոնք կը մեղմանան, ես գործը կարգի կը դնեմ. և այնպէս՝ որ ոչ ոք ձեր ազնուութիւնը չնեղէ։ Դուք, իշխանուհի, շատ լաւ կառավարել գիտէք, ամէն սիրտ շահիլ գիտէք. մեծին, պզտիկին, իշխանին և գիւղացիին՝ տեղին խստութիւն և տեղին քաղցրութիւն գործածել գիտէք. բայց եթէ կը ներէք ըսել՝ ձեր հաշիւը, ձեր ծախքը չափաւորել չէք գիտեր։

— Այդ ի՞նչ կը նշանակէ, բացագանչեց Սեդա բարկութեան ծիծաղով, կ՚երեւայ թէ դուն հիմա զիս կ՚ամբաստանես. ես իմ հաշիւս չե՛մ գիտեր. հաշիւ տուած ունի՞ս, որ գիտնամ։

— Կը ներէք, իշխանուհի, այդ ալ հաշիւ է։

— Ի՞նչպէս ըսաւ Սեդա՝ այս անգամ կատարեալ բարկութեամբ։

— Խնդրեմ, կիրք մի ընէք, իշխանուհի. որչափ քիչ գիտնաք ձեր հաշիւը, այնչափ օգտակար է ձեզ համար։

— Ասով դուն կ'ուզես ինձ հասկցնել, թէ գանձիդ վիճակը շատ լաւ է, միայն կը վախնաս որ՝ եթէ ես իմանամ այդ, աւելորդ ծախսեր կ'ընեմ, ուստի պէտք կը տեսնես հաշիւը ինձմէ ծածկելու։

— Դուք շատ խելացի Տիկին էք, Սաբա թագուհիին պէս, որ լսելով Սողոմոնի փառքին և հարըստութեան մասին…

— Այո՛, այո՛, հասկցայ, բաւական է։ Աւելորդ և երկայն խօսքեր լսելու ժամանակ չունիմ, պէտք է գործ տեսնեմ. անցիր արկղիդ գլուխը նստէ։

— Ես՝ ձեր ամենախոնարհ ծառան, չեմ համարձակիր…

— Երբ ես կը հրամայեմ՝ չե՞ս հնազանդիր, ըսաւ Սեդա՛ այնպիսի բարկացկոտ աչքերով, որ այլեւս դիմադրութիւնը անկարելի էր. և Յուսիկ, մէկդի թողելով իր ժպիտն ու ճարտարախօսութիւնը, նըստաւ իր տեղը՝ ոչխարի հինաւուրց մորթին վրայ, բարակ շրթունքը բերնին մէջ ամփոփելով ի նշան մեծ համբերութեան, նման այն փոքրիկ տղուն, որ ակամայ դպրոց կ'երթայ և գիտէ, որ թաթին ու չոր հացը իրեն կը սպասեն։

Չորս վաճառականները և ամիսներով ու տարիներով սպասող ուրիշ պարտատէրեր վայրկենապէս և առանց քննութեան վճարուեցան։ Խե՛ղճ Յուսիկ, հազիւ թէ բերանը կը բանար իւրաքանչիւր պահանջի դիտողութիւն ընելու և «բայց, Տիկին...» ըսելու, իշխանուհին՝ ժամանակ չտալով՝ կ'ըսէր կամաց, բայց խիստ ձայնով.

— Դիտողութեանց ժամանակ չկայ, վճարէ՛:

Երբ այսպէս պահանջ և պահանջող չմնացին՝ Սեդա ելաւ, հազիւ նշմարեցի ակնարկ մը ձգելով Յուսիկի վրայ, որուն անմխիթար կերպարանքը, նուաղեալ աչքերը, անգոյն երեսը յայտնի կ'ընէին իր հոգեկան վիճակը:

Խեղճ գանձապետը տխուր նայեցաւ մէկ մը՝ իր դատարկուած արկղին վրայ, մէկ մը այն դրան վրայ, ուսկից գացեր անհետացեր էր Տիկինը, և ըսաւ հառաչանքով.

— Ապրի՛ս, շա՛տ ապրիս Ռշտունեաց Տիկին, ի՛նչ մեծ քաջութիւն էր՝ որ գործեցիր: Փուճ տեղը չեն ըսած մեր պապերը. «մազը երկայն՝ խելքը կարճ»: Եւ աս դեռ ամենէն խելացին է: Ախո՛ս, ափսո՛ս...

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Գրիգոր տխուր էր, վասնզի մարդուս կեանքին մէջ վիճակի անորոշութիւնը հիւանդութիւն մըն է. մանաւանդ որ երիտասարդութեան ատեն երկայն են օրերը, ու երբ ժամանակը մէկ կողմէն կ'անցնի, միւս կողմէն կ'ըսէ երիտասարդին. «Սպասէ՛, յուսա՛, քեզի ալ կը հասնի յաջողութեան կարգը, քու օրիդ ալ կը շինուի, ու կուգայ ատենը, երբ երազներդ կ'իրագործուին»: Եւ ան կը յուսայ, կ'երազէ, երեւակայութեամբ իր օրերը երջանկութեան դրախտին մէջ կ'անցընէ, առասպելներ կը շինէ եւ նոյն միջոցին իրական աշխարհին մէջ տաժանելի պատերազմ կը մղէ, կը ջանայ կործանել արգելքները, որ պարագաներն իրեն դէմ կը ստեղծեն. այսպէս յաջողութիւն եւ ձախորդութիւն իրարու կը յաջորդեն, կեանքը կ'անցնի, շատերու համար ալ կ'անցնի երիտասարդութեան գարունը, որուն ծաղիկները, յաճախ կարկուտի հարուածներէ ջարդուած, կիզիչ արեւէ խամրած՝ ամայի պարտէզի տխուր կերպարանքը կը ցուցնեն: Դեռ բարեբախտութիւն է, եթէ երիտասարդը ունի հայրենիք. ունի անուն մը, ժառանգութիւն մը, պաշտպան մը, ունի կին մը, որ զինքը կը սիրէ. այդ պարագային դժուարութիւնները անոր համար կը դիւրանան, եւ ան իր մէջ բոլորէն աւելի մեծ սիրտ մը կը զգայ, որ ուժով կը բաբախէ:

Գրիգոր մեծ անուն մը ունէր, բայց իր հօրեղբայրը զայն իրեն կը զլանար. Ժառանգութիւն ունէր, որ իր ազգականները գրեթէ յափշտակեր էին. պաշտպան մը ունէր, որ գրեթէ երկու տարի էր կորսուեր էր և կեանքի նշան չէր տար. կին մը, դեռահաս աղջիկ մը կար, որ զինք կը սիրէր. և հոն էր ան իր միակ մխիթարութիւնը: Բայց այդ սէրն ալ ունէր իր արգելքները. և ինք՝ թշնամեաց առջեւ քաջ՝ քաջութիւն չէր զգար ըսելու կնոջ մը՝ աղջկան մօրը. «աղջիկդ կը սիրեմ, ան իմս է»: Եթէ իր պաշտպանը՝ Սուրէն հոս ըլլար... Բայց ո՛ւր էր Սուրէն, որ կ՚ասուի, զինուց չկահման մէջ կորսուեր՝ ձայն չէր տար: Եթէ ողջ էր՝ ի՞նչպէս մոռցեր էր իր սիրելի քեռորդին: Մեռա՞ծ կամ դարձեալ գերութեա՞ն էր մատնուած: Բայց այդ մարդը՝ մինչ յաջողակ ու յանդուգն, ոչ մէկ դժուարութեան առջև չընկրկող՝ չէր կրնար մեռնիլ: Գրիգորի համոզումն այդ էր:

Մենք ձգեցինք Սուրէնը այն պահուն, երբ ան իր փրփրերախ երիվարին վրայ սրընթաց կը դիմէր Ամանոսի լեռը, արաբացի հալածիչներու գունդընտեւէն: Հայ իշխանը ինքզինքը ազատած զգաց անոնց ձեռքէն, երբ արդէն փոքրիկ միջոց մը թողած էր իր և անոնց միջև: Բայց մինչ կը խորհէր, թէ կրնար ըլլալ, որ իրարու յաջորդող այս խումբերը մեծ գունդի մը յառաջապահներն էին: Այս մտածութիւնով ան կը խնայէր ձիուն ոյժը, փափաքելով, սակայն, որ գալիքը շուտ գայ, և ինք ազատի այս տարաժամ վիճակէն, վասնզի իրեն և կենդանիին համար այլեւս պաշար չէր մնացեր: Արեւը սկսաւ խոնարհիլ. երեւցան բարձունքներ. Սուրէն վերջապէս թողուց աւազը և սկսաւ երթալ ամուր հողի վրայ.

վտանգը նուազած էր, վասնզի վերը այլևս քրիստոնեաներ կը բնակէին, որոնք տեղի տուած էին արաբներու արշաւանքին առջև։ Տեղ տեղ հիւղեր կը նշմարուէին։ Սուրէն տեսաւ երկու երեք հետևակ մարդիկ, որ դէպի կիրճ մը կ'ուղղուէին. շտապեց ձին և հարցուց, թէ մօտերը բնակութիւն կա՞յ. անոնց կասկածոտ նայուածքը, զգեստներուն յատկական մաքրութիւնը և զէնքերուն ձևը յայտնի ըրին, որ քրիստոնեայ ասորիներ էին, ուստի Սուրէն, առանց սպասելու անոնց պատասխանին, ըսաւ.

— Ես քրիստոնեայ եմ, ինծմէ մի՛ կասկածիք, եթէ դուք ալ քրիստոնեայ էք՝ ըսէք համարձակ։

Անոնք ուրախացած յայտնեցին, թէ՝ այո՛, իրենք «մարտայիթ» ըսուած քրիստոնեայ էին, թէ այն օրերուն շատ վտանգաւոր յարձակումներ կրած էին արաբներէն, թէ մօտերը աւազակաց խումբեր կը թափառէին, և իրենք՝ մարտայիթները, Լիբանանու և Ամանոսի մէջ ամրացած, կը կռուէին՝ իբրև քրիստոնէութեան միակ պատուարը այդ շրջանին մէջ։

Սուրէն ապահովուած էր արաբներէն. այն գիշեր հիւր եղաւ ասորիներու լեռնային խրճիթներուն մէջ և ուրախութեամբ իմացաւ, որ ինք արդէն Կիլիկիայի մօտերն էր։ Առաւօտուն շատ կանուխ ուղղուեցաւ Անտիոք, վասնզի կ'ուզէր ժամ առաջ հասնիլ քաղաք մը, ուր կարենար իր ազգայիններէն մարդ գտնել։ Սակայն Անտիոք, ինչպէս Ասորւոց բոլոր քաղաքները, գրեթէ անապատ էր. ամէն ոք ինչքն առած՝ լեռները ելեր և հիւղաբնակ դարձեր էր. հազիւ քանի մը կրպակներ կային, ուր ամենակենսական պիտոյքներ միայն կը գտնուէին։ Սուրէն յուսախաբ՝ բռնեց Ամանոսի ճամբան Գերմանիկ երթալու համար. բայց հազիւ ժամու մը չափ հեռացեր էր լքեալ քաղաքէն, բլուրի մը վրայ բարձրանալով՝ տեսաւ, որ երկու խումբ կատաղաբար կը կռուէին իրարու հետ։ Իր սուր և վարժ աչքերը որոշեցին արաբացին և սարբին. առանց վայրկեան մը տատամսելու՝ յարձակեցաւ, մտաւ այդ խառնուրդին մէջ. և իր զգեստներուն պերճութիւնը կամ արաբ նժոյգը չէին, որ երկու կողմերն ալ զարմանքով ու սոսկումով շփոթեցին, այլ իր ահագին սուրին փայլը և արագութիւնը, որ արեան գետեր կը հոսեցնէր. զինքը գերմարդկային էակ մը կարծեցին. ու երբ արաբ գնդին առաջնորդն ալ կայծակնահար գլորեցաւ՝ հայ դիւցազնի սուրէն երկուքի ճեղքուած, անոր զօրքը ցան ու ցիր սկսաւ փախչիլ։ Յաղթութիւնը սարբիներուն եղաւ. ամէնքն իրենց վերարկուները ովսաննաներով Սուրէնի ձիուն առջեւ կը տարածէին և գովասանութեան երգերով կ'առաջնորդէին քաջարի օտարականը Ամանոսի լեռը, որ այն ժամանակները մահմետականներէն Կեավուր-Տաղը անունը ստացաւ։

Այդ օտարականը, որ քրիստոնեայ էր և արաբական ոչինչ ունէր՝ բացի իր զէնքերէն, ձիէն ու զգեստներէն, և որ նեղ վայրկեանին իրենց օգնութեան հասեր էր և այնչափ քաջութիւն ցուցուցեր, այլեւս սուրբ մը, երկնային էակ մըն էր լեռնականներուն համար, և անոնք կը խնդրէին իրմէ, որ չթողու և չերթայ, այլ մնայ իրենց քով, ըլլայ իշխան և զօրավար։ Հազիւ հասան իրենց լեռնային գիւղը, որ Ամանոսի բարձունց վրայ զետեղուած խրճիթներու հաւաքում մըն էր, և հոն ինչ պատիւ ու յարգանք կրնային՝ մատուցին Սուրէնին. երբ ան կ'անցնէր, կանայք և աղջիկունք մատնանիշ կը ցուցնէին զինքը, և ծերերու պատկառելի խումբը [illegible] կը մօտենար իրեն։ Այդպէս եկան հրապարակի նման տեղ մը, ուր ընդարձակ խրճիթի մը վրայի խաչի նշանը կը յայտնէր, թէ եկեղեցին էր այդ։ Հոն եպիսկոպոս մը իր եկեղեցական զգեստուն հետ՝ խաչով և աւետարանով ընդունեց Սուրէնը։ Այս կրօնական նշաններուն առջև ան իջաւ ձիէն և որժանի երկրպագութիւնը մատոյց, բայց խնդրեց որ իրեն հանգստեան տեղ մը ցուցնեն, վասնզի, ըսաւ, խիստ յոգնած էր՝ երկար ճամբէն. սակայն ան յոգնած էր աւելի այդ ցոյցերէն...

Սուրէնը առաջնորդեցին գիւղին ամենալաւ խրճիթը, որ հասարակ և անտաշ փայտերու կերտուած մըն էր, առանց պատուհաններու, երկու դռներով, որոնց մէկը կը բացուէր պայծառ վտակի մը վրայ՝ դարաւոր կաղնիներով հովանաւորուած։ Ճաշին խորովածն ու գինին առատապէս իշխանին առջևը դրին. և ի՛ նշան յարգանքի՝ ոչ որ մասնակցեցաւ սեղանին, ոչ իսկ եպիսկոպոսը, որ նստած էր հեռուն, ծերերու խումբին հետ։ Սուրէն հարցուց իրենց վիճակի մասին և իմացաւ, որ ժողովուրդին մեծ մասը՝ արաբական կառավարութենէն փախած. և այդ լեռները ապաստանած՝ գրեթէ շարունակ պատերազմի մէջ էր, և որ օր աւուր յուսահատութիւնը կը տիրէր իրենց, վասնզի Հերակլ կայսեր Ասորիքէն հեռանալէն ետք՝ իրենք նոր կորուստ մը ևս ունեցած էին. իրենց իշխանը, շատ քաջ մարդ մը, սպաննուեր էր դարանամուտ թշնամիներու ձեռքով, և ուրիշ դժբախտութիւն մըն ալ հիմա կը հասնէր, այն է՝ Կոստանդին կայսրը, Հերակլի թոռը՝ իրենց ղրկեր էր հաւատոյ դաւանութիւն մը, զոր իրենց բոլոր աստուածաբանները հերետիկոսական գտնելով՝ չէին ընդունէր. բայց քիչ առաջ դարձեալ թուղթ մը հասեր էր կայսրէն, որ խստիւ կը հրամայէր ընդունիլ իր առաջարկած դաւանութիւնը, սպառնալով ջնջել զիրենք աշխարհիս վրայէն։ Այսպէս, մէկ կողմէն արաբները կը սպառնային իրենց, միւսէն՝ բիւզանդական նոր հերետիկոսութիւնը. ու իրենք՝ շփոթած՝ չէին գտներ իրենց ընելիքը։

Սուրէն պարտաւորուած՝ համառօտ պատմեց իր արկածները, և երբ ամէնքը քաշուեցան, իջաւ վանքը՝ լուացուեցաւ ու եկաւ պառկեցաւ։ Քանի մը ժամուան կազդուրիչ քունէ մը ետք, երբ կը պատրաստուէր շրջան մը ընելու գիւղին մէջ, եկան եպիսկոպոսը և ծերերու խումբը, այս անգամ ընծայ բերելով արմաւ, պտուղ, չամիչ և ուրիշ չոր պըտուղներ և խնդրելով, որ զիրենք չթողու, այլ մնայ իրենց քով և հանգուցեալ իշխանին տեղ տիրէ այդ լեռներուն, խոստանալով հաւատարմութեամբ ծառայել իրեն։

Այսպիսի առաջարկութիւն մը Սուրէնին ծիծաղ և բարկութիւն բերաւ միանգամայն. բայց ինքզինքը զսպելը խոհեմութիւն համարելով՝ պատասխանեց, թէ նման խնդրանք մը մերժելը իր կողմէն նոյնքան անարգութիւն էր, որքան նոյն խնդրանքը ապացոյց էր սրտի ազնուութեանը զայն ընողներուն, որոնք իր մէկ փոքրիկ ազնուութիւնը այդպիսի մեծ պատուով կ'ուզէին վարձատրել։ Բայց ինք ընտանեաց տէր էր, և իրենները տարիներով աչքերնին ճամբան կը սպասէին. և ինք համոզուած էր, որ հոն զաւակներուն մէջէն ոչ մէկ հայր պիտի ներէր իր անտարբերութեան, եթէ ինք մոռնար ընտանիքը։

Այս խօսքերը, սիրալիր կերպով ըսուած, անուամենայնիւ դարձեալ մերժում մըն էին, և ծերերը տխրեցան, իսկ եպիսկոպոսը, որ հայր չէր, սկսաւ Սուրբ Գրոց յարմար կամ անյարմար վկայութեամբ քարոզ մը, ուր կ'ուզէր Սուրէնը Յուդա Մակաբէ մը, Փրկիչ մը ընել. ի վերջոյ ան մէջ բերաւ իր անհակառակելի և անհերքելի փաստը՝ ըսելով.

— Հիմա դուն, ո՛վ քաջ և ազնուական, երբ կամայ ակամայ մեր լեռները մտաս, մեր իշխանուհին տեսնես, որ քաջ է այր մարդու պէս, մեր այդ պատուական իշխանուհին՝ իր շուշան մարմնով և վարդ շրթներով, եղնիկի իր մեծ ու գեղեցիկ աչքերով, կարապի վզով ու արմաւենիի հասակով, դուն կը մոռնաս քու մնած կամ թողած և կամ քեզ մոռցած կինդ ու զաւակներդ։ Աստուած ձեզի նոր ընձիւղներ կուտայ, որ Իր տան վայելչութիւնը շքեղանայ, այս բարձունքը կը զարդարուի աւելի փառաւոր՝ քան Սիոնի լեռը, կը ծաղկի աւելի շքեղ՝ քան Ձիթենեաց պարտէզը։

Մարտայիթ եպիսկոպոսին ճառը, որ Սուրէնի ճաշակին համար և՛ ախորժելի, և՛ անախորժ կողմեր ունէր ու մանաւանդ հետաքրքրական էր, իր սովորաբար լուրջ երեսին չկրցաւ արգիլել ժպիտ մը, և լեռնցի ծերակոյտը այդ ժպիտին պատասխանեց ուրախութեան բացագանչութիւններով։ Սուրէն, տեսնելով, որ այդ մարդիկը այնչափ գոհ եղան, ա՛լ պատասխան չտուաւ ճառին։ Երեկոն եկած էր. ընթրիքը տրուեցաւ դուրսը, իր վրան առջեւ, ուր մեծ կրակ մը կը լուսաւորէր և միանգամայն կը տաքցնէր. լեռնային երաժշտութիւնն ու պարն ալ գիշերուան մնացած մասը գրաւեցին։

Կէս գիշերուան մօտ Սուրէն քաշուեցաւ իր խրճիթը, մտածելով Սև Լերան իշխանուհեան և այցի իշխանուհիի մասին, մինչև որ քունը աչքերուն իջաւ: Երկու երեք ժամ քնանալէ վերջ՝ արթնցաւ և դրան քով կամաց ձայնով խօսակցութիւն մը լըսեց. մօտեցաւ դրան, նայեցաւ ծակէ մը և կրակին մօտ պառկած տեսաւ երկու զինուած երիտասարդներ, որոնք կը քնանային, ուրիշ երկուքն ալ անոնց քով նստած՝ կը խօսէին: Մէկը կ'ըսէր.

— Ո՞ւր պիտի երթայ. ձին, որ Միքայէլ հրեշտակապետի ձիուն կը նմանի, և որուն միայն թևեր կը պակսին, եպիսկոպոսին տունը կապուած է. Իշխանուհին վաղը առաւօտ կուգայ, կը տեսնէ այդ մարդը և անտարակոյս կը հաւնի. մազ մը ճերմակ չունի ո՛չ գլխուն և ոչ ծնօտին վրայ, թէպէտ ճակատը քիչ մը խորշոմած է, և նայուածքը դաժան: Բայց մեր վախճանեալ Ամիրը աւելի գեղեցիկ չէր և ասկէ աւելի քաջ չէր: Այս մարդուն գեղեցկութիւնը բազկին վրայ է:

— Լա՛ւ, բայց կին ըսածդ իր քմահաճոյքը ունի, մանաւանդ մեր իշխանուհին, որուն ներքին կեանքը, ինչպէս կը պատմեն, զարմանալի է. մնաց որ այդ մարդն ալ իր երկիրը կին ու զաւակ ունի եղեր:

— Բայց երբ իրեն կին, իշխանութիւն կուտան հոս, երբ իրեն ծառայելու համար այսչափ ժողովուրդ պատրաստ կեցած է, եթէ աղաչանք, պաղատանք բաւական չըլլան զինք համոզելու՝ բռնութիւն գործ կը դնեն: «Քանի մը օր բանտը կը մնայ՝ կը համոզուի», այսպէս կ'ըսէին ծերերը:

— Աստուած խելք ու միտք տայ այդ մարդկանց. եթէ իշխանուհին զիս ուզէր, ես ամենևին նազ չէի ըներ, սիրով յանձն կ'առնէի իր հետ ամուսնանալ, ըսաւ միւսը ծիծաղելով:

— Քեզի պէս ոչինչ երիտասարդը իշխանուհին

ի՞նչ պիտի ընէր. ատ սովորական մարդ չէ. վտանգի-պատերազմի ժամանակ մեզ կարող է կառավարել։ Մանաւանդ որ կայսրը մեր վրայ կը բանայ, մեզ հաւատքէ կ'ուզէ հանել։ Բայց ժամանակ է, որ մեր ընկերները արթնցնենք, բաւական քնացան։

Սուրէն, այս խօսակցութիւնը լսելով, անշշուկ վերադարձաւ իր խցիկը, ընկողմանեցաւ ընձենիներուն վրայ և սկսաւ մտածել այս նոր վիճակի մասին, որ իրեն շատ հաճելի չէր։ Չորս տարի գերութեան շղթաներէ ազատելէ վերջ՝ դարձեալ նոր տեսակ շղթաներու վտանգին ենթարկուիլը ծանր բան էր, մանաւանդ երբ ինք արդէն հայրենիքի դրան էր հասեր։

ԳԼՈՒԽ ԽԷ.

Առաւօտ էր արդէն։ Սուրէն, որ այլեւս չէր կրցած աչքերը գոցել, ելաւ շրջան մը ըրաւ գիւղին մէջ. ոչ գիւղ էր այդ և ոչ քաղաք, ամբողջ լեռ բռնուած էր խրճիթներով, հիւղերով ու նաեւ քաղաքական լաւ տուներով. ծառուտ և պարտէզ իրարու խառնուած էին, տեղ տեղ պատուարներ և պատնէշներ ա՛լ աւելի ամրացուցած էին բնական դիրքերը. կիներ և աղջիկներ, երիտասարդներ և տղաքներ մրջիւններու պէս կը վխտային. այր մարդիկ գրեթէ բոլորն ալ զինուած էին։

Յայտնապէս կը տեսնուէր, որ զանազան տաճկական գաւառներու և քաղաքներու բնակիչներ լեցուեր էին այս շրջանը և նոր ժողովուրդ մը կազմեր. հռչակաւոր Անտիոքի բնակիչները նորութեան հետ բերեր էին իրենց եղծուած բարքերը, ինչպէս երուսաղէմացին՝ իր կրօնական նախապաշարումները։ Ասորի լեզուին հետ, գրեթէ հաւասար, աղաւաղուած յունարէն կը գործածուէր։ Եկեղեցի եկեղեցիներու մէջ ասորերէն և արաբերէն ճոխ հանդերձանք և կարասիք կը փայլէին։

Երբ Սուրէն, ձին հեծած, կը պտտէր գիւղին մէջ, իրեն կը հետեւէին տասներկու զինուած հեծեալներ՝ իբրեւ թիկնապահներ։ Իր լաւ գիշերային հանգստութենէն ետք, հայ իշխանը ոչ մէկ տարակոյս ունէր, որ այդ մարդոց աչքին պաշտօն մը եւս յանձնէրւած էր։ Եւ սակայն, կարծես ոչ մէկ բանէ լուր ունենալով, ան հանգիստ կը շարունակէր իր պտոյտը, երբ քանի մը պատանիներ, արընթաց հասնելով՝ իմացուցին, թէ իշխանուհին եկած իրեն կը սպասէր։

Թահինա կը կոչուէր այդ կինը և յետնական գեղեցկութիւն ունէր. բայց Սուրէն, առաջին իսկ նայուածքով, բիւզանդական նրբամտութիւն նշմարեց անոր վրայ։ Իշխանուհին մեծ յարգանքով ընդունեց Սուրէնը, նստեցուց իր քովը՝ տախտին վըրայ և փութաց շնորհակալութիւն յայտնելու անոր դիւցազնական օգնութեան համար, երկնառաք հրեշտակ անուանելով զայն։ Սուրէն ըսաւ, թէ ինք տկար էր արաբական լեզուին մէջ և կարճ պատասխան մը միայն տուաւ անոր խօսքերուն։ Երկուքն ալ բաւական ուշադիր կը դիտէին իրար. և Սուրէն նկատեց, որ Թահինայի շարժումները կնոջ մը վայել ըլլալէ աւելի ազատ էին։ Անոր զգեստները, ուր ծիրանին, բեհեզը և հնդկական շալը կը փայփայէին հարուստ ապարանջաններու և մանեակներու հետ, ոսկի գօտին, ուր ականակուռ դաշոյն մը աչք կը շլացնէր, բարձր հասակը, մեծ և փայլուն աչքերը, թանձրկեկ շրթունքները՝ նշան սիրայորդ բնութեան, իր գրեթէ առնացի ձայնը— այդ ամէնը չէր յարմարեր Սուրէնի ճաշակին. և որովհետև ինք՝ անհամեմատ գեղեցկութեամբ կին մը կորսնցնելէ ի վեր՝ անտարբեր էր ամէն կնոջ հանդէպ, ուստի չունեցաւ եպիսկոպոսին յափշտակութիւնը, և իրեն այնպէս թուեցաւ, թէ Թահինա ևս առաջին նայւածքէն նոյնը զգաց իր վերաբերմամբ։

Թեթև ճաշէ մը ետք, որուն մասնակցեցաւ միայն եպիսկոպոսը, Թահինա հրաւիրեց Կամսարական իշխանը իր պալատը, որ մէկ երկու ժամ հեռու էր։

Գեղեցիկ ոսկեկազմ ջորիի մը վրայ Ֆահինա կ'երթար առջեւէն, ու երեսունի չափ երիտասարդ թիկնապահներ կը շրջապատէին զինք: Հազիւ քառորդ ժամ անցած՝ երեւցաւ պալատը, կարծես օդին մէջ կախուած. ժայռի մը գլուխը կանգնած և ամէն կողմէ անառնելի բերդ մըն էր, որ շատ մօտ կը կարծուէր, բայց հոն հասնելու համար այնքան կիրճերէ, այնքան նեղ ու պտոյտ ճամբաներէ պէտք էր անցնիլ և այնքան ելեւէջ ընել, որ բարձրանալը երկու և աւելի ժամ առնեց: Բաւական ընդարձակ և վայելուչ էր ամրոցը. դիտողին առջեւ կը բացուէր ահաւոր տեսարան մը ժայռերու, գահավէժներու և անտառներու, իսկ հեռուն կ'երեւային արծաթի պէս ծովը և Կիլիկիոյ ընդարձակ դաշտը:

Ֆահինա արքայավայել կերպով մեծարեց իր հիւրը. ծառաներ Սուրէնը բաղնիք հրաւիրեցին, ապա բազմախորտիկ ընթրիքի տարին զինքը. Իշխանուհին հռոմէական ձեւով բաստեանց վրայ տարածուած՝ կը սպասէր հիւրին, զոր իր դիմացը նոյնպիսի բազմոցի մը վրայ նստեցուց: Ուրիշ կոչնական չկար. իսկ ինչ որ ամենէն աւելի զարմացուց հայ իշխանը՝ այն էր, որ կնոջ հետք անգամ չէր երեւար. ծաղկեպսակ նորահաս և գեղեցիկ պատանիներ կը ծառայէին սեղանին. Արաբիոյ քաղցրահոտ խունկեր կը բուրէին, զանազան գինիներ խաղողի և արմաւի սեղանը կը զարդարէին, աներեւոյթ և մեղկ երաժշտութիւն մը կը նուագէր. վերջապէս՝ հոգացուած էր ամէնը, ինչ որ կրնար շուայտութիւն և պագշոտութիւնը ստեղծել: Սուրէն, առանց զարմանք ցուցնելու, կը տեսնէր այդ բոլորը, կարծես անտարբեր աչքերով. մատռուակը՝ պատանիներէն ամենէն գեղեցիկը՝ շարունակ կը լեցնէր անիկնոջ գաւաթը, և ան, անդադար խնդալով, կը յորդորէր Սուրէնը իր օրինակին հետեւիլ: Վերջապէս Թահինա ակնարկ մը ըրաւ, և սպասաւորները հեռացան. այն ատեն ան ըսաւ Սուրէնին.

— Իշխա՛ն, զիս կը տեսնես այնպէս՝ ինչպէս եմ միշտ. կրնայի քեզ խաբել քանի մը օր, ծածկել իմ մոլութիւններս, ու երբ երէկ ինձ իմացուցին քու գալդ, այդպէս ալ ընել որոշեցի. բայց վերջը մտածեցի՝ ո՞րն աւելի լաւ էր, կեղծաւորութի՞ւն, որ մարդոց մեծ մասին ախտն է, թէ ազատ համարձակ երեւիլ, ինչպէս որ եմ. և այս վերջինը ընտրեցի: Բնութիւնը զիս այսպէս է ստեղծեր, դաստիարակութիւնն ալ օգներ է, վասնզի փոքր հասակէս աճեր եմ անսանձ, ըստ քմաց, մեր անտառներու կաղնիներուն նման: Քու կերպարանքդ, քու նայուածքդ տեսնելով, մէկէն հասկցայ, որ ես քեզ համար չեմ ստեղծուած, ինչպէս և դուն ինձ համար. վասնզի դուն կը նմանիս իմ հանգուցեալ էրկանս, միայն այն տարբերութեամբ, որ քու գլուխդ այնչափ ուղեղ կայ, որչափ անոր գլխուն մէջ ոչինչ կար. մարմնական ոյժ մը միայն ունէր և յաջող զինավարժութիւն. բարեբախտաբար հարուած մը երկուքս ալ ազատեց՝ զայն՝ կեանքէն, զիս՝ գերութենէն: Հիմա այս յիմար ժողովուրդը և իր աւելի յիմար առաջնորդները՝ եկեղեցական և աշխարհական, ծեր և երիտասարդ՝ ամօթ կը համարեն կնոջ մը իշխանութեան հնազանդիլ, ինծ՝ որ սովորական կին չեմ, այր մարդու պէս ձի կը հեծնեմ, զէնք կը շարժեմ, երկիւղ ըսուած բանը չեմ գիտեր և կը զգամ, թէ կրնամ նաեւ իրենց առաջնորդել պատերազմի մէջ: Քանի մը անգամ ուզեցի իրենց հասկցնել, բայց իրենք խոնարհութեամբ իմացուցին (այնպիսի խոնարհութեամբ, որ ապահովէինք տարբերութիւն չունէր), թէ պէտք է ինձ էրիկ մը ընտրէի, ու երբ ես միջոց մը կը մտածէի այս ընտրութեան առիթով, մեր եպիսկոպոսն ինձ սուրհանդակով իմացուց քու գալդ, քու քաջութիւնդ, քու պատմութիւնդ և կերպարանքդ. վերջապէս, մինչեւ կէս գիշեր տասը պատգամաւոր եկաւ քու իւրաքանչիւր խօսքդ ու շարժումդ ինձ իմացնելու. այս կը նշանակէր, որ էրկան մը ընտրութիւնը ինձ ձգելէ վերջ, այդ յիմարները՝ կը ներես՝ այդ խելօքները հիմա այդ ալ իրենք կը կատարէին, կարծես իրենք պիտի ամուսնանային։ Ուստի այս դատարկ գլուխներուն հետ խօսիլը աւելորդ համարեցի և աւելի յարմար դատեցի իմ ներքին կեանքս ցոյց տալ քեզ պէս սրտամիտ մարդու։ Հիմա իբրեւ հին բարեկամի մը քեզ խորհուրդ կը հարցնեմ. ի՞նչ ընենք։ Դուն անտարակոյս կ'ուզես այս կեանքէն ազատիլ, ես նոյնպէս. ես, որ այս լեռներուն մէջ ծնած և կեանքիս մեծ մասը հոս անցուցած եմ, կը փափաքիմ ժամ առաջ թողուլ ելնել ասկից, բայց իմ պատրաստութիւններս դեռ չեմ ամբողջացուցեր. մինչեւ այն ատեն քեզ հետ ի՞նչպէս անցընենք, աս խնդիրը։ Միայն անկեղծ եղիր ինձ հետ, ինչպէս ես եղայ քեզ հետ։

— Բայց, իշխանուհի, ըսաւ Սուրէն ժպտելով, ի՞նչ գիտնամ, թէ զիս փորձելու համար չըսիր այդ ամէնը, եւ թէ այդ անկեղծութեան տակ ուրիշ գաղտնիք մը չի ծածկուիր։ Ինչէ՞ն գիտեմ, թէ դուն իրապէս վստահութիւն ունիս ինծի հանդէպ։

— Ես շատ և չափէն աւելի գինի խմեցի այս իրիկուն, որպէսզի դուն վստահիս խօսքիս. չէ՞ որ կ'ըսուի, թէ գինին գաղտնապահ չէ։

— Լա՛ւ, բայց ուրիշ փորձ մըն ալ կարելի է։

— Ի՞նչ։

— Դուն քաջ, թէ վարժ ես զինաշարժութեան մէջ։

— Փորձը դիւրին է, եկուր ինծ հետ այս սենեակը։ Տղա՛ք, լուսաւորեցէք մարզարանը։

Քանի մը վայրկեան ետք մտան ընդարձակ սենեակ մը, ուր պատերէն կախուած էին շատ մը զէնքեր. Քահինա առաւ երկու զուլ և ծայրերը բութ սուրեր, տուաւ մէկը Սուրէնին, աջ ստինքը վեր բարձրացուց եւ թաշկինակով կապեց, ու բազկէն բեհեզեայ շապիկին թեւը ամփոփեց ու ըսաւ.

— Սկսի՛նք։

Սուր սուրի հետ վէգ գալ սկսան, և հարուածներ տեղացին։ Սուրէն նախապէս կարծեց, թէ աղու մը հետ էր գործը, և թոյլ կը կենար. բայց տակաւ համոզուեցաւ, որ սովորական ախոյեան մը չէր դիմացինը. եղան մինչև իսկ այնպիսի վայրկեաններ, երբ ան սկսաւ կասկածիլ, թէ պիտի չկարենայ գլուխ ելնել այդ կնոջ հետ, որ երբեմն նենգութեամբ տեղի կուտար, կը քաշուէր, ապա անընդհատ բուռն յարձակումներ կը գործէր, միշտ լաւապէս պաշտպանուելով հակառակորդի հարուածներէն։

Սակայն Սուրէն սովորական զինաշարժ չէր, իր ջիղերը և մկանունքը յոգնիլ չէին գիտեր։ Եւ երբ շուրջ կէս ժամու մենամարտէ ետք տեսաւ, որ դիմացինը՝ թէև շնչասպառ ու քրտնաթաթախ՝ տակաւին տեղի չէր տար, հասկցաւ, թէ արուեստը չէր, որ կը պակսէր անոր։

— Ճանչցանք զիրար, իշխանուհի, ըսաւ, ապրիս երկար, այսչափը բաւական է։ Եւ սուրը նետեց։

— Զիս կը խնայես, ըսաւ Քահինա, նոյնպէս սուրը գետին նետելով։

— Ո՛չ, պատասխանեց Սուրէն, պէտք է խոստովանիմ, թէ իմ ցեղիս մէջ, ուր ժառանգական է գինաչարժութիւնը, հազիւ կը գտնուի մէկը, որ զիս այսչափ յոգնեցնէ։ Սապրի՛ս, լաւ մարանչող ես. միայն թէ...

— Շարունակէ՛, ինչո՞ւ կեցար, մենք բարեկամ ենք՝ ըսինք, տո՛ւր ձեռքդ, համարձակ եղիր ինծի հետ։

— Կ՚ուզէի ըսել, որ պէտք է միշտ վարժութիւն ընես չյոգնելու համար։

— Ես ամէն օր վարժութիւն կ՚ընեմ։ Այս պատանիները եւ երիտասարդները միայն զուարճութեան համար չեմ պահեր, այլ իրենց մարզարանն է այս սենեակը. վա՛յ անոր, որ իր մարզանքին մէջ թոյլ գտնուի. նայէ՛, տես այն խարազանները՝ զէնքերու քով կախուած, առանց արեամբ ներկուելու տեղերնին չեն դառնար։ Այս գիշեր ես՝ համարձակութիւն տալու համար՝ գինիին չափն անցուցի, բարեկամ, ու իմ հեւալս, քրտինքս ասոր հետեւանքն են... Դառնանք սեղանատուն։

Զարմանքով կը դիտէր Սուրէն այս կինը, որ Մեսսալինա չէր այլեւս իրեն համար, այլ Զենոբիա. ու ո՞վ գիտէ, թէ այս վերջինին սերունդէն չէր. Հետագային պատմութիւնը զինք պիտի յիշէր իբրեւ դիւցազնուհի, վասնզի այդ կինը Աֆրիկէ՝ նախնի Կարքեդոնի մէջ՝ վայրկեան մը պիտի սարսեցնէր եւ ընկրկէր արաբները։

— Հիմա, կ՚ըսէր Թահիա, յայտնեմ քեզ իմ միտքս։ Այս յունաց կայսրերը այնքան վատ եղան, որ իրենց հնազանդիլ նախատինք է մարդու. ուստի ես որոշած եմ գունդ մը ընտիր զօրք կազմել — շատ չէ, հազար հոգի է — ու ելնել Աֆրիկէի այն կողմերը, ուր՝ ինչպէս լսած եմ՝ անոնց կարողութիւնը աղքատացած է. և ժողովուրդը դժգոհ. հոն գոթերու հետ խառնուած հին փիւնիկեցի ազգութիւն մը կայ. իմ կուսակալներուս դիւրութեամբ կը տիրեմ երկրի մը, ուր ժամանակին իմ ազգէս կին մը գացեր էր և մեծ, զօրաւոր ազդեցութիւն մը հաստատեր: Ես ալ սկսած եմ այդ բանին համար աշխատիլ և արդէն ունիմ հինգ վեց հարիւր երկրպագու, որ զիս կը սիրեն, կը պաշտեն. չորս հինգ հարիւր մըն ալ կը հասցնեմ՝ ու կը բաւէ: Այն ատեն մնաք բարով կ'ըսեմ այս ափանց ու կ'երթամ: Բայց այս յիմար ժողովուրդը բոլոր խորհուրդներս կ'ապականէ. Ես անուանով միայն իշխանուհի եմ, իսկ իրենց բուն իշխանները այդ եպիսկոպոսներն ու ծերերն են: Անցեալ օր կայսրը հրովարտակ մը զրկեր էր. չեմ հասկընար, հասկնալու ալ միտք չունիմ, հաւատոյ խնդիր մը վերջապէս, զոր ընդունիլ կը պահանջէր մեզմէ. ես կը հաւատամ, թէ յիմար մըն է զրկողը, բայց ասոր անգամ աւելի յիմար չե՞ն այս մեր կրօնականները, որ՝ «այդ հերետիկոսութիւն է, կը մեռնինք և չենք ընդունիր» պատասխանեցին: Ինծ հասկըցնել ուզեցին այնպիսի վերացական բաներ, որ խելքս պղտորեցաւ: Իրենց ըսի, թէ մենք հազիւ կրնանք արաբներու դէմ այս լեռները պաշտպանել. եթէ յոյներն ալ մեզի թշնամացնենք՝ մեր վիճակը ի՞նչ կը դառնայ: Դարձեալ՝ «կը մեռնինք և չենք ընդունիր»: Ես ալ՝ «մեռէ՛ք, քարը գլուխնուդ» ըսի մտքէս, իսկ իրենց պատասխանեցի. «չա՛տ լաւ կ'ընէք». և անոնք ուզածնին գրեցին: Այդ թուղթը զրկեցի Պոլիս, մտածելով՝ թէ մինչեւ կայսրը իր սպառնալիքը կատարէ, տարի մը կ'անցնի, ես իմ գունդս կը պատրաստեմ և կ'երթամ, իրենք ալ կ'ուզեն մեռնին, կ'ուզեն սատկին: Բայց հիմա դուն մէջտեղ ելար. եթէ կ'ուզես հոս մնալ և ատոնց իշխան ըլլալ, ես քեզ չեմ արգիլեր. բայց ինձ տարի մը ժամանակ պէտք է, ու ես իմ ազատութիւնս չեմ ուզեր ծախել երկրորդ ամուսնութեամբ: Կարելի չէ՞, որ խաղաղութեամբ տասը-տասներկու ամիս իրարու խօսք հասկնանք, վերջը դուն քու ճամբան կ'երթաս, ես իմս:

— Ես նոյնպէս ուխտած եմ չամուսնանալ, ուրեմն թո՛ղ զիս, ես կ'երթամ, և դուն կ'ազատիս:

— Ես քեզ կը թողում, բայց այդ անպիտան եպիսկոպոսը և իր բոլոր խորհրդակիցները երկիրը զրահներով լեցուցեր են, այնպէս որ առանց իրենց գիտութեան անկարելի է քայլ մը առնել. Կիրճերուն պահապանները իրենց մարդիկներէն են և միայն իմ հրամանով անցնիլ կարելի չէ. իսկ քու վերաբերմամբ անշուշտ զգուշութիւններ ձեռք առնուած են և մասնաւոր հրամաններ տրուած են: Ես ալ բանտուած մըն եմ. բաւական չէ, որ ո՛ւր կ'երթամ՝ կ'իմանան, կ'ուզէին նաև, որ աղախիններով լեցնեմ պալատս. բայց ես ծառայող կանանց հետ այնպէս վարուեցայ, որ ոչ մէկը չկրցաւ մնալ: Այն մէկ քանիներն ալ, որ հոս կան, իմ անձէս հեռու կը պահեմ և ստորին պաշտօններու կը գործածեմ, վասնզի այս լերանց կանայք բոլորն ալ գերի են եկեղեցականաց:

— Քեզ չե՞ն կրնար թունաւորել:

— Եթէ ես քոյր մը, ժառանգ մը, մերձաւոր ազգական մը ունենայի՝ թերևս. բայց ոչ ոք չունիմ. իրենք զիս կ'ուզեն ամուսնացնել, որպէսզի ժառանգ մը ունենամ, և այն ատեն զիս մէջտեղէն կը վերցնեն. ես այդ իմացայ էրկանս մահէն վերջ:

— Բայց դուն ի՞նչ ըրած ես, որ արժանացած ես իրենց այդ ատելութեան:

— Կ'ուզեն, որ ես ուրիշ կանանց պէս իրենց ամէն ըսածին հաւնիմ, իրենց ամենախոնարհ աղախինն ըլլամ, իրենց սուտ հրաշքներուն հաւատամ, իրենց համար մեծածախս եկեղեցիներ, վանքեր, առաջնորդական պալատներ շինեմ, իմ հայրենական գանձս վատնեմ. ի վերջոյ անոնք ինծի ձանձրալի ըրին այս լեռները: Պէտք է ըսել, որ անոնց մեծ և իշխող մասը օտարներ են. մենք առաջ խաղաղութեամբ կ'ապրէինք, բայց հիմա այդպէս չէ, և հիւրասիրութեան պարտքն է, որ կը քաշենք, վասնզի հոգեւորականութիւն թէ ժողովուրդ մեծ մասով արտաքներէն փախստական դուրսեցիներ են, որ մեր լեռներն ընդունած ենք:

— Ունի՞ս հաւատարիմ բարեկամ մը եկեղեցականներուն մէջ:

— Իմ հօրս բարեկամ աւագերէց մը կայ, պատուական ծեր մը. ես զայն միայն կը յարգեմ, և ան զիս կը սիրէ. վաղը առտու պիտի գայ, իրեն խորհուրդ պէտք է հարցնեմ:

— Եթէ այդպիսի բարեկամ ունիս, ան կրնայ մեր վրայ հանգուցելոյ աւետարան մը կարդալ և ժողովուրդին կարծեցնել, թէ պսակի արարողութիւնն է որ կատարուեցաւ:

— Ես ալ նոյնը կը խորհիմ. այդ ծերը խելացի մարդ է, բան մը կը յարմարցնէ մեզ համար:. Ես շատ գոհ եղայ, իշխան, որ Աստուած քեզ պէս անձ մը ղրկեց ինծի. առաջին ակնարկով հասկցայ, որ մարդու հետ գործ ունիմ, և հիմա կը տեսնեմ, որ չխաբուեցայ: Իրարու կ'օգնենք, կը պատրաստուինք, ու երբ ժամանակը գայ՝ կ'երթանք մեր նպատակին։ Ես իմ բոլոր գաղտնիքներս քեզ յայտնեցի՝ թերեւս հին բարեկամի մը, ցոյց տուի քեզ իմ կեանքիս անառակ և լուրջ կողմերը. եթէ դուն ալ ինծի յայտնելու բան մը ունիս, վստահէ և ապահով եղիր. եթէ պէտք ունիս դրամի, զէնքի, սպասաւորի, մի՛ քաշուիր, ի՛նչ որ կրնամ՝ կը ջանամ ընել։

— Շատ շնորհակալ եմ, բանի մը պէտք չունիմ։ Միայն քու մէկ օրինակիդ հետեւելու փափաք կը զգամ — փոքրիկ գունդ մը կազմելու. բայց դժուարութիւնը հոն է, որ իմ ազգէս մարդ չունիմ։

— Ի՞նչ ազգէ ես դուն։

— Հայ եմ։

— Հա՜յ... լսած եմ, թէ հոս՝ Գերմանիկ՝ հայեր կան... Բայց քեզ խորհուրդ չեմ տար օտարներ բերել այս լեռներուն մէջ և կասկածելի երեւալ մեր մարդոց. աւելի լաւ է, որ իմ օրինակին հետեւիս. կէսը այս տղոց, որ կը տեսնես, արծաթագին ստրուկներ էն՝ արաբներու որդիք, մնացածն ալ այնպիսիներ, որ հայր, մայր, ազգական և բան մը չունենալով աշխարհիս վրայ՝ կամայ ակամայ հոգւով մարմնով ինծի նուիրուած են. գիտեն, որ ուրիշ յոյս չկայ, ես եմ որ կը պատժեմ ու կը վարձատրեմ։ Երբ փոքրիկ տկարութիւն մը, հիւանդութիւն մը կ'ունենամ, տեսնելու բան է իրենց յուսակտուր տխրութիւնը. եթէ մինչեւ իսկ պատժուած են և՝ խարազանի հարուածներէն օրերով երեսի վրայ պառկած՝ չեն կրնար շարժիլ, միշտ կը հարցնեն անձկութեամբ. «Տիրուհին ի՞նչպէս է»։

— Քու այդ խորհուրդը լաւ է, պատասխանեց Սուրէն՝ քիչ մը մտածելէ ետք։

— Եթէ մեր ամուսնութեան կատակերգութիւնը կատարենք, դուն, իշխան, կրնաս քեզի համար առանձին ամրոց մը ունենալ Գերմանիկի մօտ. հոն ուզածիդ պէս պատրաստել և մարզել քու գունդը, ու երբ ամէն ինչ կարգի դրուած ըլլայ, դուն և ես մեր ճամբան կը բռնենք ոչ իբրև փախստականներ, այլ իբրև իշխան և իշխանուհի. ես իմ նուերս կ'երթամ, դուն ալ քու հայրենիքդ։

Կէս գիշերն անցած էր, երբ Սուրէն բարի գիշեր մաղթեց Թահինայէն և գնաց իր սենեակը. խորհրդածելով այդ անսովոր կնոջ և իր բռնելիք ճամբուն մասին։

Գրեթէ տարի մը անցուց Սուրէն այդ լեռներ, արաբներու դէմ կատաղի պատերազմներ վարեց. մեծին և փոքրին սիրելին եղաւ և ի վերջոյ երեք հարիւրի չափ ձիաւորաց ընտիր խումբ մը կազմեց իրեն համար։ Թահինա, որ՝ արհամարհելով ամէն վտանգ՝ շատ անգամ իր երիտասարդ գունդով կը մասնակցէր Սուրէնի կռիւներուն, վերջապէս լեռնականներու գնահատանքին արժանացաւ և անոնց համակրութիւնը շահեցաւ. բայց ինք երբեք գոհ չեղաւ անոնցմէ. և այն օրը, երբ Սուրէն իր փոքրիկ գունդով ճամբայ ելաւ դէպի Փոքր Հայոց կողմը, Թահինան ալ իր ընտիր գունդով և գանձերով իջաւ Սկանտարուն, ուր իրեն կը սպասէին տասը վարձուած նաւեր։ Հոնկէ ան, այդ նոր Դիդէն, ուղղուեցաւ դէպի Կարքեդոն, ուր իր բարեկամութիւնը և դաշնակցութիւնը պիտի խնդրէր բիւզանդական կայսրութեան վերջին զօրութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Սուրէն առանց որեւէ արկածի հասաւ Գերմանիկէ և անկէ մտաւ Փոքր Ասիա: Հոն կատարեալ անիշխանութիւն կը տիրէր: Իբր թէ յունաց կայսրութեան մէկ գաւառն էր այդ. բայց իրօք ոչ յոյներուն, ոչ ալ պարթևներուն կը պատկանէր: Սուրէն մնաց Արաբիսուս և սկսաւ իր գունդը ստուարացընել հայերով: Կանոնաւոր զօրահաւաք մըն էր այդ. բայց Սուրէն խիստ ընտրութիւն կ՚ընէր. շատերուն միայն երեսը և աչքին մէջ նայելով՝ անդարձ կը մերժէր. այսպէսով ընդունուածները միայն կորովի և առողջ երիտասարդներ էին: Օրական հինգ վեց ժամու վարժութիւնը սովորական բան էր իրենց համար. ամենափոքր զանցառութիւնը հաստատուած կանոններու դէմ խստիւ կը պատժուէր. մաքուր և աննզարար էր իրենց ուտելիքը, և իրենց զգեստները ու զէնքերը ընտիր: Իրենց ռոճիկը աւելի էր, քան այն, որ կը վճարէին զինուորին յոյներն ու պարթևները: Աւարին կէսը պիտի բաժնուէր իրենց միջեւ, միւս կէսն ալ պիտի ստանար զօրավարը: Կռիւէն փախչողին պատիժը մահ էր:

Արաբիսուսի յոյն իշխանը վախէն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Սուրէնին և գաղտնի իմացուց Կեսարիոյ կուսակալին ներկայութիւնը կասկածելի հիւրի մը, որ՝ ունենալով արդէն զօրաւոր գունդ մը՝ աւելի ևս կը զօրացնէր զայն, թէև ամենուն քանութիւն չէր տեսնուած ոչ իր և ոչ իր զօրքին կազմէ: Կ'իմացնէր նաև, թէ իր հիւրը միտք ունէր քանի մը օրէն Մալաթիայ ճամբով երթալ Հայաստան:

Կեսարիոյ կուսակալը Վասակ անուն հայ իշխան մըն էր և նոյն օրերուն այնպիսի վտանգաւոր կացութեան մը մէջ էր, որ այդ տեղեկութիւններն առնելուն պէս հրաւէր գրեց Սուրէնին՝ իր գունդով Կեսարիա գալ, երդմամբ խոստանալով ամէն կերպ գոհ ընելու զինքը: Սուրէն ընդունեց հրաւէրը ու երբ հասաւ Կեսարիա՝ զարմացաւ, որ Վասակ անձամբ, հեծելոց փոքր գունդով, եկաւ զինք դիմաւորելու, իջաւ ձիէն եւ համբուրուեցաւ իրեն հետ իբրեւ հին բարեկամ:

— Եղբայր, կ'ըսէր Վասակ, ո՛րքան ժամանակ է, որ քեզի կը սպասեմ. Թէոդորոս Ռշտունի իր նամակներուն մէջ քեզ կը յիշէ, Կամսարական եղբայրներդ, քեռորդիդ՝ Մամիկոնեան մը, որ ողջ առողջ հասեր է հայրենիք, ամէնքն ալ քեզ մեռած կը համարեն, ու ես ուրախ եմ, որ ոչ միայն քեզ ողջ առողջ կը տեսնեմ, այլ և լաւ գունդի մը զօրավար: Շատ լաւ ըրիր. որ իմ հրաւէրս ընդունեցիր և Հայաստան չգացիր: Երթանք, քեզ նամակներ պիտի ցուցնեմ:

— Բայց ես հայրենիքի մասին լուր մը չունիմ. հինգ տարիէ ի վեր առաջին անգամն է, որ ինծի ծանօթ և սիրելի անուններ տուող հայ իշխան մը կը տեսնեմ. պատմէ՛ ուրեմն, ինչ վիճակի մէջ է Հայաստան:

— Երթանք տուն, իշխան, հոն կը պատմեմ բուն Հայաստանի և մեր Փոքր Ասիոյ գաւառի վիճակի մասին:

Քիչ ետք Վասակ կը պատմէր Կոստանդին կայսեր աթոռ նստելէն ի վեր եղած անգթութիւնները և յիմարութիւնները, որ արդէն մեզ ծանօթ են. ու երբ հասաւ իր հօրեղբօր՝ Փէրոզ Մագիստրոսի մահուան, աչքերը կատաղի փայլ առին, և ան յայտնեց, թէ ինք արդէն տաճկաց ամիրապետին հետ բանակցութեան մտած էր՝ յանուն լուծը թօթափելու համար: Խօսեցաւ Բիւզանդիոնի աստուածաբանական մոլեգնութեան մասին, որ միշտ հաւատոյ նորանոր հանգանակներ ստեղծելով՝ դժգոհութիւն յառաջ կը բերէր թէ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովուրդին մէջ, թէ Իտալիոյ կողմերը, թէ հայերու և մարդայիթներու մէջ: Յիշեց նաև, թէ ի՛նչպէս հայերը համարձակօրէն մերժած ըլլալով կայսեր առաջարկութիւնները, ան սկսեր էր պատերազմի պատրաստութեանց, և ինք՝ Վասակ ատոր մասին լուր տուեր էր Թէոդորոս Ռշտունիի: Ի վերջոյ Վասակ ըսաւ, թէ իր արդէն գրած էր Թէոդորոսի մօտ՝ միաբան գործունէութեան դաշինք կնքելու համար, բայց թէ հիմա կ'իմանար, որ կայսրը տեղեկանալով խլրտումներու մասին, պատրաստ զօրքով ուղղուեր էր Տրապիզոն և իրեն ալ հրաման գրեր էր զօրքով Բարձր Հայք դիմել:

— Ուրեմն, ըսաւ Սուրէն, ի՞նչ կեցեր ենք. պէտք է ժամ առաջ երթանք, քանի դեռ կայսրը Կարին չէ հասեր:

— Այո՛, պատասխանեց Վասակ, բայց Մամիկոնեան Մուշեղ միաբանութիւն կազմեր է ընդդէմ Թէոդորոսի. կաթողիկոսը և նախարարաց մեծ մասն ալ իրեն հետ համաձայն են, ինչպէս կ'իմացնէ ինձ Մանանաղեաց գաւառէն եկած նամակը մը. արդէն Եկեղեաց, Դարանաղեաց և Սպերի իշխանները սկսեր են ժողվուիլ իրենց զօրքերով:

— Է՜հ, յիմարներ, ըսաւ Սուրէն, միշտ միեւնոյն մարդիկն են, միշտ նախանձ ու ատելութիւն։ Դժբախտութիւնը հոն է՝ որ ոչ ոք գտնուեցաւ, որ ամենուն գլուխը մէկէն կտրէր։

— Ի՞նչ կ'ըսես, եղբայր, եթէ անոնք ալ վերնան՝ ի՞նչ կը մնայ։ Համբերենք, այսօր վաղը կուգայ որդիս Տիգրանը, ան արդէն անձամբ պիտի ըլլայ Թէոդորոսի հետ և մեզ ճիշդ տեղեկութիւններ կը բերէ։

Իրօք, երկու օրէն Տիգրան եկաւ և պատմեց ամէն բան։ Նախ այն՝ թէ Դուին հասնելով՝ հոն գտեր էր ամիրապետին պատգամաւորները, որ Թէոդորոսի և բոլոր հայ նախարարաց հետ դաշնադրութիւն կը կնքէին. այդ առիթով ինք առանձին խօսակցութիւն ունեցեր էր Թէոդորոսի հետ և նկատեր էր, որ ան գոհ չէր, թէպէտ բան մը չէր յայտներ. միայն նշանաւոր խօսք մը ըսեր էր.

«Մենք կը խոստանանք, դաշինք կը կնքենք, բայց ոչ մեր խոստումները լուրջ են, ոչ ալ մեր դաշինքները ճշմարիտ. տեսնենք, թէ այս դաշինքը ստորագրողները ի՛նչչափ պիտի յարգեն իրենց խոստումները»։

Պատգամաւորները դեռ Դուին էին, երբ լուր եկաւ, թէ կայսրը Տրապիզոն հասեր էր. Թէոդորոս ժողվեց ամէնքը, յորդորեց զօրքը միացնել, առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակիլ յոյներուն վրայ և ամէն ջանք ընել դիմանալու, մինչև որ ամիրապետին զօրքը օգնութեան հասնի։ Մուշեղ Մամիկոնեան և բոլոր արևմտեան նախարարները առաջինները եղան, որ ընդդիմացան այս խորհուրդին. ճանաչելով կայսեր զօրութիւնը՝ անոնք ըսին.

— Մենք ամիրապետին հնազանդիլ խոստացանք, և ան պէտք է մեզ պաշտպանէր կայսրէն. բայց ահա կայսրը հասաւ, իսկ ամիրապետը դեռ Դամասկոս կը քնանայ կամ պատգամաւորներ կը ղրկէ, մինչ մեզի զօրք պէտք է։

Տիգրան զարմանքով կը խօսէր սովորաբար այնքան խիստ Թէոդորոսի համբերութեան մասին. Հայոց զօրավարը, կ'ըսէր ան, ամէն կերպ կ'ուզէր համոզել այդ մարդիկը, թէ ստորագրուած ու կնքուած դաշնագրութեանց դէմ կարելի չէ մեղանչել, թէ այդ անքաւելի ոճիր է և վայել միայն բարբարոս ասպատակներու։ Բայց ամէն ջանք անօգուտ անցաւ, ու նախարարները ցրուեցան ըսելով՝ թէ ներկայ պարագաներու մէջ ամէն մարդ պէտք է իր գլուխը միայն փրկէ։ Թէոդորոս վերջին ճիգ մը ըրաւ, համոզեց արաբացի պատգամաւորները, որ ամիրապետին կողմէ երթան գտնեն կայսրը և ջանան հետ պահել զինքը Հայաստան մտնելէ։ «Ես ալ, կը պատմէր Տիգրան, այդ մարդոց հետ ուղեւորուեցայ Դերջան։ Հոն գտանք կայսրը և տեսանք, որ ան զօրաց թիւը կ'աւելցնէր։ Արոխտ պատասխան տուաւ պատգամաւորներուն. «Հայաստան իմ աշխարհն է, և ոչ ոք կրնայ արգիլել ինծի հոն երթալ»։ Եւ կը սպառնար հրով ու սրով աւերել երկիրը։ Այս է ահա վիճակը»։

— Հիմա, եղբայր, ըսաւ Վասակ Սուրէնին, վերցիր պատմութիւնը. կարծեմ, թէ ամէն խելօք մարդ սպասելէ զատ բան մը չի կրնար ընել. տեսնենք՝ Թէոդորոս ի՞նչ պիտի ընէ։

— Ի՞նչ կրնայ ընել, պատասխանեց Սուրէն, երբ չորս կողմը դաւաճաններ են։

— Բայց, ըսաւ Տիգրան, երբ նախարարները

ձգեցին ժողովը ու գացին, Թէոդորոս՝ անխռով ու խրոխտ՝ յայտնեց իրեն հետ միաբան միացած Սիւնեաց, Աղուանից և Վրաց նախարարներուն, թէ ինք միտք ունէր, դաշտը թշնամիին թողելով, ամրանալ՝ ո՛ւր որ կրնար, և դիմադրել մինչև վերջին հնարաւորութիւնը. խորհուրդ տուաւ իր դաշնակիցներուն նոյնը ընել, յայտնելով թէ յունաց կայսրը չէր կրնար երկար այս կողմերը մնալ ու երևի շուտով պիտի հեռանար։ Այդ երեք մեծ աշխարհաց նախարարները հետևեցան Թէոդորոսի օրինակին։ Ապա իր հրամանով Վահևունեաց տէրը ամրացաւ Արփայից բերդը, Գուշակարի իշխան Վարազ Ներսէհ, ամբողջ շրջանի եկեղեցիներու, իշխաններու և վաճառականներու գանձերով, քաշուեցաւ անմատոյց լեռներու մէջ, իսկ ինք Թէոդորոս իր զօրքով անցաւ Արածանի գետին ձախ կողմը և նստաւ Ագխիլիս։ Իր այս քաջասիրտ շարժումէն ետք Համազասպ Մամիկոնեան ևս իրեն միացաւ։ Թէոդորոս ամէն օր զօրաց վարժութիւններ ընել կուտար իր ներկայութեամբ և այնպէս զուարթ էր, որ ամէնքը կը զարմանային։

— Ուրեմն, ըսաւ Վասակ Սուրէնի, մենք հոս այս աշունն ու ձմեռը կը պատրաստուինք, արաբաց օգնութեամբ կը զօրանանք և գարնան կը յարձակինք այդ Բիւզանդիայ կայսեր վրայ։ Տարակոյս չունիմ, որ ան արդէն տուած է իր որոշումը իմ մասին. և այդ՝ այն ատեն, երբ ես չգացի իր հրաւէրին, կամ թերևս դեռ այն օրը, երբ ան սպաննեց հօրեղբայրս։ Դուն զօրահաւաքի եղիր, ըրէ՝ ինչ որ կրնաս այս երկրին մէջ, ես քեզ ամէն դիւրութիւն կուտամ. ապահով եղիր, որ ամառը չհասած՝ մեր բանակը կը միանայ Թէոդորոսի բանակին հետ, և քու Հայաստան մտնելդ փառաց և յաղթանակի մուտք կ'ըլլայ:

— Եղբայր, պատասխանեց Սուրէն, ես ոչ փառք և ոչ յաղթանակ կը փնտռեմ. իմ փափաքս թշուառ հայրենիքիս օգտակար ըլլալն է միայն, և ցաւով կը տեսնեմ, որ ուրիշներէ օգնութիւն ուզելու կը պարտաւորուինք ընդդէմ քրիստոնեայ տէրութեան:

— Ի՞նչ կարելի է ընել, երբ այդ քրիստոնեայ տէրութիւնը ա՛յնքան անգութ ու բռնաւոր է մեզ համար: Թէոդորոս Ռշտունի, նոյնպէս դաւաճանութեամբ շղթաներու մատնուած, դարձեալ հաւատարիմ մնալ կ'ուզէր այդ քրիստոնեայ տէրութեան. բայց քի՛չ առաջ ի՛նքն էր՝ որ ինձ կը գրէր. «Վերջին եօթանասուն տարուան մէջ՝ բիւզանդական կայսրութեան դիւական խորհուրդները մեր ազգը ոչնչացնելու մասին ինձ յայտնի եղան, երբ Թէոդոս Երիզացին ինձ հաղորդեց Կարնոյ դիւանատան մէջ պահուած գաղտնի թղթակցութիւնները և հրամանագիրները. մեր նախարարաց անմիաբանութիւնները և վատութիւնները քիչ մը թեթևցան իմ աչքիս, վասնզի տեսայ, թէ յունական ոսկին ինչ մեծ դեր խաղացեր էր այդ անխելք ու կարճատես մարդիկը մոլորեցնելու մէջ»:

Պատրաստութիւնները կը շարունակուէին: Վասակ մանրամասնօրէն կ'իմանար ամէնը, ինչ որ կ'անցնէր Հայաստանի մէջ: Կայսրը Կարին հասած վայրկեանին՝ յունաց զօրավարները և հայոց իշխանները միաբան՝ Թէոդորոս Ռշտունին ցոյց տուած էին իբրև արմատ ամէն չարեաց. ան էր, ըսած էին, որ Մարդոցէից պատերազմին մէջ պատճառ եղած էր յունաց պարտութեան, ան էր՝ որ ամէնքը վախցընեղով՝ ստիպած էր արաբներու հետ դաշինք կնքելու։

Հոն եկաւ նաեւ Ներսէս կաթողիկոս, Բագրատունի իշխանաց հետ՝ Տայոց գաւառէն, ամրապնդելու այդ ամբաստանութիւնները։ Այսպէսով յունաց զօրքը վատութեան նախատինքէ, իսկ հայոց իշխանները ու կաթողիկոսը ամէն յանցանքէ արդարացան, և ամէն ինչ Ռշտունի զօրավարին վրայ բեռցնելով՝ նզովեցին ու դատապարտեցին զինք եւ ձգեցին ամէն պատուէ և իշխանութենէ. իսկ զինքը փոխարինելու համար կայսերական հրովարտակով և քառասուն հոգիով իշխան մը ղրկեցին։ Թէոդորոս բռնեց կապեց այդ մարդիկը և ոմանք կղզիները աքսորեց, ոմանք ալ Բաղէշի բերդը դրաւ։ Եւ Կոստանդին, իմանալով այդ, կը սպառնար ջնջել, ոչընչացնել ամբողջ երկիրը։

Մուշեղ Մամիկոնեան, Ներսէս կաթողիկոս և միւս իշխանները գետնամած աղաչանքներով կ'աշխատէին իր բարկութիւնն իջեցնել, ի վերջոյ տարին զինք Դուին և հոն կաթողիկոսական եկեղեցիին մէջ հաղորդուեցան իր եկեղեցիէն իբրև հերետիկոս դատապարտուած մարդուն հետ։ Իսկ զօրքերը արշաւեցին Վրաց, Սիւնեաց և Աղուանից երկիրները, աւերեցին՝ ո՛ւր որ կրցան, բայց Սիւնիք և Աղուանք չխոնարհեցան կայսեր առջև։

Երբ դեռ գարունէն առաջ լուր հասաւ կայսեր, թէ Վասակ Պատրիկ. Փոքր Հայոց կուսակալը, ապստամբեցաւ, և թէ Կոստանդնուպոլիս նոյնպէս ապստամբական ցոյցեր կան, ան առաւ զօրաց մեծ մասը և դիմեց Կապադովկիա Վասակի վրայ։ Բայց յաղթուեցաւ չարաչար և դարձաւ գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ կորակոր ու յուսահատ։ Հոն ան նոր անգթութիւններով աւելի ատելի եղաւ ամենուն։

Իսկ կաթողիկոսը, Թէոդորոսի երկիւղէն, յոյն զօրքին հետ փախաւ Տայոց գաւառը. բայց յոյները հոն ալ չկրցան դիմանալ, վասնզի Հայոց զօրավարը հասաւ ետեւնէն և հալածեց անոնք։

Անկէ ետք յոյն զօրքերը սկսան խմբուիլ Կարին։ Մուրիանոս, իրենց սպարապետը, մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնէր, յետաձգելով պատերազմական գործողութիւնները, մինչև որ իր ցրուած զօրքերը ժողվէ։ Թէոդորոսն ալ կը սպասէր հայոց նախարարներուն, որ տակաւ կը հասնէին, ոմանք՝ համոզուած թէ իրենք իրենց վրայ պէտք էին յուսալ, ոմանք՝ յոյներէն յուսահատ և ակամայ, ոմանք ալ՝ տեսնելով, որ ամիրապետը Թէոդորոսին եօթը հազար հեծելոց գունդ մը օգնութեան ղրկեր է։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Կարնոյ դաշտը պատերազմի ասպարէզն էր. հոն երկու բանակ իրարու դէմ կանգնած՝ զիրար կը դիտէին օրերով։ Թէոդորոս՝ իմանալով, որ իրեն մեծ գունդով օգնութեան կուգար Համազասպ Մամիկոնեան Տարօնացին, գիշերով անցաւ Եփրատը և բանակեցաւ քաղաքի հարաւային բլրոց վրայ. ան յոյս ունէր, թէ այդ դիրքէն կրնար նաև արգիլել թշնամիին՝ ստանալ որևէ օգնութիւն, որ կրնար գալ արեւմուտքէն։ Մուրիանոս այս շարժման կարևորութիւնը ուշ հասկցաւ. և տեսնելով, որ հայոց բանակը օր ըստ օրէ կը զօրանար, և իրեն նոր օգնութիւն չէր հասներ, ուզեց անմիջապէս ճակատամարտի սկսիլ։

Բայց Թէոդորոս բացէ ի բաց մերժեց կռիւը և բաւականացաւ իր բանակը ամրացնելով։ Գիտնալով, որ յունաց գլխաւոր զօրութիւնը իրենց հեծելազօրքն է, ան կը ցրուէր իր հետևակները գունդը դաշտին վրայ և ասով կ՚արգիլէր յոյներուն՝ իրենց համար պաշար և կենդանիներու համար ճարակ հայթայթել։ Մեծ յոյսով կը սպասէր ան նաև Փոքր Հայոց Վասակի և Սուրէնի օգնութեան, ուստի պէտք չէր զգար աճապարելու և կռուի ճակատագիրը վտանգելու, թէև հայոց նախարարներէն ոմանք արդէն սկսած էին գանգատիլ այս դանդաղութենէն։

Երբ հասաւ Համազասպ, այն ատեն Թէոդորոս որոշեց կռուի մտնել. առաւօտուն, երբ փողերը պիտի հնչեցնէին, երկու հազարնոց Ռշտունեաց նոր գունդով մը հասաւ Գրիգոր Մամիկոնեան, և այդպիսի վայրկեանի եկած փոքր օգնութիւնն իսկ յաջողութեան նշան համարուեցաւ բանակին մէջ:

Մաւրիանոս այն ժամանակի յոյն զօրավարներուն մէջ առաջինը կը համարուէր իր փորձառու հմտութեամբ և յանդգնութեամբ, ուստի կռիւը յամառ և արիւնառուշտ եղաւ. և մինչդեռ խիզախութիւնը հայ նախարարաց, որոնք Թշնամիին աջ Թեւը հալածելու համար հեռացած՝ իրենց կեդրոնէն, կը Թուէր վտանգած ըլլալ յաղթութիւնը, ինչ որ մեծ տագնապ կը պատճառէր Թէոդորոսին, մանաւանդ որ Գրիգորի նորահաս ու յոգնած զինուորները հազիւ կը տոկային յունաց յարձակումներուն, ահա Եփրատայ ափունքն ի վեր փոշի երևցաւ. հազարի չափ ձիաւորներու խումբ մը կը սուրար դաշտով. անոր նշաններէն և դրօշակներէն Թէոդորոս հասկցաւ, որ Սուրէնի խումբն էր, ու դարձաւ Գրիգորի մարդոց.

— Ձեր յաղթութիւնը յափշտակելու համար գունդ կը հասնի, տղա՛ք, և դուք կը դանդաղի՞ք:

Այս խօսքերը ահագին ձայնով ըսուած և ամենքէն լսուած՝ կատաղութեամբ լեցուցին զօրքը․ յոյները սկսան ընկրկիլ: Իսկ երբ Սուրէնի մոլեկան գունդը հասաւ, Թշնամին բոլորովին խորտակուեցաւ և խառն ի խուռն փախաւ քաղաք. հազիւ իր քառորդ մասը կրցաւ ազատիլ, մնացածները սրոյ ճարակ եղան, և շատ քիչեր միայն գերի ինկան:

Յաղթութիւնը մեծ էր. Թշնամեաց բանակը աչքնացեր էր, և իր մնացորդները Կարնոյ հզօր պարիսպներուն ապաւինէր: Հայերը յաղթութեամբ արբեր էին. ուրախութեան երգերու, սրինգի եւ տաւիղի ձայները երկինք կը բարձրանային. մեծ եւ փոքր, զօրական և գիւղացի, Հայաստանի հիւսիսէն ու հարաւէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն և մինչև անգամ Փոքր Հայքէն, զիրար կը տեսնէին՝ օտար հարստահարողին, կրօնք ու խիղճ բռնաբարողին դէմ միաբան: Հին՝ տարիներով բաժնուած ծանօթները, բարեկամներն ու ազգականները իրարու հանդիպած՝ կը գրկախառնուէին, հին ատելութիւնները կը մոռնային, եղբայրութիւնը կը վերահաստատէին. ամէն մարդ գոհ էր և զուարթ: Միայն մարդ մը՝ ամէն ուրախութեան անմասնակից, թշնամի արեամբ ներկուած, քրտնաթոր ճակատը փոշիով ծածկուած՝ դեռ ձիէն չէր իջած. ամէն կողմ կը դիմէր. մեռելները թաղման կը պատրաստէր, վիրաւորները գիւղերը բաժնել կուտար և բանակին պահապան խումբը կ'որոշէր: Այդ մարդը Թէոդորոս Ռշտունին էր:

Կէս գիշերուան մօտ էր, երբ հասաւ Վասակ Պատրիկ՝ փոքր, բայց ընտիր բանակով, ճիշդ այն ժամուն, երբ հայոց նախարարներն ու զօրավարները յունաց սպարապետի վրանին մէջ ախոլ ընթրէին: Մեծ ուրախութիւն էր տեսնել հոն հայոց պատմական հին և փառաւոր անուններ կրողները սեղանի մը շուրջ եղբայրաբար միացած. հոն էին Բագրատունիք և Արծրունիք, Սիւնիք և Մամիկոնեանք, Կամսարականք և Ռշտունիք, Աղուանք և Խորխոռունիք, Ամատունիք, Վահեւունիք և վերջապէս բոլոր անոնք, որ քանի մը ամիս առաջ չէին քաշուեր Թէոդորոսը ամբաստանելէ և զրպարտելէ, ու նաեւ անոնք՝ որ իրեն հետ միաբան՝ խորհեր էին Բիւվանդէոյ կայսեր դէմ: Ան գովեց ամէնուն քաջութիւնը, ամենուն հետ սիրալիր եղաւ, ամէնքը եղբայր կամ որդի քաղցր անունով կոչեց. բայց դարձեալ ուրախ չէր, վասնզի այնչափ տարիներու ջանք, բանակցութիւն և դաշնագրութիւն միշտ ունայն անցած էին և զինքը համոզած, թէ այդ մարդիկը զօրութեան լուծի և անձնական օգուտներէ շահու առջեւ միայն կը խոնարհէին, և թէ հայրենասիրութեան և կրօնասիրութեան զգացումը արմատ չունէր իրենց սրտին մէջ:

Սուրէն և Գրիգոր, որոնք ընթացքին պատերազմի դաշտին մէջ գրաւած, իրար տեսնելու ժամանակ չէին ունեցեր. հիմա, իրարու քով նստած,, անցեալ օրերու թշուառ արկածներուն մասին կը խօսէին, և Սուրէն կը հրճուէր, տեսնելով Գրիգորի ուրախութիւնը. իսկ երիտասարդը, որ՝ իր բնատուր խելքին ու կորովին հետ՝ նաև ազնիւ հոգի ունէր, կը յիշէր իր քեռիին անմոռանալի երախտիքը: Կամաւորականներու համար մեծ ուրախութիւն էր ոչ միայն այն, որ կը տեսնէին իրենց եղբայրն ու քեռորդին ողջ առողջ վերադարձած, այլ և այն, որ երկուքն ալ՝ տարիներով մեռած համարուելէ վերջ՝ հիմա փառաւոր ճակատ մը կը ցուցնէին, վասնզի Վասակ Պատրիկ Սուրէնի քաջութիւնը կը գովէր, և Թէոդորոս Գրիգորը՝ իր քաջութեանը հաւասար իմաստութեան և գիտութեան համար՝ ցոյց կու տար իբրև բարի օրինակ հայ երիտասարդութեան:

Երբ ընթրիքը վերջացաւ, Թէոդորոս ժողվեց նախարարաց գլխաւորները, հարցուց իրենց կարծիքը, և միախորհուրդ որոշուեցաւ Թաղուլ Կայենոյ մօտ. քանի մը հազար զինուոր և միացեալներով յարձակիլ Պոնտոսի յունարնակ գաւառներուն վրայ: Եւահա յաղթական բանակը կը շարժէր, կ'իջնէր Բարձր Հայքէն, կը զարնէր, կ'աւերէր ամբողջ ծովեզրը, կ'առնէր նաև Տրապիզոն քաղաքը և կը վերադառնար մեծ աւարով ու գերիներով:

Թէոդորոս արաբացի խումբը հարուստ ընծաներով վերադարձուց ամիրապետին և ինք այս վերջինէն հրաւիրուած՝ գնաց Դամասկոս: Մաւիա մեծարեց զինքը ոսկեթել և ոսկեղէն ընծաներով ու դրօշակներով և իշխանութիւն տուաւ անոր Հայոց, Վրաց և Աղուանից վրայ, մինչև Ծորայ պահակը:

Գարնան գեղեցիկ օրերուն Ռշտունեաց Ոստանը մեծ հանդէս կար կրկնակ հարսանեաց առթիւ, Գրիգոր Մամիկոնեանի՝ Ռշտունեաց Օրիորդին հետ, և Վարդի՝ Սիւնեաց Օրիորդին հետ: Կը թուէր թէ Վասպուրական և ամբողջ Հայաստան երջանիկ օրուան արշալոյսի հասած էին, վասնզի միաբանութիւն կը տիրէր հայ նախարարաց միջև, և կը խորհուէր, թէ չկար թշնամի մը, որ համարձակէր ոտնակոխ ընել հայուն հայրենիքը:

Սակայն, երբ երկրի մը վիճակը հաստատ օրէնքներու և սահմանափակ իշխանութեանց վրայ չէ հիմնուած, կարելի չէ յարատև երջանկութեան սպասել. դիպուած մը, արկած մը, որ ոմանք բախտ անուանած են, կրնայ ամէն բան տակնուվրայ ընել և ամէն յոյս ու ջանք ի դերև հանել:

Այսպէս եղաւ նաև Թէոդորոսի ծանր և երկար հիւանդութեամբ:

Ան ժողվեց հայ նախարարները, պարզեց իրենց առջև երկրին վիճակը և երկու մեծ տէրութեանց՝ յունաց ու արաբաց՝ տկար ու զօրաւոր կողմերը, յայտնեց, թէ ոչինչ կը համարէր ամիրապետին կողմէ իրեն տրուած իշխանութիւնը և թէ ինք աւելի մեծ սիրով յանձն կ'առնէր հնազանդիլ ազգային իշխանութեան մը, զոր նախարարները ընարած կ'ըլլային իրենց ազատ կամքով, միայն թէ այդ իշխանութիւնը սահման մը և չափ մը ունենար՝ զեղծումներու տեղի չտալու համար: Եւ որպէսզի ամէնքն ալ համոզուէին, որ ինք աչք չունէր իշխանութեան, Թէոդորոս երդում ըրաւ, որ պիտի մերժէ այդ իմաստով իրեն եղած ամէն առաջարկ: Ալ չխօսեցաւ Թէոդորոս. ինքզինքը տկար զգալով՝ ան Թողուց ժողովը, Արաթայ նաւահանգիստէն նաւ նստաւ և եկաւ Աղթամարայ կղզին պալատը:

Իսկ թէ այնուհետև ինչ ըրին հայ նախարարները, ատոր մասին մենք չենք ուզեր դատել, այլ մէջ կը բերենք ժամանակակից պատմագրի մը խօսքերը.

«Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի յունաց և ի տաճկաց կողմանէ, Համազասպ և Մուշեղ, նոյն ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան. և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արիւնահեղութիւն, և անցուցին խաղաղութեամբ զաւուրս ձմերայնոյն, զի և զշինականն ապրեցուցանեն: Քանզի Ռշտունեաց Տէրն անկաւ յախտս հիւանդութեան և չոքաւ անկաւ յԱղթամար կղզի: Եւ ոչ գոյր նմա լինել կարողութիւն ելանել արտաքս կամ խորհել ինչ, և բաժանեցին զերկիրն ըստ Թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց և կարգեցին հարկապահանջս ոսկւոյ և արծաթոյ:

«Եւ սաստ էր տեսանել զաղէտս տարակուսի, զօրէն հիւանդաց յորժամ տագնապեսցի ցաւն և հատանիցէ ի խօսից, այնպէս եղեն, զի ոչ գոյր մարդկան տեղի փախստի և Թագստեան և ոչ խնայել իներքուստ, այլ որպէս ոք զի անկցի ի ծով և ոչ կարիցէ գտանել։

«Եւ իբրև ետես զայս Ռշտունեաց Տէրն՝ խընդրեաց իր զօրս յիսմայէլացւոց զի հարցէ զնոյն եւ հայրենական արտասցէ և զՎիրս սատակեսցէ ի սուր սուսերի»։

Ամէն հայու ծանր է կարդալ այս տողերը․ իսկ այն մարդուն, որ ամբողջ կեանքին մէջ աշխատեր էր Հայաստանը հայով փրկելու և այդ բանին համար միաբանութիւն հաստատելու, նոյնքան ծանր էր տեսնել, որ այդ միաբանութիւնը ի վնաս ժողովուրդին կը դառնար, անտանելի հարստահարութեանց գործիք կ'ըլլար, և այսպէսով երկիրը հայերու իսկ ձեռքերով կը կործանէր։ Եւ յուսահատ՝ ան կը դիմէր այն դեղին, որ թոյն էր և ոչ դեղթափ, այն գործիքին, որ ոչ թէ վիրաբոյժի դանակին առողջութիւնը, այլ մահ կը բերէր։

Երբ միաբանութիւնը քակուեցաւ, արաբացին եկաւ տիրեց երկրին և նախ պատանդ տարաւ Թէոդորոսը իր ընտանիօք, ապա ժողվեց ամբողջ հայ նախարարութեան ծաղիկը և իջեցուց Դամասկոս։

Զանցաւ շատ ժամանակ, և Ռշտունեաց երկիրը կը տանէին՝ հայրենական շիրմին մէջ դնելու մարմինը այն մարդուն, որ եօթանասուն երկայն տարիներու մէջ երկրին առաջինը եղած էր, սիրած էր իր հայրենիքը, մորմոքած իր ազգին ցաւերուն և տառապանքներուն վրայ, չխնայելով իր կեանքը ոչ պատերազմի և ոչ խաղաղութեան մէջ, ըրած էր այն ամէնը, ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր, տխրած ու դառնացած, բայց երբեք յուսահատած։ Իր վերջին խօսքերը փեսին՝ Գրիգորին ասոնք եղան.

«Իմ երկար կենացս մէջ, որդեակ իմ, ուր երկար էին և թշուառութեան ու ձախորդութեան տարիները, իմ միակ զղջումը այն եղաւ, որ իմ հայրենակցաց անիրաւութիւնը պատուհասելու համար օտարին զէնքը հրաւիրեցի, չկրնալով նախատեսել, որ օտարին շահասէր բարերարութիւնը ընտանեաց անիրաւութենէն վատ է. և ահա կը կրեմ ատոր պատիժը՝ օտարութեան մէջ վերջացնելով կեանքս։ Այո՛, արդար են Աստուծոյ դատաստանները։ Այնպէս կը հաւատամ, որ դուն պիտի խառնուիս Հայաստանի կեանքին մէջ և պիտի գործես։ Յորդորէ՛, խրատէ ամէնքը, որ՝ եթէ չեն կարող պատժել՝ համբերութեամբ տանին իրարու պակասութիւնները, յանցանքները և անգամ եղեռնները, որ անքաւելի ոճիր համարեն օտարներ հրաւիրելը, հայրենի երկիրը օտարներու ոտնակոխ ընել տալը»։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՐՋԻՆ

Այդպէս է անտառաց մէջ տերեւներու սերունդը, և այդպէս նաև մահկանացուացը։ Տերեւներէն ոմանք քամին գետին կը թափէ, և ոմանք՝ կանաչ անտառը կը բողբոջէ, երբ գարնան եղանակը հասնի, — այդպէս մարդկանց սերունդք երբեմն կը ծաղկին, երբեմն կը վերջանան։

ՀՈՄԵՐՈՍ

Թէոդորոսի հետ Դոմակոս տարուած պատանդները, հազար եօթը հարիւր եօթանասուն և հինգ հոգի, բոլորն ալ ազնուական ու նախարարական, բոլորն ալ մէկ օրուան մէջ ջարդուեցան, երբ Մուշեղ և Համազասպ՝ չկրնալով տոկալ օտար տիրակալողներու բռնութեան՝ ապստամբեցան։ Ինքը Մուշեղ՝ Թէոդորոսի պէս՝ իր կեանքը վերջացուց օտարութեան մէջ, գերութեան դառն հացը ուտելով, հարաւի խորշակէն հալած, աչքերը հիւսիս դարձուցած՝ սպասելով փրկութեան, որ չէր հասներ։

Նախախնամութեան խրատներն էին ասոնք, բայց դժբախտաբար անօգուտ անցան։ Երբ մարդ չի խրատուիր հայրերու, նախահայրերու օրինակէն, չի սորվիր անոնց պատմութիւնը, միշտ նոյն սխալներուն մէջ կ'իյնայ, կը մատնուի նոյն տառապանքներուն և տանջանքներուն։ Մարդուս յատկութիւնը և իր տարբերութիւնը անասուններէն՝ հասուն ըլլալը չէ, այլ անցեալէն խրատուելով՝ օր աւուր աւելի կատարելագործուիլը, որուն յառաջդիմութիւն ըսեր են։

Պատմութեան մէջ, մանաւանդ այն ժամանակի պատմութեան, յաճախ կը տեսնենք, որ հայոց իշխանները՝ նախարար, իշխան և կաթողիկոս՝ ամուր և անառիկ դիրքերու վրայ վանքեր, դղեակներ, բերդեր և ոստաններ կը շինէին իրենց անձնական ապահովութեան համար, մինչ ընդհանուրի մասին մտածող շատ քիչ կը գտնուէր· իսկ եթէ գտնուէր՝ այդ ընդհանուրը միայն իր շահերուն ծառայեցնելու կը ձգտէր։

Եթէ իշխողները հոգային հանրութեան մասին, թերեւս իրենց շինած բերդն ու ամրոցը ապահովէին զիրենք· բայց որովհետեւ չէին ուզեր ըմբռնել այդ, իրենց փառաւոր շէնքերն ալ ի վերջոյ կը կողոպտուէին, կ'այրուէին և աւերակներու կը վերածուէին սրբապիղծներու կողմէն։

Մամիկոնեան Գրիգորի շինութիւնները, հետագային Զաքարէի և Իւանէի ձեռքով նորոգուած ու վերջը դարձեալ կիսաքանդ, ժողովուրդն էր՝ որ միահամուռ ուժերով կենդանացուց աւերակներու մէջէն, աւելցնելով այն, ինչ որ Գրիգոր չէր ըրած,— ուսումնարան մը Հառիճի մէջ։

Ժողովրդեան միաբանական Ոգի և Ուսումնարան· այս երկու բաները միայն կարող են Հայ Ազգին կենդանութեան շունչ բերել։

Համերաշխութիւն բառին գաղափարը չկար· բառը նոր է, հայ երիտասարդութիւնը մտցուց զայն մեր լեզուին մէջ, մտցնելով նաեւ գաղափարը· ան կ'օգնէ իր ազգին, երկրին հաւատարիմ եղբարց, իր քիչ գիտութիւնը ձրիաբար կուտայ անոնց, որ ծարաւի են ուսման, իր լուման կուտայ անոնց, որ նօթի են հացի։

ՎԵՐՋ

Printed in Egypt
BY JOURNAL «HOUSSAPER»
Cairo
1941

Archbishop
Vicken Aykazian